

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XVI. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

Főmunkatárs
FAZEKAS JÓZSEF

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán, Csanda Gábor, Fazekas József, Fedinec Csilla, Gyurgyík László,
Hunčík Péter, Lampl Zsuzsanna, Lanstyák István, Liszka József,
Mészáros András, Simon Attila, Szarka László, Tóth Károly, Végh László

Tartalom

Tanulmányok

LISZKA JÓZSEF

Hol ringtak a bölcsők? Kérdések és válasz kíséreltek a Kőműves

Kelemenné balladájával kapcsolatban 3

KERÉNYI ÉVA

Gömöri fürdőélet a 19. században I. 33

LANSTYÁK ISTVÁN

A fordítási egyenértékűség néhány válfajáról. Szempontok a magyar

Újszövetség-fordítások és revíziók vizsgálatához 61

CSERNICSKÓ ISTVÁN

Ukrajna nyelvi helyzete egy amerikai film szinkronja tükrében 93

HUSZÁR ÁGNES–KEGYES ERIKA

Nyelvtani nem, női foglalkozásnevek és gender 105

BILÁSZ BOGLÁRKA–LUCIA SATINSKÁ

„A kétnyelvűség jegyében”. Nyelvmenedzselés szlovák–magyar

Facebook-oldalokon 121

BAJCSI ILDIKÓ

Női szerepek kisebbségi helyzetben. Magyar női sorsok a két

világháború közötti Csehszlovákiában 131

BOLEMANT LILLA

Női szempontok a (cseh)szlovákiai magyar irodalom és újságírás történetében (1919–1938) 157

Közlemények

PÜSPÖKI NAGY PÉTER

Lehetőségek és választások 169

Könyvek

Cs. Nagy Lajos: Medvesalja magyar nyelvjárási atlasza
(*Koncsol László*) 187

Csernicskó István: Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika
a mai Kárpátalja területén (1867–2010)
(*Gazdag Vilmos*) 188

Csernicskó István: Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika
a mai Kárpátalja területén (1867–2010)
(*Bátyi Szilvia*) 192

Tamáská Máté: Kassa-vidék településképei. Tamáská Máté: Falvak
az uradalmak helyén. A megszünt nagybirtok telepes községeinek
építészete 1945 után
(*Vajda Barnabás*) 195

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády Slovenskej republiky
– program Kultúra národnostných menšín 2014

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Tóth Károly igazgató • Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography s.r.o., Érsekújvár • Nyomta: Kanovits média s.r.o., Dunaszerdahely • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatásával • Pédányaszám: 600 • Ára: 3 € • 2014. március • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk> • Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Károly Tóth riaditeľ • Tlačiarenská príprava: Kalligram Typography s.r.o., Nové Zámky • Tlač: Kanovits média s.r.o., Dunajská Streda • S finančným príspevkom ÚV SR • Náklad: 600 • Cena: 3 € • marec 2014 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk>

LISZKA JÓZSEF

Hol ringtak a bölcsők?

Kérdések és válaszkísérletek a Kőműves Kelemenné balladájával kapcsolatban*

JÓZSEF LISZKA

398.87(=511.141)

821.511.141-144

Where do cradles rock? Questions regarding the ballad of Kőműves Kelemenné and attempts to answer them

Keywords: Folklore, the science of folklore, folk ballad, revival, survival.

---

*„Bármíhez nyúlok, kiderül, hogy másképp van, mint ahogy a kutatás képzelte.
Minden másképp van.”*

(Pócs Éva)

Kríza Ildikó egy nemrégiben közreadott impozáns áttekintésében a 20. század második felének magyar szövegfolklorisztikai kutatásairól a balladakutatással kapcsolatban a többi között a filológiai vizsgálatok jelentőségét is kiemeli (Kríza 2011, 42. p.). Az alábbi tanulmány ehhez a megközelítési módhoz szeretne szerény hozzájárulás lenni.

A falba épített asszony (más, talán közismertebb címen: Kőműves Kelemenné¹) népballada rendkívül korán került a magyar és a nemzetközi balladakutatás homlokte-

---

* Ág Tibor, akinek a Kőműves Kelemenné balladájának újabb Nyitra környéki variánsai köszönhetők, haláláig kitartott lényegében Vargyas Lajos feltételezése mellett, miszerint ezek a változatok egy régebbi, az egész magyar nyelvterületen ismert szájhagyomány maradványai. Noha voltak ellenvélemények (Fragó József, Liszka József), ezekről nem látszott tudomást venni. Egyik legutóbbi tanulmányában, itt, a *Fórum Társadalomtudományi Szemle* oldalain is megismételte korábbi álláspontját (Ág 2011). Jelen, megírni rég tervezett dolgozat lényegében ehhez az írásához kapcsolódik. Rendkívül sajnálom, hogy Ág Tibor nem érthette meg reflexióim megjelenését, de meggyőződésem, hogy szellemiségéhez, gondolkodásmódjához akkor leszünk hűségesek, ha esetleges ellenvéleményünket is megfogalmazzuk, meg merjük fogalmazni. Életműve értékéből ez semmit nem von le. Ellenkezőleg: a tudományos diskurzus részeként azt szolgálja, amit Ág Tibor is folyamatosan hangoztatott, hiszen gyűjtési eredményeit nem valamiféle merev múzeumi kultúra részeként, hanem élő, ma is ható hagyományként, hozzáteszem, az élő tudományos diskurzus részeként szerette volna értelmezni.

1 Noha a ballada típus szerinti címe A falba épített asszony, a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban is Kőműves Kelemenné címszó alatt található meg a leírása (Kríza 1980), így a továbbiakban én is ezt a megnevezést használom.

rébe. Kriza János híres népköltési gyűjteménye, a *Vadrózsák* megjelenése után (Kriza 1863) a többi között épp ez a ballada volt az, ami a plágiumvádakat, illetve az ezt követő eredetkezési kutatásokat, vitákat indukálta. A Kriza gyűjteményében közölt néhány balladáról (Kőműves Kelemenné, Molnár Anna) Iulian Grozescu román irodalmár úgy vélte ugyanis, hogy ezek közönséges hamisítványok: román eredetiből való fordítások. A *Fővárosi Lapok*ban Egy pár székely „vadrózsáról” címen 1864-ben megjelent írásában plágiummal vádolta meg Krizát. Hosszan kigyózó disputa kerekedett ebből (Arany János *Vadrózsapörnek* nevezte el később ezt az eseménysort), aminek végeredménye az lett, hogy mind a román, mind a magyar népköltészeti gyűjtők serény munkába fogtak a maguk igazának bizonyítására, aminek során kiderült, hogy szó sincs plágiumról, hanem valóban mindkét nép folklórában ismert balladatípussal van dolgunk, és lényegében egész Délkelet-Európában, sőt Elő-Ázsiában meglévő jelenséggel állunk szemben (vö. Alexics 1897; Faragó 2005, 595–602. p.). Ezzel korántsem zárultak le viszont a balladatípus eredetkezésével kapcsolatos kutatások, és az azokat követő nemzetközi viták, hiszen a terjedés útvonalának, az átadás-átvétel irányának a kérdései továbbra is nyitottak maradtak. A 20. századi magyar történeti balladakutatás terén kétségtelenül a legelévülhetlenebb érdemeket az a Vargyas Lajos szerezte, aki a többi között a Kőműves Kelemenné balladatípus vizsgálatával is behatóan foglalkozott (Vargyas 1959; Vargyas 1976, II: 13–43. p.). Kutatásai eredményeként megállapította (nagyon leegyszerűsített megfogalmazásban), hogy a balladát a balkáni népek, legelőször a bolgárok, a magyaroktól vették át, akik viszont a Kaukázusban ismerkedhettek meg a témával és hozták magukkal a honfoglalás során (Vargyas 1988, 310–311. p.)². Ennek egyik bizonyossága szerinte, hogy a magyaroktól nyugatra és északra élő népek körében ismeretlen. Noha a Vargyas által a magyar nyelvterületen számba vett negyvenöt variáns³ szinte mindegyikét a Székelyföldön és a moldvai magyarok körében jegyezték fel, feltételezi, hogy korábban az egész nyelvterületen ismert volt.⁴ A 20. századra viszont már csak az archaikus kultúrájú térségekben őrződött meg (vö. Kriza 1991, 70. p.), amit egy, a két világháború között lejegyzett zoborvidéki töredék is bizonyítani látszik. Hogy bizonyosságot nyerjen, 1960-ban arra biztatta Ág Tibort, végezzen felderítő gyűjtőmunkát a Zoborvidéken (Ág 2001, 84. p.).

2 Vargyas elméletét mind a magyar, mind a nemzetközi (főleg román, görög, cseh stb.) kutatás vitatta, ám ennek tárgyalása kívül esik mostani témánkon (vö. Faragó 1995; Schubert 2010. Áttekintően lásd: Voigt 1968).

3 Ezek száma 1991-ben már 87 volt, amiből hatvanat a Székelyföldön jegyezték le a kutatók (Albert 1993, 169. p.), tehát lényegében ezeknek az újabb változatoknak a felbukkanása (ahogy arról a továbbiakban részletesen lesz szó) sem változtat az elsődleges elterjedési térképen.

4 Csak érintőlegesen tartozik ide, hogy időközben Magyar Zoltánnak az egykori Torna megyéből a ballada négy „prózává oldódott” variánsát sikerült dokumentálnia. Arra, hogy „e ballada tornai ismerete mennyire tekinthető a helyi hagyományvilág szervesült folklórörökségének”, nem ad (nem is adhat) egyértelmű választ, mindenesetre a *prózává oldódás* kifejezés eufemisztikus használatával úgy tűnik, nem is zárja ki annak lehetőségét (Magyar 2011, 41–42. és 105–106. p.). Magam inkább iskolában tanult, olvasott történetek továbbmondásának *érezem* őket, és előzetesen inkább a folklorizáció, refolklorizáció kategóriájába sorolom. Jelen dolgozat kereteit azonban szétfeszítené, ha most ezek aprólékos filológiai elemzésébe kezdenénk.

Ág Tibor még abban az évben kiutazott Zsérére, ahol megtalálta ugyanazt a Földesi Ilonát is, akitől korábban, az 1940-es évek táján már Franz Zagiba és Arany A. László is feljegyzett néhány sornyi töredéket, ám most Ág Tibornak a Kőműves Kelemenné balladája tizennégy strófás, szinte hibátlan változatát sikerült rögzítenie (Ág 1961a). A felfedezés kisebb szakmai szenzációt váltott ki, hiszen az újabb variánsok felbukkanása látszólag valóban azt bizonyítaná, hogy egy, régebben az egész magyar nyelvterületen elterjedt balladatípusnak az egyébként is archaikus (de legalábbis annak tartott) kultúrájú Zoborvidéken megőrződött darabjaival van dolgunk. A kérdés azonban nem ennyire egyszerű. Faragó József szemléletes megfogalmazásában „olyanok ezek a szórványos adatok, mint egy-egy magános hegycsúcs, amelyeket a feledés tengerének még nem sikerült egészen elborítania”. Ha ez így lenne, és több klasszikus népballada esetében (pl. Molnár Anna, A bagoly asszonyka, A csodahalott stb.) ez – úgy tűnik – így is van, akkor ezek az egymástól mind térben, mind időben távol fellelt variánsok formailag erőteljesen különböznenek egymástól, hiszen évszázadok során külön életet éltek, más-más irányban alakultak. Magyarán: szétfejlődtek. Ezek után, ha a zsérei változatot kézbe vesszük, „első olvasásra feltűnik, hogy már-már sorról sorra, gyakran szóról szóra összeállíthatóak a székelyföldi változatokból. Lehetetlen, hogy lelőhelyükön több száz éves régi folklórjavak legyenek; nyilvánvaló, hogy frissiben jutottak a Székelyföldről új környezetükbe”. (Faragó 1995, 266. p.)

A továbbiakban néhány megfontolandó szempontot próbálok megfogalmazni egyrészt konkrétan a Kőműves Kelemenné ballada zoborvidéki megjelenésével kapcsolatban, másrészt általában a népköltészeti alkotások hagyományozódásával, terjedésével kapcsolatban.

Kutatás-módszertani szempontok

Hogy ne egymás mellett beszéljünk el (ahogy az a folklorisztikában is bevett gyakorlat), bevezetesként néhány kutatás-módszertani szempont felvetése szükségeltetik. Az elsőt az alábbi, anekdotikusan hangzó, ám mégis igaz (és főleg: tanulságos!) történet segítségével kísérelm meg fölvezetni. A nyolcvanas évek elején történt, hogy Nyitragerencsén egy idős házaspárt a két világháború közötti árucere-kapcsolatokról, pontosabban arra vonatkozó emlékeikről faggattam. Miután a témát kimerítettük, buszom indulásáig még jó fél órára volt (ami azt jelenti, hogy máshová már nem volt érdemes bekopogtatnom), hát maradtam még beszélgetni. Főleg, hogy citrompótlószerű borukat ne kelljen folyton, mondvacsinált ürügyekkel visszautasítanom, a Luca napi szokásokról, hiedelmekről beszéltettem őket. Áradt is a szó, főleg a nényiből (s ahogy mondani szokták), tiszta, bővizű patakként bugyogtak ajkáról a szebbnél szebb, archaikusnál archaikusabb hiedelmek, ősi Luca-napi praktikák. Én meg persze, egyre hevesebben dobogó szívvel, sűrűn, már-már gémberedő ujjakkal jegyzetelgettem, és csak azt sajnáltam, hogy nem ezzel a témával kezdtem rögtön a beszélgetést, illetve már azzal a gondolattal is kacérokodtam, hogy hátha van egy később induló busz is... Közben, órára pillantva, hogy mégis elvarrjam a szálakat, megkérdeztem: ezeket a praktikákat vajon ő is gyakorolta, netán még ma is gyakorolja? „Á, dehogy” – hangzott pironkodva a válasz. „Akkor biztosan édesanyjától vagy nagymamájától látta, hallotta, tanulta őket” – véltem rátapintani a lényegre. „Dehogysis, egy kalendáriumban olvas-

tam” – játszott ki beszélgetőtársam (abban a pillanatban úgy hittem) aduját. „Ez se rossz” – gondoltam magamban, már akkor is tudván, hogy a régi kalendáriumnak, ponyvanyomtatványoknak milyen fontos szerepük volt a népelet alakulásában, alakításában is. „És milyen kalendáriumban? Nem tetszik rá emlékezni?” – nyomultam tovább. „Dehogynem, kedvesem, ott van a kredenc tetején” – mondta, és már ugrott is, hogy megmutassa. Pár perc múlva reszkető ujjakkal lapozhattam bele az alig megsárgult 1982. évi *Madách Naptárba* és kereshettem meg benne ismeretterjesztő írásomat a Luca-napi szokásokról és hiedelmekről...⁵ Beszélgetőtársaim figyelmét nem hívtam föl a cikk írójának és kérdezőpartnerük személyének azonosságára. Gyors búcsút vettem, s még buszomat is elértem.

Nyitra felé zötykölődve azon tűnődtem, hogy ha ez a busz öt perccel korábban indul, akkor talán most boldogan vinném magammal a Nyitragerencsén lejegyzett ősi Luca-napi szokások és hiedelmek egy pompás csokrát (amelyek ebben a régies jelenségeket konzerváló miliőben szerencsés módon fennmaradtak, s még szerencsésebb módon *éppen én* akadtam rájuk), s már azon törném a fejemet, hogy hol lehetne ezt a zoborvidéki nyelvsziget archaikus voltának újabb bizonyóságaként mihamarabb közreadni...

Ilyen és hasonló történeteket szinte minden kolléga tud saját megtapasztalásai közül mesélni,⁶ ami legalábbis fokozott óvatosságra, körültekintésre, a túl gyors, ráadásul sokszor előfeltevéseken alapuló következtetések levonásától való tartózkodásra kell, hogy intse a kutatót.

Noha az írásbeliség és szóbeliség elsődlegességének a kérdéseivel, a könyvkultúra hatásának az intenzitásával kapcsolatban a nemzetközi folklorisztika, úgy tűnik, örökre két szekértáborra oszlott (valóban csak taláломra lásd: Anderson 1935; Bottigheimer 2011; Dégh 1946–47; Honti 1937; Horálek 1964; Keszeg 2008; Krzyżanowski 1977; Marčok 1978; Schenda 1976; Wesselski 1931), alapjában véve abban azért megegyeznek a kutatók, hogy a nyomtatott írásbeliség mindig is volt hatással a szóbeliségre (ahogyan – természetesen – fordítva is!). A mértéke kérdéses mindössze, és figyelmen kívül semmiképpen nem hagyható. Ebben a most tárgyalandó kontextusban sem.

5 Noha nem tartozik a tárgyhoz, de a tudományos hitelesség kedvéért álljanak itt az említett cikk könyvészeti adatai is: Liszka József: „Luca, Luca, kity-koty...” Luca-napi népszokásaink. *Madách Naptár 1982*. Bratislava, Madách Könyv- és Lapkiadó, 1981, 185–186. p.

6 Csete Balázs egy gyűjtési beszámolója során elbeszéli például, hogy amikor „az Ethnographia 1942. 2. számából felolvastam házigazdánknak Nagy Jenő: Temetés, temető és halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón c. tanulmányát, arra kért, hogy ezt a számot ajándékozzam neki, mert a benne lévő 'nagyon szép' halotti köszöntőkből alkalomadtán felhasznál majd egyet-mást... (Csete 1942, 207. p.). A Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja 1999 adventjén az adventi koszorú elterjedési intenzitásának megállapítására egy kérdőíves felmérést végzett Dél-Szlovákia néhány településén. Több kérdezőbiztos visszajelzéséből az derült ki, hogy ahol nem ismerték a jelenséget, a kérdezőbiztos a megkérdezettek (!) azonban kifaggatták, hogy mi is ez voltaképpen. Majd többen megjegyezték: ez nagyon szép szokás, jövőre mi is csinálunk / veszünk adventi koszorút (vö. Liszka 2000). Lásd még: Keszeg 2005.

Kompetencia hiányában, az alábbi vizsgálódásaim során a zenei aspektusokat mellőzve, a kérdést csak szövegfolklorisztikai szempontból közelítem, de meggyőződésem, hogy így is lehetséges hiteles válaszlehetőségek megfogalmazása. Álláspontomat Bartók Béla sorai, azt hiszem, meggyőzően támasztják alá:

...szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az itt közölt székely balladák sajátos régi dallamai a szöveggel nincsenek szorosan összenőve. Gyakran megtörténik, hogy e dallamokra más, hasonló rythmusú balladát, vagy lírai dalt is énekelnek; valamint az is előfordul, hogy az itt közölt szövegekkel kapcsolatban más hasonló rythmusú dallammal kísérleteznek. Az epikai dal sorsa tehát egészen fedi a lírai dalét. Noha még kiérezhető, hogy ez a társulás – miként ez az ország más részeiben is tapasztalható – az epika terén nem régi keletű.

(Bartók 1908, 115. p.)

Bartók sorait Ág Tibor gyűjtési tapasztalatai is alátámasztani látszanak, hiszen a Kőműves Kelemenné ballada zsérei dallamának változatát 1976-ban Nyitracehíben is megtalálta, csak egészen más műfajban (dudanóta dallamaként!), s persze más szöveggel: „*Dudásom, dudásom, / Kedves muzikásom, / A gatyám megrázom, / Meg is matarászom.*” (Ág-Sima 1979, 402. p.). Hogy akkor most ballada- vagy dudanótadallamról van-e szó elsődlegesen, hát én azt nem tudom eldönteni...

Mindezzel csak annyit szeretnék mondani, hogy szöveg és dallam elterjedési kérdései vizsgálhatóak egymástól függetlenül is, és ami igaz lehet az egyikre, nem feltétlenül érvényes a másikra. A továbbiakban tehát kizárólag szövegfolklorisztikai szempontok alapján közelíték a problémához.

Kutatástörténeti szempontok

A Kőműves Kelemenné balladájának első zaborvidéki nyoma Franz Zagiba népzenei gyűjtőtevékenységéhez kapcsolható. Munkájához ösztönzést a Csehszlovák Állami Népdalintézet Szlovenszkói Szakosztálya által szervezett kutatási program, illetve kiadott kérdőív jelentett (vö. Ág 2000, 90. p.). Kutatási eredményeit, a zaborvidéki „népballadákat”⁷ csak a háború után, Ausztriában publikálta. Ebben a német nyelvű közleményében elmondja, hogy a gyűjtést 1939–40-ben végezte, mégpedig féltestvérével, Arany A. Lászlóval közösen: Aranyt elsősorban a balladák szövegei, őt pedig azok melódiája érdekelte. Aranynak nagyon sok balladát már csak elbeszélte változatban sikerült feljegyeznie, mivel a dallamok nagyobbik része akkora elfelejtődött. Zagiba az ezekhez a szövegekhez „tartozó” dallamok felkutatását tűzte ki célul. 37 esetben sikerült is neki, de a háborús viszonyok miatt nem tudta folytatni, illetve befejezni a kutatómunkát (Zagiba 1954, 63–65. p. A publikáció kritikáját lásd: Ág 2000). Így ebből a közleményből tudunk a Kőműves Kelemenné balladájának legelső ismert, a közreadó sze-

7 A gyűjtemény nemcsak balladákat tartalmazott, hanem népdalokat, népies műdalokat, költők folklorizálódott verseit is (köztük van például, noha Zagiba szemmel láthatóan nem tud róla, mert betyárballadának mondja, Petőfi Sándor Alku című versének folklorizálódott változata is. Zagiba 1954, 79–80. p.).

rint négy versszakból álló variánstörredékéről, amelyet a 33 éves zsérei Földesi Ilonától jegyzett le. Közleményében viszont sajnos csak a ballada első két sorát hozza, így még ezt az állítólagos törredéket is csak törredékesen ismerjük (Zagiba 1954, 70–71. p.).

A ballada következő zoborvidéki nyoma is ehhez a népzene gyűjtési kezdeményezéshez köthető. 1944-ben jelent meg a készülő *Nyitravidéki népballadák* című kötet mutatványanyaga, amely a Putz Éva által 1941-ben Zsérén, a 66 éves Benc Luca előadása nyomán lejegyzett, a halálraítélt húga balladatípus, Fehér László balladája címen ismert szövegét adja közre (Putz 1944). Maga az így beharangozott kötet azonban sosem jelent meg, s a legutóbbi időkig a benne megjelölt tervezett népköltési anyagot vagy fel sem gyűjtöttnek vagy elveszettnek, de legalábbis lappangónak gondolta a folkloristák többsége. Sándor Eleonóra még úgy tudta, hogy „a gyűjtött anyag nagy része a későbbiekben elkallódott”, s felbukkanásukra „kevés a remény” (Sándor 1989, 152. p.). Ág Tibor a következőket írja a Nyitra vidéki balladakutatással kapcsolatban:

Az 1945-ig Pozsonyban működő Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület, a SZEMKE, tervbe vette egy Nyitra-vidéki népballada-gyűjtemény kiadását, amely Putz Éva, Arany A. László, Lipcsey Gyula és Kovács Gergely gyűjtését tartalmazta volna. Ez valószínűleg dallamok nélkül közölt balladagyűjtemény lett volna, mert képzett zenész nem volt ebben a körben. Ebből a balladagyűjteményből, sajnos csak a „Fehér László balladája” jelent meg 1944 őszén, egy füzetben, mint mutatvány a Nyitra-vidéki népballadák készülő gyűjteményéből. E gyűjtemény kéziratának további sorsáról nincs tudomásunk.

(Ág 2001, 7. p.)

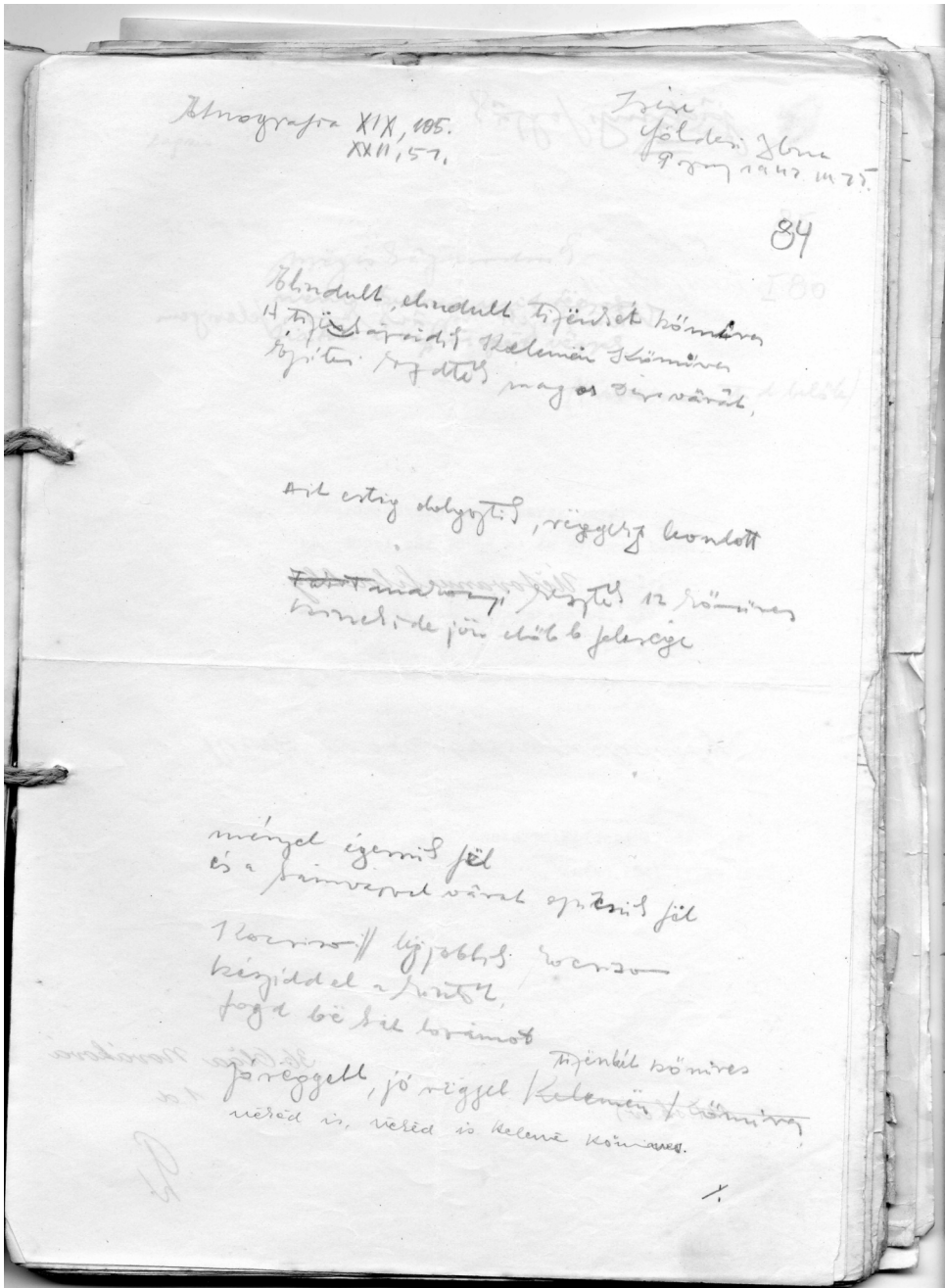
Való igaz, hogy a tervezett kötet dallamok nélküli balladaszövegeket tartalmazott volna, ám – ahogy arról a fentiekben már volt szó – Arany A. László féltestvére, Franz Zagiba emlékei szerint az 1939–40-ben lefolytatott gyűjtés keretében Arany a szövegeket, Zagiba pedig a dallamokat rögzítette.

Néhány esztendeje előkerült Arany A. László kéziratos hagyatéka (vagy annak egy része), amiben jelentős mennyiségű néprajzi, elsősorban népköltési gyűjtés található (több dossziényi, főleg, de nem kizárólag Nyitra környékén gyűjtött népdalok, -balladák, népies műdalok).⁸ Kisebb fokú szenzációszámra ment, hogy a hagyatéka része az említett tervezett kötet teljes, nyomdába előkészített, minden valószínűség szerint Blanárovits József metszeteivel kiegészített kézírata (vö. Liszka szerk. 2009). A Zagiba által emlegetett teljes gyűjtés, aminek ő csak törredékét publikálta, viszont nem található meg ebben a kéziratos anyagban.

Megvan ellenben a hagyatékaiban a Kőműves Kelemen balladának egy, Arany által 1942. március 2-án Pozsonyban (tehát nem az emlegetett Nyitra környéki terepmunka helyszínén és idejében!), viszont ugyancsak Földesi Ilonától lejegyzett rendkívül töredékes variánsa, aminek első két sora megegyezik ugyan a Zagiba által közreadott két sorral, ám a gyűjtés időpontja alapján (feltételezve, hogy Zagiba pontos adatot rögzített) mégiscsak másik lejegyzésnek kell tartanunk. Arany ezt a változatot le sem gépeltette, legalábbis a hagyatékaiban letisztázott verziója nem található.

8 Maga a hagyatéka a Fórum Kisebbségkutató Intézet somorjai Levéltárában található, de fénymásolat formájában a komáromi Etnológiai Központ Néprajzi Adattárában is hozzáférhető.

1. kép. Az Arany A. László hagyatékban található Kőműves Kelemenné-töredék facsimiléje

Forrás: Arany A. László-hagyaték, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja – Levéltár

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVI. évfolyam 2014/1, Somorja

A lap felső részén az *Ethnographia* című folyóirat két közleményére történik utalás, ahol a ballada székelyföldi változatai olvashatóak. Az elsőben egy Bartók Béla által közölt, Gyergyószárhegyen, Bodon Pál által feljegyzett töredék (Bartók 1908, 105–106. p.), úgy tűnik, nincs konkrét köze a zsérei változathoz. Arany jegyzeteinek második, *Ethnographiára* történő utalása a Veress Gábor által 1908-ban Borszéken gyűjtött, majd közreadott szövegre vonatkozik (Veress 1911, 51–53. p.), ám ez sem mutat a zsérei változattal közelebbi rokonságot.

Vargyas Lajos természetesen a Zagiba által közreadott töredéket ismerhette csak, de ez is felkeltette az érdeklődését. Rövid, lábjegyzetben közölt érvelését érdemes szó szerint idézni:

Zobor-vidéken feljegyzett négy versszak, melyből az elsőt közli dallammal. Ez egy Kodály-közölte erdélyi Kőműves Kelemen-dallam kétsorosra csonkult, romlott formája. Sokáig azt hittük, hogy újabban, irodalmi úton került a néphez kiadványokból. Azonban a Görög Ilona szintén felbukkanó és kétségtelenül hiteles változatai (MF 3829 Manga, valamint Zagiba, 71) más megvilágításba helyezték a kérdést. Közelebről megvizsgálva kiderült, hogy a Kodály-dallam más szövegkezdethez kapcsolódik; a zsérei szövegkezdet megvan ugyan más változatban, de nem így szóról szóra. Mindez valószínűvé teszi a feljegyzés hitelességét.

(Vargyas 1959, 6. p.)

Nilván a fentiekből, tehát Zagiba *feljegyzése hitelességének*⁹ feltételezéséből kiindulva biztatta hát Ág Tibort arra a bizonyos, fentebb már említett, 1960-ban megkezdett kutatásra. Aki ennek során meg is találta Zsérén Földesi Ilonát, aki meglepő módon azt a balladát, amire 1942-ben csak rendkívül töredékesen emlékezett, 18 év elteltével szinte teljes épségében elő tudta adni.¹⁰ Földesi Ilona, saját bevallása szerint „a balladát édesanyjától tanulta és 1934 előtt még sokkal jobban tudta, mint most” (Ág 1961a, 72. p.). Miért épp 1934 előtt...? Talán mert még az iskolában tanulta? Vagy a gyűjtő direkt erre az évszámra kérdezett rá, mivel tudta, hogy 1934-ben jelent meg Kerényi Györgynek egy népszerű, alább még részletesebben is tárgyalandó dalgyűjteménye, amiben a Kőműves Kelemenné balladájának egy nagyon hasonló variánssa található? De várható-e egy adatközlőtől, hogy ilyen kérdésre hiteles választ adjon?

9 A *feljegyzés hitelessége* alatt rendszeren azt értenénk, hogy a gyűjtő körültekintően eljárva, a gyűjtési körülményeket is bemutatva, pontosan rögzíti az adatközlője által elmondottakat. Vargyas nyilván nem erre, hanem arra gondolhatott, amikor a hitelességet emlegeti, hogy évszázados helyi szájhagyomány részeként, s nem utólag, valamilyen nyomtatott szövegből megtanult variánssal van dolgunk.

10 Első közlés: Ág 1961a. Ág Tibor ugyanezt a változatot egyébként közreadta a budapesti *Néprajzi Közlésekben* is (Ág 1961b, 90–92. p.). Ezt követően több gyűjteményes kötetben is napvilágot látott. A teljesség igénye nélkül: Ortutay–Krizsa 1968, 121–123. p.; Vargyas 1976, II: 13–14. p.; Ág–Sima 1979, 13–14. p.; Kósa 1979, 467–468. p.; Ortutay 1985, 35–36. p.; Ág 2001, 87–92. p. Megjegyzem, hogy a felsorolt közlések között gyakorlatilag nincs két teljesen megegyező textus, így a közreadóknak „köszönhetően” végső soron további variánsok keletkeztek.

Kőműves Kelemen balladáját, de ő nem tanulta meg. Ugyanennek az énekesnek – név szerint az 1903-ban született Suba Imrének – elénekeltem a zsérei változat dallamát. Neki egy 6 szótagú giusto dudanóta jutott az eszébe...” (Ág 2001, 85. p.). Ág Tibor ezt a fentebb már idézett dudanótát közli korábbi balladagyűjteményében (Ág–Sima 1979, 402. p.), a most szóban forgó kötetben, néhány lappal arrébb, viszont ugyanettől a Suba Imrétől (mindenféle magyarázat, kommentár nélkül) a Kőműves Kelemenné balladájának 1978-ban lejegyzett kezdő sorait adja közre (Ág 2001, 92. p.).

Ismerünk a térségből még egy variánst, amit Ág Tibor mindössze egy szűkszavú megjegyzés kíséretében ad közre: „Azóta [1976, illetve 1978 óta? – L.J. megj.] 1987-ben Pogrányban is előkerült egy változata, melyet Schuster Éva rögzített magnetofonkazettán.” (Ág 2001, 85. p.) A gyűjtő az 1931-es születésű Szomolányi Andrásné Nagy Ilona előadásában rögzítette a balladát (Ág 2001, 93–96. p.).

A zoborvidéki magyar falvakból jelenleg tehát hét változatát, változottörredékét ismerjük a Kőműves Kelemenné balladájának. A továbbiakban nézzük, vajon valóban egy több száz éves helyi hagyomány maradványainak tekinthetők ezek, vagy esetleg valami mással van dolgunk?

Forráskritikai szempontok

A kérdés, hogy a ballada zoborvidéki előfordulása a helyi színhagyományban több évszázadon át fennmaradt reliktumnak (*survival*), vagy másodlagosan, külső hatásra odakerült, netán felélesztett jelenségnek (Ág Tibor szóhasználatában: *revival*) tekinthető-e, ahogy arról fentebb már szó volt, Vargyas Lajosban is felvetődött, mielőtt Ág Tibort a fentebb vázlatosan bemutatott kutatómunkájára ösztönözte volna. Megjegyzendő, hogy mivel a *revival* szakkifejezés valamely, időközben elfeledett jelenség másodlagos felélesztését jelenti, esetünkben még az sem biztos, hogy ezzel a fogalommal operálhatunk-e. Ez ugyanis azt feltételezné, hogy valamikor valóban ismert volt a térségben a ballada (ami, véleményem szerint, egyelőre bizonyíthatatlan), és később ezt, külső hatásra újraélesztették, felújították volna. Vargyas még pontosan fogalmaz, hiszen azt mondja (ismétlem): „sokáig azt hittük, hogy újabban, irodalmi úton került a néphez a kiadványokból”. (Vargyas 1959, 6. p.) Nem beszél tehát *revival*ról, újraélesztésről, hiszen ezt a jelenséget vagy *folklorizáció*nak mondja a szaknyelv, vagy – ha még precízebbek akarunk lenni – *refolklorizáció*nak. Mint láttuk, Vargyas ezt az első gondolatát később elveti, s a kérdésről nyilvános vita voltaképpen nem is alakult ki. Miközben a kérdés, kérdés maradt.

Ami már eleve gyanúra adhat okot, az az előadó személye. Ág Tibor egy népzenei antológiában (amelyben egyébként a Kőműves Kelemen balladájáról nincs szó) közre adja Földesi Ilona, teljes nevén: Földesi Ferencné Elgyütt Ilona (1907–1988) rövid életrajzát, amit nem tanulságok nélkül való újraolvasni:

Született 1907. 7. 1-én Kaposfüreden, Magyarországon, ahol édesapja 12 évig aratógazda volt. Római katolikus vallású. Édesapja Elgyütt Barnabás. Ő gyűjtötte össze, azaz szervezte meg az arató munkásokat. Ilona lánya pedig mellette a gazdasszony volt, ő főzött az aratóknak. Édesapja halála után férje lett a munkásgazda. Nyolcan voltak testvérek. Hét leány és egy fiú. A testvérek közül csak hárman élnek. Mária: született 1902-ben, Alsóbodokra ment férjhez. Később Alsócsitára költöztek. Húga, Erzsébet, Zsérén él.

Nagybátyja, Elgyütt József, ragadványnevén Kura Josko, zserei dudás volt. Neve az egyik zserei népdalban is fennmaradt („Kura Josko, dudáljon kend”). Kodály Zoltán a század elején fonográf hangszerre [sic!] vette hangját és dudajátékát. Többek között a „Százalléros katonának” kezdetű népdalt, amit később a Hány Jánosban toborzóként dolgozott fel. A „Kura” ragadványnevét az egész családot illette. Édesapját is Kura Barnának hívták a faluban. Kislánykorától kezdve, mindig, mindenhol és mindenkitől tanult új dalokat, de a legtöbbet az édesanyjától.

(Ág 1996, 205–206. p.)

Láthatjuk, hogy a több száz éves zoborvidéki szájhagyomány ébrentartásának egyik állítólagos kulcsfigurája, Földesi Ilona mindennel jellemezhető, csak otthon ülésel és a máshonnan érkező hatásoktól való merev elzárkózással nem.¹² Miközben ez semmit nem bizonyít, de egy kis kérdőjelet már odabiggyeszt a több évszázados helyi hagyomány bizonyosságá után.

További, a gyanakvásunkat méltán felkeltő aspektus a balladában szereplő Déva vára. A ballada, illetve a történet más népeknél ismert variánsaiban mindig egy helyi (egy közeli) vár, kolostor, híd stb. építéséhez kapcsolódik a cselekmény. Olyan helyhez tehát, amit az ott lakók pontosan ismertek. A Kőműves Kelemenné balladája ismert magyar változatainak döntő többségénél pedig egy bizonyos konkrét vár, mégpedig Déva vára ismétlődik (vö. Faragó 1995, 263. p.). Ez a helyzet a zoborvidéki változatokkal is, amikor a helybeliek számára egy teljesen ismeretlen vár neve szerepel a szövegben, miközben éppen Zséréről szépen látszódnak a gímes vár romjai. Nem perdöntő érv ez sem, de egy további kis kérdőjelet tesz jogossá.¹³

Ág Tibor és Sima Ferenc balladagyűjteményével azonos évben jelent meg Ráduly Jánosnak a kibédi Majlát Józsefné Ötvös Sára népballadáit tartalmazó kötete, amelyben a gyűjtő rögzítette énekese általa elmondott életútját is. Ő a többi között felidézte, hogy 1912-ben, tizennégy éves korában édesapjával erdélyi lakhelyétől meglehetősen távol vállaltak munkát:

Akkor vót, hogy ősszel elmentem édesapámmal s a nagyobbik testvéremmel Nyitra megyébe, ahol répát ástunk gróf Károlyi Lajosnak. Hat hétre vótunk ott, innen vagy két-százán is jöttek a faluból, Makkfalváról is jöttek.

(Ráduly 1979, 9. p.)

Ráduly János is fölhívja a figyelmet arra, hogy az ország különböző vidékeiről összesereglett munkások közösen eltöltött ideje milyen fontos hatással lehetett „a népköltészeti alkotások elterjedéséhez, népszerűsítéséhez”. A közös munkára Majlát Józsefné Ötvös Sára a következőképpen emlékezett vissza:

12 Némileg ide tartozik egy másik, talán Putz Évától származó, az Arany A. László hagyatékban található gépelt változatban meglévő megjegyzés egy kánai menyegző variánstörredék alatt: „Énekelte Bencz Luca, 66 esztendőös, Zsérén született, világot járt. Zsére 1942. július 13.-án.” Bencz Luca egyik kiemelkedő énekese volt a gyűjtőknek, s (lám!) róla is kiderül, hogy világot járt!

13 Annál is inkább, mert ahol már legalább megindult (ha másodlagos közvetítéssel is) a ballada honosodása, szerves beépülése a helyi szájhagyományba, ott a felépítendő objektum neve a fenntartó közeg számára ismerősebb helynévre változik (vö. Albert 1993, 162. p.; Faragó 1995, 267. p.; Katona-Tripolszky 1971, 18. p.).

Nyitra megyében mikor vótunk, egyszer-egyszer mozsikáltak esténként, s mi táncoltunk. De a legtöbb este inkább aludtunk, fáradtak vótunk, s feküdtünk le. A legtöbbször napal énekeltünk. Az emberek ásták ki a répát, s mi leányokul s asszonyokul pucoltuk fel. Csomókba hányták a répát, s mű így pucoltuk: mikor égygel végeztünk, mentünk a másik csomóhoz. Úgy, ahogy dógoztunk, beszélgettük s közben énekeltünk, ment a dolog jól. Erősen szerették ott az erdélyi munkásokat: „Úgy dógoznak, hogy ég utánnuk a hely” – mondták rollunk. Víg nótákat énekeltünk a legtöbbet s bolondságokat. Keserveseket nemigen énekeltünk, azok nem odavalók vótak.

(Ráduly 1979, 9. p.)

Az adatról annak idején beszámoltan egy ismeretterjesztő-adatközlő cikkemben, felvetve annak lehetőségét, hogy a Kőműves Kelemenné balladája akár ezen az úton is eljuthatott a Székelyföldről a Zoborvidékre (Liszka 1985, 11. p.). Írásom lényegében visszhangtalan maradt, Ág Tibor egy személyes beszélgetés során kizártnak és bizonyíthatatlannak tartotta az ötletet. Ma már magam is hasonlóan látom: egy izgalmas kérdésből fakadó egy válaszlehetőség, de ha konkrét adatokkal nem lehet alátámasztani, akkor meg kell hagyni a lehetőségek birodalmában. Márpedig egyelőre nem tudjuk bizonyítani, hiszen még a kibédi énekes repertoárjában szereplő két Kőműves Kelemenné balladavariáns is egészen más, mint a zoborvidéki változatok (Ráduly 1979, 51–57. p.). Más kapcsolódási pontunk meg egyelőre nincs.

Faragó József egy 1995-ben megjelent, ám a szöveg datálása alapján 1989 januárjában, Beke György által készített interjújában részletesen kifejti a Vargyas Lajos elméletével szembehelyezkedő saját álláspontját, a ballada lehetséges útját (a bolgárból vagy görögből vagy románból) a magyar (székelyföldi) szóbeliségbe. Itt szóba kerülnek az egyéb, így zsérei változatok is, amivel kapcsolatban ő is felveti a kibédi kapcsolatlehetőséget (Faragó 1995. Újraközölve: Faragó 2005, 325–352. p.). Faragó József 1989-ben minden valószínűség szerint nem tudhatott a fentebb idézett, 1985-ös cikkemről. Az 1991-ben Komáromban megrendezett *Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részében* című konferencia során viszont személyesen is beszélgettem vele a kérdérről, elmondva neki aggályaimat a vár nevével kapcsolatban, illetve felvettem – Ráduly János könyvére hivatkozva – az erdélyi idénymunkások kultúraközvetítő szerepének a lehetőségét. Inkább csak udvariasan végighallgatott, nem emlékszem, hogy érdemben pro vagy kontra hozzászólt volna a kérdéshez. Aztán évek múlva került a kezembe fentebb már idézett, a továbbiakban még tárgyalandó interjú. Hogy véletlen egybeesésről vagy valami másról van-e szó, az ma már jószerével kideríthetetlen, és ebben az esetben teljesen érdektelen is. Sokkal fontosabb Faragó gondolatmenete (elég meggyőzően érvel amellett, hogy a ballada valamikor a 18. század folyamán, annak is inkább a második felében került a magyar, székelyföldi szájhagyományba) és a most tárgyalt problémakör szempontjából az, hogy egy másik, erdélyi példát is bemutat a ballada legújabb kori terjedésére. Elmondja, hogy a székelyföldi és moldvai variánsokon túl alapvetően csak egy Szamos menti adat, illetve néhány Nyitra vidéki változat áll rendelkezésünkre. Az előbbi Jagamas Jánossal ő adta közre Almásmálomról (Jagamas–Faragó 1974, 119–120. p.), és abban a közleményében még úgy vélekedett, hogy „az almásmálomi adat az eddigi összes magyar változatok összefüggéseiben is jelentős felfedezésnek számít”, mivel általa (is) egyrészt „a régtől fogva jól ismert székely és moldvai csángó variáncsoport után egy közép-erdélyi, mezősgéi csoport körvonalai kezdenek kibontakozni”. Másrészt meg

azért is fontosnak tartotta, mivel a korábbi variánsok szinte kivétel nélkül Déva várához kötik a történetet. Ebben az esetben viszont a felépítendő objektumként „Nagyvárának tornya” szerepel, igaz, csak az első strófában, mivel az ötödiktől már itt is Déva vára a főszereplő (Jagamas–Faragó 1974, 391–392. p.). A ballada helyi felbukkanásával kapcsolatban már jóval a fentebb idézett közreadás után jutott perödött adatokhoz. „A ballada helyi folklorizációjának három forrását” is sikerült felderítenie: „a legöregebbek gyermekkorában egy könyv,¹⁴ később Részeg tanító [nem tehetek róla, úgy tűnik, valóban így hívták – L.J. megj.], végül Bereczky tanárnő iskolai munkája.” (Faragó 1995, 267. p.) Egyszóval: a napnál is világosabb, hogy a ballada az almásmálomi szájhagyományban nem több száz éves tradíció lenyomata, hanem egy kézzel fogható, 20. századi megtanulás eredménye. Faragó a zsérei változat fölbukkanásával kapcsolatban, Ráduly János nyomán az idénymunkások közvetítő szerepére utal:

Nem állítom, hogy Kőműves Kelemenné balladája épp Kibédrről került volna Zsérére, de ha a fenti körülményeken kívül [idénymunkások szerepe – L.J. megj.] a szöveg hasonlóságát is figyelembe vesszük, „akkor – Vargyas szavait ismételve – nyilvánvaló, hogy egyik a másikból keletkezett”. Mégpedig csakis a zsérei keletkezhetett a székelyből, nem a székely a zséreiből.

(Faragó 1995, 267. p.)

Ahogy fentebb már kifejtettem, ezt magam is így látom. Viszont nem érdektelen megvizsgálni további lehetőségeket: írott, nyomtatott forrás, helyi tanító, pap stb. szerepe.

Ág Tibor kizárja a kántortanító szerepét a ballada terjesztésében: „Kérdezősködésünk nyomán kiderült, hogy a kántortanítótól nem származhat a terjesztés, mert az nem volt híve a népdaloknak. A szöveg tehát szájhagyomány útján került Zsérére és Alsóbodokra.” (Ág 2001, 85. p.) Az adatot akceptálni kell, noha kérdés: egy kántortanító, illetve pedagógus működött-e a 20. század első évtizedeiben (de még akár később is!) mind Zsérén, mind Alsóbodokon, sőt az újabb kutatási eredmény fényében Pogrányban is? Nyilván nem, tehát, egyleg elméleti szinten, mégsem lehet teljesen kizárni egy helyi tanító szerepét a ballada fölbukkanásában. Annál is inkább, mert a Faragó József által is megfogalmazott probléma, tudniillik a zaborvidéki változatok szembeötlő hasonlósága a székelyföldi variánsokkal valamilyen magyarázatra szorul. Nos, ha nem is közvetlenül a Székelyföldről jön az impulzus (ahogy azt Faragó József egy fentebb idézett gondolatmenetében kifejti), valóban szinte bizonyosra vehető, hogy valamilyen közvetítő médium segítségével mégis onnan kellett, hogy idejussanak. Az is lehet, sőt szinte biztos, hogy nem egy forrás keresendő, hanem akár több, s azokból kontaminálódtak, már a helyi (rövid) szájhagyományozódás során a zaborvidéki változatok. Ezzel magyarázható, hogy egy adott zaborvidéki variánsban teljes strófákat találunk, amelyek szinte betűhíven megegyeznek valamelyik forrás szövegével, csak hogy nem az egészszel! Egy másik strófa viszont egy másik forráshoz vezet el bennünket. Most ezeket a lehetséges forrásokat nézzük!

Mielőtt még a külső kapcsolódási pontokat keresnénk, nézzük egymás mellett a ballada Földes Ilona által 1939/40-ben, 1942-ben, majd 1960-ban előadott töredékeit, illetve az azokhoz kapcsolódó passzusokat:

14 Az sajnos nem derül ki, hogy konkrétan milyen könyvről van szó.

1939/40-es töredék:	1942-es töredék:	1960-as változat:
<p><i>Elindult elindult tizenkét kőműves, a tizenharmadik Kelemen kőműves...</i></p> <p>(Zagiba 1954, 70–71. p.)</p>	<p><i>Elindult, elindult tizenkét kőműves, A tizenharmadik Kelemen Kőműves Építeni kezdték magos Déva várát, Amit estig dolgoztak, reggelig leomlott</i></p> <p><i>Tanakodnyi kezdték 12 kőműves Kinek ide jön előbb felesége</i></p> <p><i>mésszel égessük fel és a hamvaival várat építsük fel</i></p> <p><i>Kocsisom :// legjobb kocsisom készidd el a hintót fogd be hat lovatot.</i></p> <p><i>Jó reggelt, jó reggelt Kelemen Kőműves tizenkét kőműves neked is, neked is Kelemes Kőműves.</i></p> <p>[külön lapon:] <i>Isten hozott köztünk kedves felesígem</i></p>	<p><i>Elindult, elindult tizenkét kőműves, a tizenharmadik Kelemen kőműves, építeni keztek magos Déva várát, amit estig raktak reggelig leomlott.</i></p> <p><i>Tanakodni keztek tizenkét kőműves, a tizenharmadik Kelemen kőműves. Kinek legelőbb jön ide felesége, aztat elégessük, dobjuk be a tűzbe.</i></p> <p><i>Az elígett testből hámut szeggyük össze, minden szemét dobjuk az olvasztott mészbe.</i></p> <p><i>Így hát megállítjuk Déva várát szép asszony hamvával.</i></p> <p><i>...kocsisom, kocsisom, kedvesebb kocsisom, húzd elő hintóm, fogd be a lovákat.</i></p> <p><i>Jónapot, jónapot tizenkét kőműves, a tizenharmadik Kelemen kőműves.</i></p> <p>(Ág 1961a, 73. p.)</p>

Nehéz (és nem is szabad) egy töredék töredékéből, továbbá egy rövidebben és egy, a teljességet közelítő töredék összehasonlításából messzemenő következtéseket levonni. Láthatjuk, hogy az első kettő, illetve három sor gyakorlatilag teljesen megegyezik. A többinél már találunk kisebb-nagyobb eltéréseket. Ami feltűnő, az az 1942. évi töredék hatodik sora: *Kinek ide jön előbb felesége*. Az 1960-as változatban ennek a sornak a következő felel meg: *Kinek legelőbb jön ide felesége*. Csak szórendi a különbség, viszont az 1942-es szórend lényegében egy korábbi, első kiadásban 1934-ben, Kerényi György összeállításában megjelent népszerű dalgyűjtemény megfelelő sorával egyezik. Viszonylag korán felvetődött annak a kérdése, hogy a ballada vajon nem az ebben a, *Madárka* című kötetben közreadott variáns folklorizációja-e? A hatás nem zárható ki, bár pontosítani kell a fogalmakon: Kerényi Kodály Zoltán csiki gyűjtése alapján közöl egy, voltaképpen két gyűjtésből származó változatot. A Kerényi-féle közlésben a) és b) változatként szerepel, viszont nem világos, hogy a két variáns egymást kiegészíti vagy helyettesíti-e. (Kerényi 1939², 86–88. p.) Nem kell hozzá hosszas összehasonlító munka, hogy kiderüljön, a Földesi Ilona-féle zsérei változat inkább laza kapcsolatban lehet a Kerényi György által közölt szöveggel. Valóban nem feltételezhető ebben az esetben, hogy az Ág Tibor által lejegyzett változat egyenes ágú forrása kizárólag Kerényi György daloskönyve lenne. Ha viszont az Alsóbodokon lejegyzett változatot vesszük szemügyre, a hasonlóság több mint szembeötlő. Az alábbiakban nézzük tehát egymás mellett a Kerényi György, illetve Ág Tibor közreadta zsérei és alsóbodoki változatot:

A Kerényi György-féle változat:	Zsérei változat (1960):	Alsóbodoki változat (1978):
<p>a) Egykor elindula tizenkét kőmíves, a tizenharmadik Kelemen kőmíves.</p> <p>b) Magas Déva várát építeni kezdték, annak élit-ügyit semmibe se lelték. Akit reggel raktak, az délben elomlott, akit délben raktak, estére beomlott.</p> <p>Arra tanakozék tizenkét kőmíves, az tizenharmadik: Kelemen kőmíves.</p> <p>A legnagyobb pallér azt a törvény tette: améknak idejön előbb felesége, aztat – aj – fogjuk meg, tűzzel égessük meg, aztat – aj – fogjuk meg, tűzzel égessük meg!</p> <p>Az szép fehér hamvát mész közé keverjük, magos Déva várát avval fölépítjük.</p> <p>Kocsisom, kocsisom, legjobb kocsisom, készítsd el a hintóm, fogd bé a hat lovam, a ló az ebeké, az út az Istené, hajtsad kocsis, hajtsad, magas Déva felé.</p> <p>„Jónapot, jónapot, tizenkét kőmíves! Neked is jónapot, Kelemen kőmíves!</p> <p>Istenem, Istenem, mi annak az oka: kétszer is köszöntem, senki se fogadta?!” „Fogadnók, fogadnók, Kelemenné asszony, de a rovásodra összetanakoztunk:</p> <p>A legnagyobb pallér azt a törvény tette: améknak idejön előbb felesége, aztat – aj – fogjuk meg, tűzzel égessük meg, aztat – aj – fogjuk meg, tűzzel égessük meg!</p>	<p>Elindult, elindult tizenkét kőmíves, a tizenharmadik Kelemen kőmíves, építeni kezdték magos Déva várát, amit estig raktak reggelig leomlott.</p> <p>Tanakodni keztek tizenkét kőmíves, a tizenharmadik Kelemen kőmíves. Kinek legelőbb jön ide felesége, aztat elégessük, dobjuk be a tűzbe.</p> <p>Az elégett testből hámut szeggyük össze, minden szemét dobjuk az olvasztott mészbe.</p> <p>Így hát megállítjuk Déva várát szép asszony hamvával.</p> <p>Akkor éjjel látta Kelemenné álmát, hogy vérkút jákádá az ő udvarába, kocsisom, kocsisom, kedvesebb kocsisom, húzd elő hintóm, fogd be a lovákat.</p> <p>Amikor meglátá Kelemen kőmíves, imádkozni kezdett: Istenem, Istenem, hulljon záporosó, hintód törjön össze, az utat vesztése, hogy ne érjen ide.</p> <p>Nem hallgatá meg á kérését az Isten, Hánem közelebb jön kedves felesége.</p> <p>Jónapot, jónapot tizenkét kőmíves, a tizenharmadik Kelemen kőmíves.</p> <p>Másodszor köszöntök és nem fogadjátok, Ugyan mi baj van itt, nékem megmondjátok.</p> <p>Fogadjuk, fogadjuk kedves felségem. Nagy törvényt csináltunk, meg kell neked halmod.</p> <p>Kedves feleségöm, drága szép gyermekem, mi lesz csak tevéled, édesanyád meghal.</p> <p>Fogjátok meg gyöngén, dobjátok a tűzbe, a főltszett hamuját keverjétek mészbe. Evvel építjük fel magas Déva várát, evvel menthetjük meg a falak romlását.</p>	<p>Elindult, elindult Tizenkét kőmíves, A tizenharmadik Kelemen kőmíves.</p> <p>Magos Déva várát Építeni kezdték, és annak élt ügyit Semmibe se vették.</p> <p>Ami regge raktak, Az débe leomlott, Ami díbe raktak, Az estig leomlott.</p> <p>Azon tanakogyyik a Tizenkét kőmíves, A tizenharmagyyik Kelemen kőmíves:</p> <p>– Akinek idegyün Előbb felesége, Aztat mi fogjuk meg, Tűzzel igessük meg.</p> <p>A hamvait pedig Mész közé keverjük, magos Déva várát Avval fölépítjük.</p> <p>– Inasom, inasom, Legjobbik inasom, Készítsd el a hintót, Fogd bé hat lovamot.</p> <p>Emegyek, emegyek Az én jó uramhoz, Álmomba a kútba A víz véré válott.</p> <p>– Jó napot, jó napot, Tizenkét kőmíves, Neked is jó napot, Kelemen kőmíves!</p> <p>– Mé nem fogadjátok Az én köszöntésem, Valamibe talán Vitettem tenéktek?</p> <p>– Fogjátok meg tüstént, Dobjátok a tyűzbe, És az ő hamvait Keverjük a mészbe. Avval fölépítjük</p>

<p>„Istenem, Istenem, hát a kicsi fiam, istenem, Istenem, hát a kicsi fiam?!”</p> <p>„Vannak ingó bölcsők, akik elaltassák, vannak jó asszonyok, akik megszojtassák.”</p> <p><i>Aj, avval megfogák, nyakát kettévágák, tűzzel megégeték, tűzzel megégeték, az szép fehér hamvát mész közé keverék, magas Déva várát avval felépíték.</i></p> <p><i>Elindula haza tizenkét kőmíves, az tizenharmadik: Kelemen kőmíves.</i></p> <p>„Apám, édes apám, hol van édes anyám?” – Elmaradt messzire, hazajön estére.”</p> <p><i>Este es eljőve, még sem jöve haza, este es eljőve, még sem jöve haza.</i></p> <p>„Átkozott legyen hát magas Déva vára, még a nap se süssön fényesen má' rája, elvesztettem érte kedves feleségem, árva maradt immár a kedves gyermekem!”</p> <p>(Kerényi 1939², 86–88. p.)</p>	<p>Jóestét, jóestét, édes jó apukám, hol marat anyukám, hogy nem jön oly soká?</p> <p><i>Ne sírj édes fiam, hazajön estére és ha este nem jó, hazajön reggelre.</i></p> <p><i>Este is eljőve, mégse jöve haza, reggel is eljőve, mégse jöve haza. Mond meg édesapám, hol maradt anyukám, hogy nem jön oly soká?</i></p> <p><i>Édes jó gyermekem, tovább nem tűrhetem, Édesanyád meghalt, mert elégettetted és a hamujával magas Déva várát felépítettük már.</i></p> <p><i>Átkozott légy hát magas Déva váraá, még á nap se süssön fényesen már rája. Elvesztettem érte kedves feleségem, árván maradt immár ögyetlen gyereköem.</i></p> <p>(Ág 1961a, 73. p.)</p>	<p><i>Magos Déva várát, Avval megálitjuk A várnak omlását.</i></p> <p>– Istenem, istenem, Hát a kicsi fiam, Ugyan howá legyen, Vajon möre menjen?</p> <p>– Vannak ringó bölcsők, Akk elaltatják, Vannak jó asszonyok, Akk megszojtatják.</p> <p><i>Őt el is ígettik, Mész közé kevertik, magos Déva várát Avval fölépíték.</i></p> <p><i>Amit regge raktak, Az débe megmaradt, Amit délbe raktak, Az estig megmaradt.</i></p> <p>– Apám, idesapám, Hun van idesanyám? – Emaradt valahún, Hazagyün estére.</p> <p><i>Emaradt valahún, Hazagyün reggere, Emaradt valahún, Hazagyün reggere.</i></p> <p><i>Este is elgyüvé, Mégse gyüvé haza, Regge is elgyüvé, Mégse gyüvé haza.</i></p> <p>– Átkozott legyen hát Magos Déva vára, Még a nap se süssön Fünyessebben rája.</p> <p><i>Evesztettem érte Kedves feleségem, Árván maradt immár Kedves szép gyermekem.</i></p> <p>(Alsóbodok: Ág–Sima 1979, 16–18. p.)</p>
---	--	--

Azt hiszem, nem kell bizonygatni a három szöveg közti szoros rokonságot, nyilvánvaló, hogy az egyik a másiktól lett, s az sem kétséges, hogy melyik melyiktől. Egyértelmű, hogy a forrás jelen esetben alapvetően a Kerényi-féle közlés. A fenti szövegvariánsokhoz a legközelebb a Földesi Ilona nővérénél, Alsóbodokon előkerült (Ág 2001, 84. p.) nótásfüzetében található, fentebb már megemlített variáns áll. Ág Tibor hangsúlyozza, hogy a szövegezés és az írás stílusa alapján szinte biztos, hogy „leírója hallás után jegyezte le a füzetbe, s nem nyomtatott publikációból másolta ki”. (Ág–Sima 1979, 401. p.) Ezzel egyet lehet érteni, de csak annyit bizonyít, hogy ha nyomtatott szöveg volt a for-

rás, akkor az nem közvetlenül került Földesi Ilona repertoárjába, hanem valaki közvetítésével. Miközben az a legvalószínűbb, hogy valaki felolvasása nyomán, diktálás után íródott ez a szövegváltozat. A feltételezést legalábbis meggondolandóvá teszi néhány szóhasználati forma (pl. jött, kőmíves), és a strófákat például, amik a szóbeliségben nem játszanak szerepet, pontosan jelöli (I első; II kettő stb.):

*Elindult elindult tizenkét kőmíves a tizenharmadik
kelemen kőmíves magas Déva várát építeni keztek anak
élt ügyit semibe se vetik amit regel raktak az délbe
leomlot amit délbe raktak estig leomlot. I első
Aratanakodék tizenkét kőmíves a tizen harmadik Kelemen
kőmíves akinek idejön előb felesége aztat aj
fogjuk meg tűzvel ígessük meg a hamvait aztán mész
közé keverjük magas Déva várát azzal felépítjük. II kettő
Kocsisom kocsisom leg jobik kocsisom készísd el a hintóm
fog be hat lovamat hagy megyek az én férje uram hoz
(itt valami át volt húzva) álmomban akútban viz vére változott.*

III három

*Jónapot jónapot tizen két kőmíves neked is jonapot
Kelemen kőmíves mérnem fogadjátok az én köszöntésem
valmiben talán vétetem tenéktek IV rész
Fogjátok meg gyöngén dobjátok a tűzbe és az ő hamvait keverjük a mészbe ezel föl építjük magas
Déva varát ezel meg állítjuk a várnak omlását V öt
Istenem istenem hát a kicsi fiam ugyan hová legyen ugyan
mere legyen vanak ringo bölcsők akik el altatják
vanak jó aszonyok akik meg szoptatják. VI hat ide*
Apám édes apám hol van ides anyám elment meszire
haza jön estére.
el marat meszire haza jön regelre, Este
is eljőve még sem jöve haza regel is eljőve még sem jöve
haza VIII nyolc
Átkozott legyen hát magas Déva vára még a nap se süsön fényesen le rája
elvesztetem érte kedves feleségem árva marat imár kedves szép gyermekem IX kilenc*
El is égeték mész közé keverték magas Déva várát azal fel épétek amit regel raktak az délbe meg
marat amit délben raktak az estig meg marat VII. hét ezt*
ez a hatodik vers*
(* később tintával írták)*

(Ág-Sima 1979, 401–402. p.)

Láthatjuk, hogy ez a változat még közelebb áll a Kerényi által közölt variánshoz, illetve az alábbi, Vári Fábián László által, a kárpátaljai Visken lejegyzett szöveghez. Megjegyzendő, hogy ez utóbbiakban viszont nem szerepel a *vérré vált kútvíz* motívuma, úgyhogy ennek valahonnan máshonnan kellett mind a zsérei (1960), mind az elsőbodoki (1978) a variánsokba kerülnie.

Az alábbiakban nézzük a Vári Fábián László által Visken lejegyzett változatot, s mellette egy másik, egy népszerű daloskönyvben közreadott erdélyi változatot, aminek bizonyos strófái ugyancsak egybecsengenek az eddig tárgyaltakkal:

*Egykor elindula
Tizenkét kőműves,
A tizenharmadik
Kelemen kőműves.*

*Magas Déva várát
Építeni kezdték,
Annak élit, ügyit
Semmibe se leltik.*

*Amit reggel raktak,
Az délben leomlott,
Amit délbe raktak,
Estére leomlott.*

*Arra tanakodik
Tizenkét kőműves,
A tizenharmadik
Kelemen kőműves.*

*A legnagyobb pallér
Azt a törvény tette,
Améknak idejőn
Előbb felesége,*

*– Aztat, aj, fogjuk meg,
Tűzzel égessük meg,
Aztat, aj, fogjuk meg,
Tűzzel égessük meg!*

*Az szép fehér hamvát
Mész közé keverjük,
Magas Déva várát
Avval fölépítjük.*

*– Kocsisom, kocsisom,
Legjobbik kocsisom,
Készítsd el a hintót,
Fogd bé a hat lovam!*

*A ló az ebeké,
Az út az Istené,
Hajtsad, kocsis, hajtsad,
Magas Déva felé.*

*Magas Déva várát építeni kezdték,
Annak élit, ügyét semmibe se lelték.
Akit reggel raktak, a délben elomlott,
Akit délbe raktak, estére beomlott.*

*Tizenkét kőműves azt a törvény tette,
Miknek felesége jó reggel előre,
Rögtön megfogassék és vére vétessék,
Az gyöngö csonthaját kőfal közé tegyék.*

*Az gyöngö csonthaját kőfal közé tegyék.
Az ő piros vérit mész közti keverjék,
Avval állítsák meg magas Dévavárát
Hogy így nyerhessék meg annak drága árát.*

*„Kocsisom, kocsisom, nagyobbik kocsisom,
Az uramhoz menni lenne akaratom,
Fogd bé a lovakot, állítsd gyorsan elé,
Hadd menjünk, hadd menjünk Dévavára felé!”*

*Mikor feleútját elutazták volna,
Erős üdő jöve, záporosó hulla,
„Asszonyom, csillagom, forduljunk mi vissza,
Rossz jelentést láttam az éjjel álmomba.”*

*„Asszonyom, csillagom, forduljunk mi vissza.”
„Kocsisom, kocsisom, nem fordulunk vissza!
Az út az Istené, a ló az emberé,
Csapjad a lovakat, hadd haladjunk elé.”*

*Mennek, mendegélnek Dévavára felé,
Kőműves Kelemen ökök észrevevé.
Megijede szörnyen, imádkozik vala:
„Én Uram, Istenem, vidd el valahova.”*

„Mind a négy pejlóvam törje ki a lábát,

<p>– Jó napot, jó napot, Tizenkét kőműves, Neked is jó napot, Kelemen kőműves!</p> <p>Istenem, Istenem, Mi annak az oka? Kétszer is köszöntem, Senki se fogadta.</p> <p>– Fogadnók kellene, Kelemenné asszony, De a rovásodra Összetanakodtunk.</p> <p>A legnagyobb pallér Azt a törvény tette, Améknek idején Előbb felesége,</p> <p>Aztat, aj, fogjuk meg, Tűzzel égessük meg, Aztat, aj, fogjuk meg, Tűzzel égessük meg!</p> <p>– Istenem, Istenem, Hát a kicsi fiam? Istenem, Istenem, Hát a kicsi fiam?</p> <p>– Vannak ringó bölcsők, akik elaltassák, Vannak jó asszonyok, Akik megszojtassák.</p> <p>Aj, avval megfogták, Nyakát ketté vágák, Tűzzel megégették, Tűzzel megégették,</p> <p>A szép fehér hamvát Mész közé keverték, Magas Déva várát Avval fölépíték.</p> <p>Elindula haza Tizenkét kőműves, A tizenharmadik Kelemen kőműves.</p> <p>– Apám, édesapám,</p>	<p>Vessen a hintónak négy kereke szakállt. Csapjon le az útra tüzes istennyila, Horkolva térjenek a lovaim vissza.”</p> <p>„Jónapot, jónapot tizenkét kőműves, Neked is jónapot Kelemen Kőműves. „Édes feleségem, hát mért jöttél ide, Hát mért jöttél ide, nagy veszedelemre?”</p> <p>„Tizenkét kőműves azt a törvény tette, Miknek felesége jó reggel előre A gyöngö csonthajait kőfal közti tegyük, Az ő piros vérit mész közt keverjük.</p> <p>„Istenem, Istenem, hát a kicsi fiam? Istenem, Istenem, hát a kicsi fiam? „Vadnak ingó bölcsők, akik elringassák, Vadnak jó asszonyok, akik megszojtassák.</p> <p>Rögtön meg is fogták és vérit vetették, Gyöngö teste csonthaját kőfal közti tették. A gyöngö csonthajait kőfal közti tették, Az ő piros vérit mész közti keverték.</p> <p>Avval állíták meg magos Dévavárát, Csak így nyerhették meg annak drága árát. Kőműves Kelemen mikor haza mene, Az ő kicsi fia jöve vele szembe.</p> <p>„Isten hozott haza, kedves édesapám,</p>
---	--

*Hol van édesanyám?
– Elmaradt messzire,
hazajön estére.*

*Este es eljőve,
Mégsem jöve haza,
Este es eljőve,
Mégsem jöve haza.*

*– Átkozott legyen hát
Magas Déva vára,
Még a nap se süssön
Fényesen ma rája!*

*Elvesztettem érte
Kedves feleségem,
Árván maradt innár
A kedves gyermekem.*

(Vári Fábrián 1992, 31–32. p.)

*Hol maradt, hol maradt, az én édesanyám?”
„Megjő kicsi fiam, hazajő estére,
ha nem jő estére, hazajő reggelre.”*

*„Istenem, Istenem, este is eljőve,
Mégis édesanyám még haza nem jöve.
Apám, édesapám, mondja meg igazán,
Hol van hát, hol van hát, az én édesanyám?”*

*Az ő édesapja neki így felele:
„Hadd el fiam, hadd el, hazajő reggelre.”
„Istenem, Istenem, reggel is eljőve,
S az én édesanyám haza mégse jöve.”*

*„Apám, édesapám, mondja meg igazán,
Hol van hát, hol van hát, az én édesanyám?”
„Menj el fiam, menj el, magas Dévavárra,
Ott van édesanyád kőfalba bérakva.”*

*Elindula sírva az ő kicsi fia,
Elindula sírva magas Dévavárra.
Háromszor kiálta magas Dévavárán:
„Anyám, édesanyám, szólj bár egyet hozzám!”*

*„Nem szólhatok fiam, mert a kőfal szorít,
Erős kövek közé vagyok bérakva itt!”
Szive meghasada, a föld is alatta
S az ő kicsi fia oda beléhulla.*

(A mi dalaink 1939, 121–123. p.)

A Vári Fábrián László által közreadott viski változatról pontosan kiderítette a gyűjtő, hogy azt az adatközlő, Sari József (sz. 1921) asztalosmester – saját bevallása szerint – egy veszprémi népfőiskolás diáktársától, a bibarcfalvi (Háromszék) Jakab Zoltántól tanulta 1942-ben, s korabeli, jegyzetfüzetbe másolt változata is fennmaradt. Vári Fábrián László megjegyzi, a viski és a zoborvidéki variánsok közti „hasonlatosság oly erős, hogy a változatok közös forrásból való származására kell gondolnunk”. (Vári Fábrián 1992, 16. p.) Vári Fábrián László adatközlője rosszul emlékezhetett, hiszen egyértelmű, hogy ez a szöveg szinte betűre azonos a Kerényi György által közölttel, tehát a közös forrás csakis a Kerényi-közlemény lehet (esetleg a bibarcfalvi Jakab Zoltán is innen tanulta).

A Kőműves Kelemenné zoborvidéki változatai közül már csak kettőt nem vizsgáltunk meg. Nézzük először a nyitracsehi Suba Imre által 1978-ban előadott töredéket, ami viszont pontosan megegyezik a Kriza János által 1863-ban közreadott Kőműves Kelemenné ballada elejével. Az adatközlő azonban ezt vélhetően inkább a Cvangros Béla által összeállított és 1922-ben, Pozsonyban megjelent középiskolai olvasókönyv nyomán ismerheti (de más lehetőséget sem szabad kizárni):

Krizsa János változata (1863):	Cvengros Béla változata (1922):	Suba Imre változata (1978):
<i>Tizenkét kőmíves esszetanakodék, Magoss Déva várát, hogy fölépítenék, Hogy fölépítenék félvéka ezüstér, Félvéka aranyér. Déva városához meg is megjelentek, Magoss Déva várhoz hezzá is kezdöttek, A mit raktak délig, leomlott estére. A mit raktak estig, leomlott röggere.</i>	<i>Tizenkét kőmíves esszetanakodék, Magas Déva várát, hogy felépítenék. Hogy felépítenék fél véka ezüstért, Fél véka ezüstért, fél véka aranyért. Déva városához meg is megjelentek, Magas Déva várhoz hozzá is kezdettek; Amit raktak délig, leomlott estére. Amit raktak estig, leomlott reggelre.</i>	<i>Tizenkét kőmíves esszetanakodék, Magas Déva várát, hogy fölépítenék. Hogy fölépítenék fél véka ezüstér, Fél véka ezüstér, fél véka aranyér, Magas Déva várhoz hozzá is kezdettek, Amit raktak délig, leomlott estére.</i>
(Krizsa 1863, 314. p.)	(Cvengros 1922, 30. p.)	(Ág 2001, 92. p.)

Hogy 1978-ban egyszeriben mitől világosodott meg az akkor már 75 éves énekes emlékezete, azt pontosan felderíteni nem lehet, de a fentiekből is világosan látszik, hogy a ballada egyik legközismertebb változatának elejét mondta föl az ambiciózus adatközlő. Némi magyarázattal Ág Tibor egy jó tíz évvel későbbi írásában is szolgál. Elnézést az ismétlésekért, de ezt is szó szerint érdemes idézni: „A Zagiba által közölt dallam az általam rögzített dallamnak csak az első két sora. A dallam utótagja később 1976-ban Nyitracehíben került elő, egy hat szótagú dudanóta képében.¹⁵ Suba Imre, akkor 76 éves énekesem,¹⁶ amikor a Kőmíves Kelemen balladájáról faggattam, elmondta, hogy valamikor gyerekkorában idősebbektől hallotta énekelni. Sőt néhány strófáját sikerült is rögzítenem. Ez is egyik bizonyítéka, hogy ez a ballada valamikor honos volt Nyitra vidékén. Tehát nem 'revival' dallamról van szó.” (Ág 2012, 134, p.) A gyűjtő itt nyilván a 2001-es publikációban közreadott, állítólag 1978-ban lejegyzett dallamra és szövegtöredékre gondol. A különböző időpontokban megfogalmazottak és közreadott szövegek, illetve dallamok közötti ellentmondások azonban ettől nem oldódtak fel. Éppen ezért a ballada régi meglétét sem bizonyítja a térség szájhagyományában. A két szöveg összevetése pedig egyenesen kizárja azt.

Utoljára hagytam a ballada legkésőbb (1987-ben), Schusztér Éva által lejegyzett zoborvidéki változatát. Ez a variáns már dialektológiai szempontból is gyanút kelthet az olvasóban. A leomlott, ledőlít igét a Zoborvidéken nem mondják ugyanis úgy, hogy *leduvadt*. Az *Új Magyar Tájszótár* szerint a szó lényegében a Székelyföldön ismeretes, például Csíkverebesről és Kirborosnyóról, illetve éppen a Kőműves Kelemenné változat megfelelő sorát idézve Csíkverebesről hozza: *Akit nappal raktak, az éjjel leduvadt*. (ÚMTSz 1992, 764. p.)¹⁷ Így aztán feltételezhető, hogy a Csanádi Imre és Vargyas Lajos által összeállított *Röpülj páva, röpülj* című, balladákat és balladás népdalokat tartalmazó gyűjteményében megjelent, Lajtha László által lejegyzett szövegfórmát (Csanádi–Vargyas 1954, 72–74. p.), vehette, illetve dolgozhatta át Ozorai Ferenc, s építette be a csehszlovákiai, magyar tanyelvű, általános műveltséget nyújtó iskolák 7.

15 Ezt Ág Tibor közli is a *Vétessék ki szóló szívem* jegyzeteiben (Ág–Sima 1979, 402. p.), illetve fentebb már én is idéztem.

16 Ha valóban 1903-ban született, akkor 1976-ban 73 évesnek kellett lennie.

17 Ismereteim szerint a székelyföldi variánsokban is egyedülálló ez a kifejezés. A Faragó József nevével fémjelzett három „összesítő válogatás”, az ószékely, a régi erdélyi és a csángó magyar balladákat tartalmazó gyűjtemények mindösszesen a ballada tizenöt variánsát hozzák, de köztük csak az itt is idézendő, csíkverebesi változatban szerepel a *leduvadt* kifejezés (Faragó 1998; Faragó 2002; Faragó 2006).

Csikverebesi változat:	Az 1954-es tankönyv-változat:	A Pogrányban 1987-ben rögzített változat:
<p><i>Egyszer elindula tizenkét kőmíves, Tizenkettő közül Kőmíves Kelemen,</i></p> <p><i>Hogy felépítsék ők magos Déva várát, Hogy felépítsék ők magos Déva várát</i></p> <p><i>Egy véka aranyér, egy véka ezüstér, Egy véka aranyér, egy véka ezüstér.</i></p> <p><i>Akit nappal raktak, az éjjel leduvadt; Akit éjjel raktak, az nappal leduvadt.</i></p> <p><i>– Istenem, istenem, ez mi dolog léssen? Istenem, istenem, hát büntetést küldtél?</i></p> <p><i>Akit nappal rakunk, az éjjel leduvad, Akit éjjel rakunk, az nappal leduvad...</i></p> <p><i>Kőmíves Kelemen azt a törvényt tette: Melyik felesége hamarabb odajő,</i></p> <p><i>Fogják meg szép gyengén, öljék meg szép gyengén Az ő piros vérét keverjék mész közé.</i></p> <p><i>Aranyér, ezüstér egy-egy vékájával Ugy ha felépítik magos Déva várát.</i></p> <p><i>Kelemenné asszony azt az álmot látta: Kerek udvarkáján egy kerek kutacska,</i></p> <p><i>Kerek kutacsckája piros vérrel buzgott, Kerek udvarkáján vérfolyócska folyott.</i></p> <p><i>– Szolgám, szolgám, szolgám, legkülsőbbik szolgám, Töld ki a kocsidat, menjünk el gazdádhoz.</i></p> <p><i>Nem jó álmod láttam, mert rossz álmod láttam, Kerek udvarkámon egy véres kutacska.</i></p> <p><i>Menjünk el gazdádhoz, fogd bé a hat lovat, Siessünk, siessünk, ahogy csak bírhatják.</i></p> <p><i>A koci az enyim, hat ló a gazdádé, Az ostor a tied, az út az istené.</i></p> <p><i>Hajtsad édes szolgám, már int im a gazdád, Tán azért integet, hogy menjünk hamarább.</i></p>	<p><i>Elindult, elindult, Tizenegy kőmíves, A tizenkettedik: Kelemen kőmíves. Hogy fölépítenék Magas Dévavárát. Amit nappal raktak, Éjjel leduvada; Amit éjjel raktak, Leduvadt nappalra. „Halljátok, halljátok, Tizenegy kőmíves! – Én mondom tinéktek, Kelemen kőmíves – Kinek felesége Hamarjább jő ide, Öljük meg s a vérit Keverjük a mészbe. Úgy ha megállítjuk Magas Dévavárát, Gyöngé asszonyvérrel.”</i></p> <p><i>Akkor éjjel látta, Kelemenné álmat, Hogy vérkút fakada Az ő udvarába. „Kocsisom, kocsisom, Kedvesebb kocsisom! Húzd elé a hintót, Fogd bé a lovakat! A hintó az enyém, A ló az uradé, Tied csak az ostor, Egyiket se kiméld!”</i></p> <p><i>Amikor meglátta, Kelemen kőmíves, Imádkozni kezdett: „Istenem, istenem, Adj egy ragya-hullást, Hogy a feleségem Vessze el az útját!” Isten nem hallgatá, Újra imádkozék: „Én édes istenem, Sántítsd meg a lovat, A szekeret törd le. Hogy sohase jöjjön Dévavár elébe!” Nem hallja az isten Kelemen kérésit,</i></p>	<p><i>Elindult, elindult, Tizenkét kőmíves, A tizenkettedik, Kelemen Kőmíves.</i></p> <p><i>Hogy fölépítenék, Magas Déva várát, Amit nappal raktak, Éjjel ledívadott.</i></p> <p><i>Amit éjjel raktak, Ledívadt nappalra, Halljátok, halljátok, Tizenegy kőmíves!</i></p> <p><i>Kelemen kőmíves! Kinek felesége, Hamarjába jöjj ide, Öljük meg. A vérét, Keverjük a mészbe! Hogyha megállítjuk Magas Déva várát, Gyöngé asszony vérrel.</i></p> <p><i>Akkor éjjel látta, Kelemenné álmat. Hogy vérkút fakada Az ő udvarába.</i></p> <p><i>Kocsisom, kocsisom! Kedvesebb kocsisom. Hozd elé a hintót, Fogd be a lovakat.</i></p> <p><i>A hintó az enyém, A ló az uradé. Tied csak az ostor, Egyiket se kiméld.</i></p> <p><i>Amikor meglátta, Kelemen kőmíves Imádkozni kezdte: Istenem, Istenem.</i></p> <p><i>Adj egy raggya hullást, Hogy a feleségem, Vessze el az útját. Isten nem hallgatá.</i></p> <p><i>Újra imádkozék: Én édes Istenem, Sántítsd meg a lovat, A szekeret törd le.</i></p> <p><i>Hogyha sohase jó,</i></p>

<p>Áldjon isten, áldjon tizenkét kőmives, Tizenkettő közül Kőmives Kelemen!</p> <p>Az mi dolog légyen, az mi dolog légyen, Hármat es köszöntem, egyet sem fogadtál?</p> <p>– Hozott isten, hozott kedves feleségem, Én tettem a törvényt, a fejemen is történt.</p> <p>Azt a törvényt tettem, kedves feleségem: Melyik felesége hamarabb odajő,</p> <p>Fogjuk meg szép gyengén, öljük meg szép gyengén, Az ő piros vérét keverjük méz közé.</p> <p>Ugy ha felépitjük magas Déva várát Aranyér, ezüstér, egy-egy vékájával.</p> <p>– Öljetek, öljetek, tizenkét kőmives, Tizenkettő közül Kőmives Kelemen!</p> <p>Csak hagyjatok, szóljak, szóljak bár még hármat, Mert a halottnak es hármat harangoznak.</p> <p>– Szóljál, szóljál, szóljál, kedves feleségem, Én tettem a törvényt, fejem es történt.</p> <p>– Arany papucsomat adjátok lábomra, Selyemszörű szoknyám adjátok faromra.</p> <p>Rengő bölcsücskemet tegyétek élémbe, Az én gyermekemet tegyétek beléje.</p> <p>lesznek gyenge esők, kik megferesztgessék, Lesznek gyenge szellők, kik elrengessgessék.</p> <p>Öljetek, öljetek, tizenkét kőmives, Tizenkettő közül Kőmives Kelemen! ...</p> <p>Az ő piros vérét méz közé keverték, Magos Déva várát vele megépiték.</p> <p>Oly magosra vitték ők a várnak falát, Hogy az angyaloknak tengésit hallották.</p> <p>(Csanádi–Vargyas 1954, 72–74. p.)</p>	<p>Közlelőbb segítí Kedves feleségít.</p> <p>„Jó napot, jó napot Tizenkét kőmives!” – Egyik sem fogadja. „Ugyan mi dolog e’ Tizenkét kőmives? Másszor, ha köszöntem, S meg nem is halljátok!”</p> <p>„Fogadnók, fogadnók, Édes feleségem, De a halálodra Egy nagy törvént tettünk.” Kicsi gyermeke volt: Megijedt az asszony, Kelemenné asszony. „Istenem, istenem,</p> <p>Kicsi gyermekemet Add ide bölcsöstől, Add ide ölembe!” Isten meghallgatta, Eleibe adta, Ada meleg esőt, Hogy megfereszthesse, Ada meleg szelet, Hogy elrengethesse.</p> <p>Mikor elbúcsúszék Kedves jó urától, Szoptatós fiától, Mégfogó szép gyengén Tizenegy kőmives, A tizenkettedik Kelemen kőmives, – Gyenge piros vérit Vékába ereszték, A kulimász közé Belé is keverték, S amit nappal raktak Éjjel megmarada, Amit éjjel raktak, Megmaradt nappalra. Fölrakták, fölrakták Magas Dévavárát, Aj belé is rakták Kelemen jó kedvit Földi boldogságát. Házból se megyen ki, Még sincs nyugovása, Éjjel is fölveri Gyermeke sírása.</p> <p>(Ozori 1954, 22–23. p.)</p>	<p>Déva vár elébe. Nem hallja az Isten Kelemen kérését.</p> <p>– Jó napot, jó napot Tizenkét kőmives! Egyik sem fogadja, Ugyan mi dolog ez?</p> <p>Fogadnánk, fogadnánk, Édes feleségem, De a halálodra Egy nagy törvént tettünk.</p> <p>Kicsi gyermeke volt, Megijedt az asszony. Kelemenné asszony, Istenem, Istenem.</p> <p>Kicsi gyermekemet Add ide bölcsöstül. Add ide ölembe, Isten meghallgátá.</p> <p>Elébe is adta, Ada meleg essőt. Hogy megfürösztetete, Az a meleg szellő.</p> <p>Mikor elbúcsúszék, Kedves jó urától, Szoptatós fiától, Mégfogá szép gyengén.</p> <p>Tizenegy kőmives, A tizenkettedik, Kelemen kőmives, Gyenge piros vérét</p> <p>Vékába ereszté. A kulimász közé tették, Belé is keverték, Az ő piros vérét.</p> <p>Amit nappal raktak, Éjjel megmarada. Amit éjjel raktak, Megmarad nappalra.</p> <p>Fölrakták, fölrakták, Magas Déva várát, Haj belé is rakták Kelemen jó kedvét.</p> <p>Földi boldogságát. Házból se megyen ki, Még sincs nyugovása, Éjjel is fölveri.</p> <p>(Ág 2001, 93–96. p.)</p>
---	--	---

évfolyama számára összeállított (1954-ben megjelent) *Magyar irodalmi olvasókönyvébe*.¹⁸ A Schusztér Éva által lejegyzett szöveg ennek némileg romlott változata. Nézzük egymás mellett a csíkverebesi, illetve a tankönyvben közölt és később a zoborvidéki szóbeliségből (?) lejegyzett változatot.

Láthatjuk, hogy az első oszlopban közölt változat jelentősen eltér a másik kettőtől, főleg a *leduvadt* kifejezés használata miatt mégis úgy vélem, hogy Ozorai Ferenc számára ez a variáns volt a kiindulási alap. Ezt aztán részben átköltötte, részben más variánsokból vett sorokkal egészítette ki. Mindaközben azt a magyarázatot sem tartom kizártnak, hogy Ozorai esetleg egy, számomra egyelőre ismeretlen, harmadik forrásból merített.

A korabeli tankönyvek és egyéb nyomtatott források (sajtó, kalendáriumok, daloskönyvek stb.) további módszeres vizsgálatával a fentebb bemutatott variánsok nyilván egyéb nyomtatott előképei is kimutathatóak lesznek, de – véleményem szerint – már ennyi is bőven bizonyítja, hogy a Kőműves Kelemenné balladájának a zoborvidéken rögzített változatai nem a helyi, több száz éves szájhagyományban gyökereznek, hanem másodlagosan váltak (még abban sem vagyok biztos, hogy a szóbeliség, hanem inkább úgy fogalmaznék, hogy) a helyi tudás részévé.

Hogy szüksége volt még az archaikus kultúrájának tartott helyi szóbeliségnek is az írásos támaszra, azt a század elejének gyűjtői mind sejtetni engedik. Egybehangzóan a népköltészeti tudás felejtéséről, szövegromlásáról, elkopásáról adnak hírt. Csak néhány példa. Manga János ezzel kapcsolatban az alábbiakat írja:

Szövegüket már rosszul, hiányosan tudják, legtöbbször az érthetlenségig csonkán. Dallamuk egészen egyszerű, a díszítéseknek minden nyoma nélkül. Pedig ennek a hiánynak nem a régi előadóstílus eltűnése az oka, mert például a lakodalmas dallamok ma is őrzik ezt, annyira, hogy a fiatalok, a 20–30 évesek is pontosan ugyanazokkal a melizmákkal énekelik, mint a 60–80 évesek.

(Manga 1938, 48. p.)

A balladák ismertségi szintjére a Zoborvidék viszonylatában Arany A. László a szlovákiai magyarok néprajzát összegző munkájában is kitér, és hasonló megállapításokra jut, mint néhány évvel korábban Manga:

A balladákat nem ismerik minden községben. Némely községben már alig egypáran ismerik őket, s ezek is inkább az öreg asszonyok. Többet ismernek a falu szegényei, zsellérei. Ezek, úgy látszik, általában többet énekelnek és szívesebben is. A gazdasszony, vagyis a módos gazda felesége nem szívesen vallja be énektudását. Legalábbis nem találja illendőnek idegen és a nyilvánosság előtt énekelni. Több balladának gyakran csak a töredékét ismerik a nótafák. Ilyenkor prózai befejező mondattal jelentik be a ballada tragikus kimenetelét.

(Arany 1941, 8–9. p.)

18 A ballada megjelent a tankönyv második kiadásában is (Ozorai 1957, 25–27. p.), a negyedik, átdolgozott kiadásban viszont már nem kapott helyet (Ozorai 1960). Megjegyzem, hogy egyszer érdemes lenne azt is számba venni, hogy a Kőműves Kelemenné balladájának hány változata jelent meg magyar általános vagy középiskolai tankönyvekben, és mióta.

Az a tény, hogy a jó fél évszázaddal korábbi figyelmeztetések ellenére a térség folklórja még ma is archaikusnak tűnik, azzal a körülménnyel (is) magyarázható, hogy a térség néprajzi (és azon belül is első sorban folklorisztikai) kutatása viszonylag korán megindult. Számolnunk kell tehát egy erőteljes visszahatással! A kívülről érkező fokozott érdeklődés egyszersmind felértékelte a lokális néphagyomány, népköltészeti alkotások jelentőségét a helyi lakosság szemében. Ezzel függ össze, hogy nagy múltra tekint vissza a Zoborvidéken az ún. népművészeti mozgalom is, ami ugyancsak erősen visszahatott az „élő” szájhagyományra (vö. Méry 1987). A ma is rögzíthető „archaikus” jellegű népköltészeti alkotások, szokások esetében aztán a legtöbb esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy azok valójában milyen mértékben archaikusak, mennyire tekinthetők revivalnek, illetve folklorizációnak vagy éppenséggel a refolklorizáció produktumának. Amennyiben elfogadjuk a folklórjelenségeknek azt a fejlődési sémáját, miszerint a kezdeti fokon van a *szerves folklór*, majd ezt (a folklorisztikai érdeklődés kibontakozásával párhuzamosan) a *szervezett* vagy *másodlagos folklór*, illetve a *folklorizmus* követi, akkor úgy is fogalmazhatunk, hogy esetünkben sokszor problematikus megmondani, hogy egy adott népköltészeti jelenség, alkotás éppen melyik fejlődésbeli fázis részeként értelmezhető (vö. Liszka 2010, 16–25. p.)

Tanulságok

Kőműves Kelemenné balladája korai történetével, eredetével, terjedésével, az átadás-átvétel rendkívül bonyolult kérdéseivel, nemzetközi összefüggésekbe ágyazottnak a legkimerítőbben Vargyas Lajos foglalkozott, mondhatni szimultán vitákat folytatva a többi között román, görög, cseh és magyar kutatókkal (ezek áttekintését lásd: Voigt 1968; Schubert 2010). Fenti mikroelemzésem ezeket a kérdéseket természetesen nem vagy csak rendkívül távolról sűrűlva érinti.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a Kőműves Kelemenné balladájának 1960 óta mindösszesen 7 variánsát, illetve variánsstörredékét sikerült feljegyezni a Zoborvidéken.

1. Ebből az első három a zsérei Földesi Ilona nevéhez kapcsolható. Ismerünk tőle egy-egy töredéket 1939–40-ből, illetve 1942-ből, amelyeket Zagiba Ferencnek és Arany A. Lászlónak énekelt el, majd ugyanennek egy meglepően ép variánsát 1960-ból, amelyet aztán Ág Tibor adott közre. Ez utóbbit mind Ág Tibor, mind Vargyas Lajos egy régebbi helyi szóbeliség maradványának (survival) tartotta. Ezzel szemben bizonyítható, hogy a Kerényi György által első kiadásban 1934-ben megjelentetett, *Madárka* című népszerű népdalgyűjtemény megfelelő darabjának refolklorizálódott változatáról van szó, tehát nem a több száz éves helyi folklórhagyomány, hanem a másodlagos folklór részének tekintendő.

2. A ballada egy további, az előbbiekkal nagyon rokon variánsa – ami a fentebb említett Kerényi-féle változat meglehetősen pontos másolata – Földesi Ilona kéziratos daloskönyvéből került elő, ám ezt élőszóban nem énekelte el a gyűjtőnek (legalábbis ennek nincs nyoma).

3. Az Alsóbodokon élő nővére viszont szinte szó szerint előadta. Ennek a változatnak a párját Vári Fábrián László, szinte betűhív azonossággal lejegyezte a kárpátaljai Visken is. Nyilvánvaló, hogy a közös forrás itt is Kerényi dalgyűjteménye.

4. Egy hatodik, 1978-ban Nyitracsehiben lejegyzett variánsstörredék szinte betűhíven megegyezik a Kriza János által 1863-ban publikált, azóta tankönyvekben gyakran előforduló székellyföldi változattal.

5. A hetedik, 1987-ben, Pogrányban, Schuster Éva által dokumentálttal viszonylag szintén könnyű dolgunk volt, hiszen az egy második világháború utáni tankönyvben közölt variáns némileg romlott szövegű változata.

Jelenlegi ismereteink alapján szinte biztosra vehető tehát, hogy a Kőműves Kelemenné balladája a Zoborvidékre vélhetően népszerű daloskönyvek, illetve tankönyvek közvetítésével másodlagosan került. Ezek a variánsok szervesen nem is épültek be a helyi szóbeliségbe, legfeljebb (a Földesi Ilona-féle változatok) annak első szakaszáig jutottak el. Földesi Ilona volt annyira jó és kreatív énekes, hogy az olvasott (iskolában tanult?) ballada szövegén némileg alakított, illetve talán több forrás alapján kontaminált.

Abban, hogy a fenti kérdéseket megválaszolni, a fentebb megfogalmazott kételyeket objektív módon alátámasztani sikeredett, természetesen a szerencse is közreműködött, hiszen időközben kerültek napvilágra olyan adatok, szempontok, amelyek a zseri balladaváltozat lejegyzése során (1960 táján) még nem voltak ismeretesek. A népköltészeti alkotásokkal kapcsolatban hasonló esetek szászámra létezhetnek, csak nem tudunk róluk, illetve a megoldásukhoz nem segített hozzá szerencse, kitartás, szorgalom. Ahogy Honti János írta valahol a mesével kapcsolatban, hogy tudniillik *ha valami egy nép meséjében egyedinek tűnik, csak idő kérdése, hogy megtaláljuk más népeknél is, érvényes bizony más műfajokra is.*

Irodalom

Ág Tibor 1961a. „Kőműves Kelemen” a Zoborvidéken. *Néprajzi Közlemények*, 6/1. 90–93. p.

Ág Tibor 1961b. Kőműves Kelemen balladájának változata a Zobor vidékéről. *Irodalmi Szemle*, 4. 72–73. p.

Ág Tibor 1996. *Ki népei, vári vagytok? Válogatás a szlovákiai magyar tájak népzenei hagyományából.* Komárom–Dunaszerdahely, Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság–Lilium Aurum Kiadó /Népművelési Könyvtár, 6./

Ág Tibor 2000. A szlovákiai magyar népballada-kutatás múltjából. *Acta Ethnologica Danubiana*, 1. 83–96. p.

Ág Tibor 2001. *Csináltassunk hírharangot. Nyitra-vidéki népballadák.* Dunaszerdahely, Csemadok Dunaszerdahelyi Területi Választmánya /Gyurcsó István Alapítvány Könyvek, 22./

Ág Tibor 2012. Kunyhók öröksége. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 14/2. 131–138. p.

Ág Tibor–Sima Ferenc 1979. *Vétessék ki szóló szívem. Szlovákiai magyar népballadák.* Bratislava, Madách Kiadó.

Albert Ernő 1989. *Édesanyám sok szép szava. Ádám Joákimné Kurkó Julianna énekei.* București, Kriterion Könyvkiadó.

Albert Ernő 1993. Adatok a háromszéki cigányokról és költészetükről. In Barna Gábor–Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok 1. Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 151–173. p. /A magyarországi nemzetiségek néprajza/

Alexics György 1897. Vadrózspör. *Ethnographia*, 7. 73–88., 184–192., 279–290., 362–377. p.

- A mi dalaink 1939³. *A mi dalaink. Ifjúsági daloskönyv*. Harmadik kiadás. Kolozsvár, Ifjú Erdély kiadása.
- Anderson, Walter 1935. *Zu Albert Wesselski's Angriffen auf die finnische folkloristische Forschungsmethode*. Tartu, k.n. /Acta et commentationes Universitatis Tartuensis B. 38., no. 3./
- Arany A. László 1941. *A szlovákiai magyarság néprajza*. Bratislava–Pozsony, Toldy Kör /Szlovákiai Magyar Művelődési Könyvtár/
- Bartók Béla 1908. Székely balladák. *Ethnographia*, 19. 43–52., 105–115. p.
- Bartók Béla–Kodály Zoltán 1921. *Népdalok*. Közzé teszik Bartók Béla és Kodály Zoltán. Budapest, Népies Irodalmi Társaság /Erdélyi magyarság/
- Bottigheimer, Ruth B. 2011. A tündérmesék eredete, terjedése és a népi narratíva elmélete. *Etnoszkóp*, 1/1. 107–115. p.
- Csanádi Imre–Vargyas Lajos 1954. *Röpülj páva, röpülj. Magyar népballadák és balladás dalok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Csete Balázs 1942. Temetés a kalotaszegi Nyárszón. *Ethnographia*, 53. 200–215. p.
- Dános Erzsébet 1938. *A magyar népballada*. Budapest, Hornyánszky Viktor R.T. Magyar Királyi Udv. Könyvnyomda /Néprajzi Füzetek, 7./
- Dégh Linda 1946–47. Népmese és ponyva. *Magyar Nyelvőr*, 70. 43–45., 68–72., 88–92., 143–147. p.
- Faragó József 1995. Miért Déva vára a színhelye Kómiúves Kelemenné balladájának? *Ethnographia*, 106. 263–275. p.
- Faragó József 1998. *Őszékely népballadák*. Összesítő válogatás Faragó József gondozásában, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.
- Faragó József 2002. *Csángómagyar népballadák*. Összesítő válogatás Faragó József gondozásában, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.
- Faragó József 2005. *Ismét a balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.
- Faragó József 2006. *Régi erdélyi népballadák*. Összesítő válogatás Faragó József és Olosz Katalin gondozásában, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.
- Gragger Róbert 1927. *Magyar népballadák*. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság /A Napkelet Könyvtára, 19./
- Honti János 1937. *A mese világa*. Budapest, Pantheon.
- Horálek, Karel 1964. České lidové pohádky a knížky lidového čtení. In uő: *Pohádkoslovné studie*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 37–76. p.
- Jagamas János–Faragó József 1974. *Romániai magyar népdalok*. Bukarest, Kriterion Kiadó.
- Kallós Zoltán 1973. *Balladák könyve. Élő erdélyi és moldvai magyar népballadák*. Budapest, Magyar Helikon.
- Kallós Zoltán 1996. *Ez az utazólevelem. Balladák új könyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Katona Imre–Tripolszky Géza 1971. Három magyar népballada vajdasági változatai. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, 3/7. 17–38. p.
- Kerényi György 1939². *Madárka. 102 magyar népdal*. II. kiadás. Budapest, Magyar Kórus.
- Keszeg Vilmos 2005. Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklor és irodalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 315–339. p.
- Keszeg Vilmos 2008. *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszék /Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3./
- Kodály Zoltán 1905. Mátyusföldi gyűjtés. *Ethnographia*, 16. 300–305. p.
- Kodály Zoltán 1907. Balladák. *Ethnographia*, 18. 38–42., 108–112., 153–156., 230–234. p.
- Kodály Zoltán 1909. Zoborvidéki népszokások. *Ethnographia*, 20. 29–36., 116–121., 245–247. p.

- Kodály Zoltán 1913. Pótlék a zoborvidéki népszokásokhoz. *Ethnographia*, 24. 114–116., 169–174., 235–239. p.
- Kodály Zoltán 1976⁷. *A magyar népzene*. A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos. Hetedik kiadás. Budapest, Zeneműkiadó.
- Kósa László 1979. *Rozmaringkoszorú. Szlovákiai magyar tájak népköltészete*. Bratislava, Madách Kiadó.
- Kríza Ildikó 1980. Kőműves Kelemenné. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 300–301. p.
- Kríza Ildikó 1991. *A magyar népballada. Fejezetek a balladakutatásból*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék /Folklor és etnográfia, 56./
- Kríza Ildikó 2011. A népköltészet szövegkutatási módszerei és eredményei a 20. század derekától I. Balladakutatás. *Ethno-Lore*, 28. 33–49. p.
- Kriza János 1863. *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Első kötet. Kolozsvárt, Stein János Erd. Muz. Egyleti Könyvtár Bizománya.
- Kriza János 2013. *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- Krzyżanowski, Julian 1977². *Paralele. Studia porównawcze z pogranicza literatury i folkloru*. 2. kiad. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Liszka József 1985. A Kisalföld vándorai. *Hét*, 30/2. 10–11. p.
- Liszka József 2000. Az adventi koszorú. Egy felmérés előzetes eredményei. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2/1., 147–156. p.
- Liszka József 2013. *Átmenetek. Folklor és nem-folklor határán*. Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara /Monographiae Comaromienses, 12./
- Liszka József 2009. *Nyitra vidéki népballadák Arany A. László hagyatékából*. Szerkesztette, a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta Liszka József. A kotta- és képanyagot válogatta, gondozta Nagy Myrtil. H.n., Fórum Kisebbségkutató Intézet /Jelek a térben, 2./
- Magyar Zoltán 2002. *A mindentudó fű. Zoborvidéki mondák és hiedelmek*. Dunaszerdahely, Liliom Aurum.
- Magyar Zoltán 2011. *Torna felé vezet egy út... Torna megyei népballadák*. Budapest, Balassi Kiadó /Magyar Népköltészet Tára, 11./
- Manga János 1938. Népzene gyűjtés Nyitra vidékén. *Tátra*, 2. 46–52. p.
- Marčok, Viliam 1978. *O ľudovej próze*. Bratislava, Mladé letá.
- Méry Margit 1987. A folklórfesztiválok hatása a szlovákiai magyarok mai népi kultúrájára. In Tátrai Zsuzsanna (szerk.): *A hagyományos kultúra a szocialista társadalomban*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 133–140. p. /Folklor és Tradíció, IV./
- Ortutay Gyula 1936. *Székely népballadák*. A balladákat összeválogatta és magyarázta Ortutay Gyula. Fametszetekkel díszítette Buday György. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Ortutay Gyula 1962. Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. *Ethnographia*, 73. 497–511. p.
- Ortutay Gyula 1985. *Magyar népköltészet. Népballadák, népmesék*. A népballadák szövegét gondozta és jegyzeteit összeállította Kríza Ildikó. A népmesék szövegét gondozta és jegyzeteit összeállította Kovács Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ortutay Gyula–Kríza Ildikó 1968. *Magyar népballadák*. Szerkesztette és a bevezetőt írta Ortutay Gyula. Válogatta és jegyzetekkel ellátta Kríza Ildikó. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Ozori Ferenc 1954. *Magyar irodalmi olvasókönyv a csehszlovákiai, magyar tannyelvű, általános műveltséget nyújtó iskolák 7. évfolyama számára*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

- Ozori Ferenc 1957². *Magyar irodalmi olvasókönyv a csehszlovákiai, magyar tannyelvű, általános műveltséget nyújtó iskolák 7. évfolyama számára*. 2. kiadás. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Ozori Ferenc 1960⁴. *Magyar irodalmi olvasókönyv a csehszlovákiai, magyar tannyelvű, általános műveltséget nyújtó iskolák 7. évfolyama számára*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Putz Éva 1944. *Mutatvány a Nyitravidéki népballadák gyűjteményéből*. Pozsony, Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület /Szlovákiai Magyar Közlemények, 2./
- Ráduly János 1979. *Elindultam hosszú útra. A kibédi Majlát Józsefné Ötvös Sára népballadáit*. Gyűjtötte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Ráduly János. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- Sándor Eleonóra 1989. Utószó. In Putz Éva: *A kolonyi lagzi*. Bratislava, Madách Könyv- és Lapkiadó, 147–160. p.
- Schenda, Rudolf 1976. *Die Lesestoffe der Kleinen Leute. Studien zur populären Literatur im 19. und 20. Jahrhundert*. München, Verlag C. H. Beck /Beck'sche Schwarze Reihe, 146./
- Schubert Gabriella 2010. A „falba épített feleség” balkáni változatai: mítosz és valóság. In Mód László–Simon András (szerk.): *Olvasó. Tanulmányok a 60 esztendő Barna Gábor tiszteletére*. Szeged, Gerhardus Kiadó, 580–591. p.
- Szendrei Janka–Dobszay László–Rajeczky Benjamin 1979. *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÚMTSz 1992. *Új magyar tájszótár*. Harmadik kötet. B. Lőröcsey Éva főszerk. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vargyas Lajos 1959. Kutatások a népballada középkori történetében. III. A „Kőműves Kelemen” eredete. *Néprajzi Értesítő*, 41. 5–73. p.
- Vargyas Lajos 1976. *A magyar népballada és Európa I–II*. Budapest, Zeneműkiadó.
- Vargyas Lajos 1988. Népballada. In Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben V. Folklor 1. Magyar népköltészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 278–371. p.
- Vári Fábrián László 1992. *Vannak ringó bölcsők. Kárpátaljai magyar népballadák*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó /Kárpátaljai Magyar Könyvek, 6./
- Veress Gábor 1911. Székely balladák. *Ethnographia*, 22. 50–55., 106–108. p.
- Voigt Vilmos 1968. Vargyas Lajos: Researches into the Mediaeval History of Folk Ballad. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 77., 251–256. p.
- Wesselski, Albert 1931. *Versuch einer Theorie des Märchens*. Reichenberg i. B., Studentendeutscher Verlag Franz Kraus /Prager Deutsche Studien, 45./
- Zagiba, Franz 1954. Ungarische Balladenmelodien aus dem Neutraer Gebiet. *Jahrbuch des Österreichischen Volksliedwerkes*, Band 3. Wien, 63–85. p.

JÓZSEF LISZKA

WHERE DO CRADLES ROCK? QUESTIONS REGARDING THE BALLAD OF KŐMŰVES KELEMENNÉ AND ATTEMPTS TO ANSWER THEM

It was Lajos Vargyas who has dealt most expansively and in international correlations with the early story of the walled up woman, the extremely complicated questions of origin, spreading and transmission–reception. In his opinion, the ballad evolved in Hungarian environment, in times even before the Hungarian conquest, and it was transferred to the folklore of the Caucasus and the Balkan by Hungarians. Although the ballad within the Hungarian language area is mainly known on Székelyföld (Szeklerland) and among the Hungarians of

Moldova, Vargyas assumes that in the old times it was known on the entire language area, but today it is only present on the above mentioned areas maintaining archaic culture. The version of the ballad found in the villages around Nitra in the 1960s, seem to underpin his theory. Our study examines these versions of the ballad and it presumes, on the grounds of the texts equalities with its variants from Szeklerland and on the grounds that the fortress of Deva playing key importance in the ballad has been positioned in the outskirts of Nitra, that these variants cannot be considered for a spontaneous survival of a many hundred years old oral tradition. The variants of the ballad's text, most of all noted down in Szeklerland, known in the Hungarian material mainly under the title "Ballad of Kőműves Kelemenné", were in the 20th century published in almost all school textbooks, popular folk songs publications and they were on the air in the radio, so the informants from around Nitra presumably picked them up secondarily. In the study we demonstrate on every single variant, from which source it was taken over to the local oral tradition, secondarily, in the 20th century, often only in its second half(!). Naturally, fortune in this case has also played its role, as in the meantime such data and aspects came to light, according to which the first variant of the ballad in the time of noting it down (around 1960) was not known in the Nitra area (in Zsére/Žirany).

Gömöri fürdőélet a 19. században I.

ÉVA KERÉNYI
Life in the spa resorts of Gömör in the 19th century I.

615.838(437.6)"18"
61(437.6)"18"

Keywords: Gömör/Gemer, Kishont/Malohont, spas, balneology, medicine, 19th century, cultural history, regional assemblies.

A balneológia kezdetei a megyében

A Magyarország-szerte híres Gömör vármegyét a természet csodás adományokkal halmozta el. Gyógykincsei azonban, melyekről jelen tanulmányomban szó lesz, anyagi akadályok miatt nem tudtak felemelkedni arra a helyre, hogy országos nevű fürdőink közé kellőképpen besoroltassanak, pedig ásványforrásaink vegyi elemzéseik kivételes adottságokról és gyógyhatásokról adtak tanúbizonyságot. Gömör megye fürdőire akár úgy is tekinthetünk, mint „parasztfürdőkre”, melyeket leginkább a régió kispolgári és paraszti társadalma látogatott. Egyetlen kivételt tán a hatalmas gyógyerejű csízi jód-bróm fürdő képez, mely országszerte már a századfordulón is nagy elismerésnek örvendett. Mielőtt azonban bepillantást nyernénk fürdőink mindennapi életébe, egy rövid kitekintés erejéig vegyük szemügyre a balneológia fokozatos meghonosodását és annak úttörő képviselőit megyénkben.

A vármegye első monográfiájának a polihistor Bél Mátyás által *Notitia Hungariae novae historico geographica* c. többkötetes, latinul írott, Magyarország történeti-földrajzi ismertetését valószínűsíthetjük, mely 1735 és 1742 között jelent meg Bécsben. Az öt kötetben 11 magyar vármegye került bemutatásra, közöttük megyénket érintően az akkor még Hont vármegyéhez tartozó Kishonti kerület jelent meg nyomtatásban, amelynél azonban „fontes acidi” (savanyúforrások) előfordulásáról csak tömören cikkez a szerző: „...a suhai, fazekas-zaluzsányi és pongyeloki források lehetlenné teszik a talaj megművelését, fürdővízzé való befogásuk pedig veszélyeztetheti a forrás további létezését... nem úgy, mint Osgyán, Jelene és Susány közelében, ahol az emberi kéz által kiépített források gyakorta látogattatnak és használtatnak a lakosok által ...a rimabrezói és tiszolci források népszerűségének pedig a kút erdei elhelyezkedése sem szab gátat.”¹ A többi 37 vármegyeleírás sajnos kéziratban maradt, ahogy Gömör vármegye leírása is *Descriptio comitatus Gömöriensis* név alatt 1749-ből, utóbbi reprint

1 Bel 1742, 747. p. Augustín Rebro szerint 1704-ben Bél Mátyás személyesen ivott a tiszolci savanyúforrásból. (Rebro 1983, 118. p.)

kiadására csak 1992-ben került sor a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének jóvoltából. Gömör vármegye földrajzi leírásában Bél Mátyás még szerényebben részletezi a térség savanyúvízforrásait, melyek közül csak a telgárti és a várgedi vizeket sorolja fel: „Mivel Gömör megye igen gazdag érclelőhely, ami valószínűleg a föld alatti vizeket is befolyásolja, gyakorta jelentkeznek olyan források, melyek egészségtelenek, sőt károsak emberre és állatra egyaránt.” (Bél 1992, 13. p.) Még a nagyívű monográfia-sorozat megírása előtt azonban Bél Mátyás historiográfiai jellegű *Hungariae Antiquae et Novae Prodromus* c., 1723-ban Nürnbergben megjelenő kötetében közölte a Magyarország megyéit bemutató Notitia-sorozat tervezetét, melyben 137 ásványos forrást (savanyú-, kénes és termálvizet) emleget, valamennyit leíró jelleggel, rámutatva inkább Magyarország ásványos vizeinek és forrásainak sokszínűségére, mintsem azok elemzésére – közöttük ekkor még egyetlen gömöri vagy kishonti forrást sem találunk.² A két mű azért is példaértékű, mert az első olyan munkáról van szó, melyben megyei közigazgatási egységekre osztva kerül jellemzésre történelmi és geográfia szempontból egy-egy térség, ezek között az adott megye ásványos vizeit is belefoglalva. Tekinthetünk rájuk úgy is, mint Borovszky Samu híres millenniumi monográfiasorozatának egyfajta elődjére.

A 18. századi felvilágosodás korszakának orvosdoktorai mind jobban felfigyeltek a termálforrások és ásványos vizek értékeire és azok felhasználhatóságára az orvostudomány területén. Legtöbbjük az ásványvizek mennyiségi és minőségi elemzésébe is belefogott a hatékony gyógymód és kúrák érdekében, közülük váltak ki később a specializált fürdőorvosok. Gömör ásványvizeit és forrásait a hosszú 19. század során többen is vegyelemeztek; ásványvizeink minőségi és mennyiségi vegyelemzése visszaköszön több általános és regionális jellegű balneológiai szakirodalomban, monográfiában. A fürdőtannal foglalkozó magyar szakirodalom jeles képviselői – mint La Langue János, Than Károly, Chyzer Kornél, Preysz Kornél, Boleman István, Tauffer Vilmos, Bókai Árpád, Bernáth József, és sorolhatnánk tovább – valamennyien más-más csoportosítást használtak, ill. dolgoztak ki az ásványos vizek kategorizálására, az egyes megyék ásványos vizeinek jellemzéseit és elemzéseit azonban gyakorta helyi orvosdoktorok balneológiai kutatásai alapján közölték. La Langue a 18. század végén például ekként jellemezte az egykori Kishonti kerület területére eső ásványos savanyúvizeket: „A jelenovi savanyú víz báró Kranz által vizsgáltatott: ez a falu Rimabretzo alatt egy mért földnyire esik, mellybenn az orvos víz feltaláltatik. Általjáró savanyú kút, vas részetskéék meszes földdel keverve. Alólhajtó só, sós víz jellemzi. Ennek a víznek erősítő, feloldozó, s megemésztő ereje vagyon, azért igen jó a gyomor-nak és hasnak gyengeségében, három és negyed napi hidegleléseket gyógyít, belső részeknek – májnak, lépnek, vesének, tüdőnek, anyaméhnek szorulásit felnyitja. Hasznos a melankóliában, hypokondriában, sárgaságban, vesének fővényes nyavalyában, hószámnak megrekedésében vagy bőséges folyásában. (...) A rimabrezói savanyú víz báró Kranz által vizsgáltatott, e nevű faluban vagyon a kút, melynek vize savanyú, kitisztító só, meszes s vasas részetskéekkel. A természetnek közönséges folyását állandóan tartja: innét a vesének, vizellő hójognak, s tüdőnek fekélyében nagyon használ. Ez a víz Vietoris lonathás urat a veszedelmes vérkőpésből kigyógyította. (...) A tiszolci savanyú víz az emlé-

2 Bel 1723, 127. p. Részletesen csupán a szklenői és a vihnyi fürdőről számol be K. O. Moller adatai alapján.

tett báró által vizsgáltatott, a mezővárosnak szomszédságában találtak a kút, melynek savanyú vizében vas részetskék, meszes föld és keserű sók vannak. Akik ehhez nem szoktak és isszák, testekben megtárgíttatnak. Másképpen használ a hasszorulásban, gyomor- és beleknek elesésségeiben, s gyengeségeiben: vese, s hójagnak nyavalyáiban, és a savanyúságtól okoztatott betegségeiben.” (La Langue 1783, 63–65. p.) A gömöri ásványos vizek, források és fürdők megjelenését a magyar fürdőtani szakirodalomban egy fejezet erejéig még részletezni fogjuk, most azonban a tanulmány tárgyát képező megye területén megjelenő első vegyelemzési kísérletekkel, az ásványos forrásokkal, fürdőkkel elsőként foglalkozó szakemberek munkáival próbáljuk meg rekonstruálni a balneológia fokozatos elterjedését Gömörben.

A gömöri forrásokat Bartholomaeides Ladislaus³ szerint Keszler Antal⁴ megyei főorvos vizsgálta meg először a 18. század végén (Bartholomaeides 1808, 67–68. p.), ahogy azt a szerző 1808-ban megjelent *Inclyti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico statistica* c. művében olvashatjuk. Keszler Antal kéziratban maradt műve, mely a *Scrutinium Physico-Medicum Principiorum Virtutum in Aquis Mineralibus Inclyti Comitatus Gömöriensis* címet viseli, 1769. szeptember 13-án látott napvilágot Rozsnyón, s ilyen tekintetben az első régiójn belül született, kizárólag Gömör ásványvizeit taglaló forrásmunkának tekinthető.⁵ Évekkel később 1795-ben dr. Pillmann István⁶ akkori Gömör megyei főorvos vetette vizsgálat alá a rozsnói, kuntaplócai, telgárti, breznói, jolsvai, lévárta, héti, királyi, várgedei, po-csevicei, ajnácskői, sídi, szűtori és cakói forrásvizeket. (Bartholomaeides 1808, 68–72. p.) Pillmann szintén kéziratot *Relatio de Examine Aquarum Mineralium in Comitatus Gömör* c. összegző munkája 1793. november 24-én készült (Bartholomaeides állításától eltérően), melyben leírja az egyes források természeti környezetét, fizikai és kémiai összetevőjüket, valamint a források gyógyhatását.⁷ Az igazság valahol a kettő között lehet,

- 3 Bartholomaeides Ladislaus (1754, Klenóc – 1825, Ochtina): evangélikus lelkész, történetíró. Helytörténeti munkáiban elsősorban szülőföldje, Gömör múltjával foglalkozott, ezekben értékes földrajzi, néprajzi, kartográfiai ismereteket közölt.
- 4 Keszler Antal: gyöngyösi származású gömöri orvos. Tanulmányait 1763-ban végezte a bécsi egyetem orvosi karán, három évvel később megválasztották Gömör vármegye főorvosává. Majd szülővárosában praktizált. Megyei orvosként elsőként készítette el Gömör vármegye ásványos vizeinek leírását.
- 5 *Keszler Antal megyei physikus ásványos vizeinek összeírása 1769. évből.* Állami Területi Levéltár Besztercebánya. (ATLB) Fond: Gömör megye. (GM) Leltári szám: 1783, doboz száma: 136.
- 6 Dr. Pillmann István (1751, Bécs – 1815, Rozsnyó): tanulmányait a bécsi orvosi karon kezdte, de oklevelét már a Pázmány Péter által alapított nagyszombati egyetem orvosi karán szerezte 1774-ben, doktori értekezését pedig a vastartalmú vizekről, pontosabban a bazini gyógyvízről írta. Disszertációja az első fürdőtani (balneológiai) értekezések egyikének tekinthető a korabeli Magyarországon. 1778-tól 35 éven át Gömör megye főorvosa volt. Rozsnyón telepedett le, háziorvosa lett a rozsnói püspöknek, Andrássy Antalnak is. Elsősorban a rozsnói egészségügy megjavításán munkálkodott városi sebész, bába, állatorvos és városi orvos indítványozásával. Kezei alatt tevékenykedett ez időben Marikovszky György, mint városi orvos. 1793-ban magyar nemességet kapott a királytól. (Kiss 2008, 54–56. p.)
- 7 *Jelentés Gömör megye ásványos vizeiről az 1769. és 1793. évekből.* ATLB GM, Leltári szám: 2113, doboz száma: 256.

ugyanis ismeretes gróf Zichy Károlynak, a Helytartótanács elnökének 1794. március 18-i keltezésű levele Gömör vármegyééhez, melyben arról ír, hogy a megyében felfedezett hévizek és fürdők vizsgálata és kutatása bár nagy költségekkel jár, de a Helytartótanács segítségét ígéri az ebben az ügyben zajló munkálatokhoz.⁸

Keszler és Pillmann után Marikovszky György⁹ következett, aki 1813-ban Gömör-Kishont vármegye több ásványvizét is vegyelemzés alá vette, melyre bizonyítékul szolgál 1814-ben Lőcsén megjelent német kiadású könyve *Physische und analytische Beschreibung aller Mineralquellen des löbl. Gömörer und Klein-Honthor Komitats* címmel, mely a megye ásványvizeinek „fizikai és analitikai” leírását tartalmazza. Kötetében az ajnácskői, sídi, várgedei, po-csevicei, gortvakisfaludi, szűtori, cakói, rimabrezói, tiszolci, szuhai, pongyeloki, mastinci, jelenei, ratkószuhai, telgárti, rozsnyói és a baracai savanyúvizeket, továbbá a királyi, lévárta, kun-taplócai, és jolsvai hőforrásokat elemezte vegytani és egészségügyi szempontból. (Marikovszky 1814) Előzőleg a telgárti vizeket még 1798-ban is vegyelemzte. (Bartholomaeides 1808, 70. p.)

A felsorolt ásványvizek közül Ajnácskő forrásvizére fókuszálunk, melyet Marikovszky vett elsőként vizsgálat alá 1813-ban. A forrás környékét ekképp jellemezte munkájában: „...egy északról délre húzódó szűk völgyben fekszik... a helyi patak mocsarassá teszi a völgyet... itt a völgyben, az Almágy és Ajnácskő közötti útvonal mellett, fél órányi járásra a faluktól található a forrás... ajánlott lenne, ha a térség földesura egy kanális kiásásával elválasztaná az édesvizet az ásványi forrástól, és ezzel a rétet is lecsapolná...” (Marikovszky 1814, 9–19. p.) Marikovszky a környék szépségét ecsetelve ugyanakkor rámutat művében egy fürdőintézet kiépítésének hiányára is – vagyis ezen információ szerint 1813-ban még nem épült ki fürdő az ajnácskői forrásnál.¹⁰ „A víz forrásban van, melyből a buborékok olyan erősen és gyakran pufognak ki, hogy azt messzire elhallani, minek következtében a víz zavaros. Szűrés következtében színe, mint a felhős égbolt, a szűrőn pedig szennyezés és homok marad. Az üst feneké, melyen a víz átfolyik, piszkos és nincs karbantartva. A víznek palackban való tárolásakor légbuborékok kialakulását lehet megfigyelni, melyek mozgatással szaporodnak ...a víz hőmérséklete júniusban az atmoszférikus hőmérsékletéhez képest 6 R. fokkal tér el... színét és szagát palackozással nem veszíti el... – jellemzi munkájában kutatásait Marikovszky, a forrás elemzésekor ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy – ...több helyen gáz-

8 Gróf Zichy Károly levele Gömör vármegyééhez (kiemelten Gács, Rozsnyó és Rimaszombat városok). Buda, 1794. március 18. A levél válaszreakció egy korábbi, 1793. október 18-án kelt levélre Gömör megyétől az általa tett javaslatra. ATLB GM, Leltári szám: 5948.

9 Dr. Marikovszky György (1771, Rozsnyó – 1832, Rozsnyó): első életrajzírója Kiss Antal orvosdoktor volt, aki a Hunfalvy-monográfiában említi. 1797-ben a bécsi egyetem orvosi karán szerzte meg oklevelét. Egy évvel később szülővárosában telepedett le városi gyakorló orvosként. A tehénhimlő elleni védőoltás úttörőjeként ismert. 1806-ban Rimaszombatba költözött, ekkor választották meg megyei másodfőorvossá. Pillmann halála után 1815-től 1832-ig volt Gömör megye első főorvosa és táblabírája. Orvoslás mellett szívesen foglalkozott ásványtannal, földtannal, balneológiával, saját gyógyfüves kerttel és ásványi gyűjteménnyel is rendelkezett. 1804-től a jénai Mineralógiai Társaság levelező tagja lett. Fia, Marikovszky Gusztáv (1806–1892) szintén elismert orvosdoktor lett Gömörben. (Kiss 1867, 192–194. p.; Kiss 2009, 31–32. p.)

10 Ugyanezt állapítja meg a várgedei forrásvíz elemzésekor is, mely során szintén egy fürdő kiépítésének hiányáról panaszkodik. (Marikovszky 1814, 26–30. p.)

1. kép. Dr. Marikovszky György

Forrás: Hunfalvy János: Gömör és Kishont leírása, 1867.

szivárgást lehet észlelni, ami arra enged következtetni, hogy ezen a helyen több kutat is lehetne fúrni és annak vizét hasznosítani. A meglévő kutak mélysége 1 öl, szélessége 3 láb, vize soha nem szivárog ki belőle...” (Marikovszky 1814, 12. p.) Marikovszky lakmuspapírral is kísérletezgetett, mellyel kimutatta a vízben szabad szén-dioxid jelenlétét, a vízbe mártott és 24 órán belül megsötétedett ezüst kén összetevőre utalt, de vas és kalcium jelenlétét is sikeresen bizonyította. A víz vastartalmát egy polgári fontban (560 gramm) 1,77 grammban állapította meg. A kénes vízforrás természetnani sajátosságait így jellemezte: „zavaros, gyöngyöző, élénk könkénegszagú, savanyú, csípős és fanyar összehúzó ízű. Aránysúlya 1,004. Fekete üledéket képez. Főleg a környező vidék lakossága fogyasztja, romlott tojáshoz hasonlító szaga miatt a birtokosság nem issza.” (Marikovszky 1814, 12. p.) A gömői orvosdoktor szerint a „kénes vizet a környék lakossága idült küteg, csúz, köszvény, fővény- és húdkőkór betegségek, ill. gyomorégés gyógyítására használta legszívesebben”. (Török 1848, 93. p.) Az ajnácskői források vizét a későbbiekben mások is elemezték, konkrétan Kiss Antal 1856-ban és Molnár János 1860-ban, ahogy erről a későbbiekben még szó lesz.

Marikovszky balneológiai munkájának megjelenése után fedezték fel a nagyrőcei gyógyforrást, a víz megvizsgálását, orvosi hasznának kimutatását pedig a város főbírája, Moravek Josef felkérésére a megye „physicusa”, Marikovszky vállalta magára. Vizsgálódásai eredményeként jelenik meg 1829-ben egy újabb füzet, amely már a helyi, rozsnói nyomdában készült. A *Nagy-Rőtzei orvosviznek elbontásáról, orvosi ereiről és hasznáiról* c. művében ekképp jellemzi a nagyrőcei forrás természeti környezetét: „Egy fél óranyira a várostól napnyugot felé, egy kellemetes völgyetskében, tsendes zugással folyó pataknak jobb partján vagyon ezen orvosvíznek forrása, a közép tengernek horizontjátúl 230 ölnyi magasságon (...) A fürdő és vendég szobáknak építése folyamatban vagynak... A víznek forrása sebes és a fürdésre elegendő... Szaga a víznek igen tsekély kénköves. Íze, gyengén öszvehúzó.” (Marikovszky 1829, 5–7. p.) A továbbiakban az újonnan felfedezett savanyú vasas víz orvosi használatáról a vegyelemzés alapján megállapítja, hogy „mind azon nyavaljákban, a mellyek az idegeknek – nervusoknak – gyengeségéből származnak, nagy lehet a haszna”. (Marikovszky 1829, 14. p.)

Keszler, Pillmann és Marikovszky után a 19. század derekán Kiss Antal¹¹ végzett részletesebb mennyiségi és minőségi elemzéseket gömői forrásokon. Dr. Kiss Antal orvostudor *Gömör megye ásványvizei* cím alatt jelentetett meg összegző tanulmányt az 1867-es megyei monográfiában, melyben a forrásokat *savanyú, konyhasós, meszes* és

11 Dr. Kiss Antal (1813, Sátoraljaújhely – 1883, Rozsnyó): 1841-ben végzett a pesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvostudományi Karán. 1846-tól Rozsnyón élt, ahol előbb gyakorló, majd városi és káptalani orvosként szolgált. 1846-ban résztvevője volt a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Kassa-Eperjesen tartott VII. vándorgyűlésén. Több gömői ásványos vizet is vegyelemzés alá vett az 1850-es években, főleg az ajnácskői ásványvizet és a rozsnói forrást kell megemlítenünk. Az 1867-es rimaszombati vándorgyűlés rozsnói helyszínének központi alakja volt, többek közt Marikovszky György orvosdoktor első „életrajzírója”. Érdeklődése a meteorológia, az ásványtan, a földtan, az ortopédia, az ásványvizek és a szemgyógyászat tárgykörére terjedt ki. (SOTE Levéltára. 1. fond. 1/f. Az Orvostudományi Karon végzett hallgatók jegyzéke 1770–1927.; SOTE Levéltára. 50/d. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek iratai 1841–1847.; Kiss 2011a., 53. p.)

vasgálicos vizekre osztotta szét. A savanyú vizeket az alábbi kritériumok szerint csoportosította tovább:

„1. jegeces és középkorú földtani képletek savanyú vizei (ide tartoznak a megye felső északi és nyugati részében föllelt forrásvizek, mint a tiszolci, a telgárti, a sumjáci, a rimabrezói, a nagyszuhai, a pongyeloki, a mastinci, a jelenei és a helpai víz),

2. vulkanikus eocénképlet területén előjövő vizek (a megye legdélibb nyugati részén található források: az ajnácskői, a sídi, a csevicei, a bizófalvi és a várgedei gyógyvizek)

3. özőnvi képletekbeni savanyúvizek (ide tartoznak a középhegység alsó völgyeiben feltörő források, mint a szútori, a cakói és a baracai víz).”¹²

A konyhasós vizekhez egyedül a csízi iblany-büzenyes¹³ sós vizet sorolta, a meszes vizek kategóriájában a barlangvizeket jellemzi: „A barlangvizek a jura és liashoz tartozó mészkőhegyek alján ömlik nagy mennyiséggel elő, és néhol azonnal tavat képez – ilyen tavi vizek a lévárti, a királyi, a kuntaplócai és a vígtelki források. Ezek a tavi vizek az évnek hideg szakaszában láthatólag gőzölögnek, mert akkor nagy különbség van a levegő és a barlangi víz hőmérsékletei között. Télen azonban a tó vize nem fagy be, de kifolyása kisebb-nagyobb távolságban befagy, innen ered, hogy a nép e tóvizet hév- és ásványos vizeknek tartja. Legideálisabb példaként az aggteleki barlang cseppkővize, melyet 1856 nyarán és 1857 telén vizsgáltam meg. E vizek hőfoka télen 6, nyáron pedig 17 Réaumur értéket mutatott, színre tiszták, átlátszók.” (Hunfalvy 1867, 189. p.) Legvégül pedig a vasgálicos vizek csoportjába a rozsnyói püspöki uradalom vasas vizét és a nagyrőcei forrást osztotta.

Kiss tanulmányában rámutatott arra, hogy Gömör-Kishont vármegye ásványos vizei közül a 19. század derekán csupán az ajnácskői,¹⁴ a csízi¹⁵ és a rozsnyói¹⁶ források

12 Itt megállva Kiss megjegyzi, hogy a felsorolt források közül fürdőintézzettel ez idő tájt csak Ajnácskő (10 fürdőszoba és 24 lakószoba 3 épületben), Várgede, (9 fürdő- és 8 lakszoba), Lévárt (12 fürdő- és 20 lakszoba), Nagyrőce (6 fürdő- és 6 lakszoba) és Rózsnyó (a püspöki uradalom területén 9 fürdő- és 11 lakszoba, a völgy másik részén más forrásból csörgedező vasas forrás körül szintén feljegyez egypár fürdő- és lakszobát) rendelkezett. A jolsvai fürdőintézetet Kiss közönséges vízre való városi fürdőnek tekinti, melynek folyó évben 3 fürdőszobája volt. (Hunfalvy 1867, 185–191. p.)

13 A „jód-bróm” elnevezése régiesen.

14 Az ajnácskői víz Kemény-forrását 1856-ban Kiss elemezte, elsőként kimutatva benne az iblanyt (jód), majd 1861-ben Molnár János vetette vegyelemzés alá mindhárom forrását. (Hunfalvy 1867, 187. p.)

15 A csízi forrást Than Károly elemezte 1865-ben, az ásványvízzel azonban bővebben egy következő fejezetben foglalkozunk. (Hunfalvy 1867, 187. p.)

16 A püspöki uradalomhoz tartozó vasgálicos forrást elsőként Marikovszky elemezte még 1813-ban; második elemzését 1852-ben Kiss Antal végezte, mely szerint ásványos alkotórészekben bár szegény a víz, de vassók tekintetében erősnek nevezhető. A völgyben azonban több vas-szulfátos forrás is fakadt. (Hunfalvy 1867, 189. p.) A völgyben fakadó másik égvényes (lúgos) vasas savanyúvíz Markó Albert magántulajdonában volt, ő elemeztette a vizet 1883-ban Kalecsinszky Sándorral. A 14 Celsius-fokos Markú-kút nátriumban, mészen és magnéziumban gazdagnak bizonyult. (Boleman 1884, 180. p.) Három forrását, az Antal-, Amália- és Bánya forrásokat Dr. Mátray Gábor orvos analizálta 1895-ben, aki egy literben meglepően magas vas-szulfátot állapított meg mindhárom ásványvízben, főleg a Bánya forrásában (8,2745 grammot). Az Antal-kút vizében 0,05747 gramm vas volt kimutatható 1000 gramm vízből, mely elemzés adataiból tiszta vasas vízként tekinthetünk a forrásra. (Boleman 1896, 126. p.)

kerültek minőségi, a lévárti,¹⁷ a tiszolci¹⁸ és a királyi¹⁹ vizek pedig mennyiségi vegyelemzés alá, és pedig Kiss Antal, Török János, Than Károly és Hamaliár Károly által, míg a Hunfalvy-kötetben szereplő egyéb gömöri források vegyelemzési adatai ebből kifolyólag Marikovszky György elemzése alapján közlendők. (Hunfalvy 1867, 185. p.) A vármegye ásványos vizei közül 1867-ben kettőt prioritál, melyeket már ez idő tájt úgy jellemez, mint országos érdekeltiségeket – az egyik az ajnácskői föld-vasas-kénes savanyúvíz, a másik pedig az újonnan felfedezett csízi iblany-büzöny-konyhasós (jód-bróm-nátrium) víz –, említésre méltó forrásvizek csoportjába még további három vidéki hírnévnek örvendő fürdőintézetet sorol, mégpedig a várgedei föld-vasas savanyúvizet, a lévárti meszes forrásvizet és a rozsnói vasas vizeket, míg a többi, legnagyobb részt hideg savanyúvizet – szám szerint 30-at – csupán helyi érdekléssel bíró forrásokként könyveli el, melyeknek némelyike csak italul szolgál, esetleg fürdőül, ill. gazdasági vagy műtani célokra. (Hunfalvy 1867, 66. p.)

Dr. Kiss Antal rozsnói orvosdoktor és természetbúvár ásványvizek iránti vonzalmát két forrásvíz, az ajnácskői és a rozsnói források közelebbi megvizsgálása is bizonyítja. A rozsnói püspökség tulajdonát képező, a Drázus jobb partján található rozsnói fürdő vizét már 1852-ben analizálta, amint azt az 1867. évi Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XII. nagygyűlésének 3. rozsnói gyűlésén tartott értekezésében is ismertette: „Ásványvize tisztasínú, tintaízű, szabad szénsavgőztől nem bugyog, melegítés által de anélkül is a szabad levegőn lefolyása árkában narancsszínű vasélegvizet rak le, ilyen színnel festi a fehér fürdőruhákat is, hőmérséke egy éven át havonkénti észlelés szerint az évszak hőfokával +4,4 Reaumur foktól egészen +10,6 R fokig változik. ...Ásványos alkotórészekben szegény ugyan a víz, de vassókból fontja közelítőleg egy szemert tartalmaz, azért megyénknek legkiválóbb vasas ásványvize. A vasnak és vele együtt két savának, a szén és kénsavaknak eredetét ásvány- és vegyi helyzetéből nyeri. ...Ásványvizünk ital és melegített fürdők alakjában vér- és fehér folyásoknál, idült bélhurtnál, heveny bajok utáni elgyengülésnél, régi laza fekélyeknél, a vértestecsek hiányából származó körvegyeknél, kiválóan nőbetegek által jó sikerrel használtatik.” (Kiss 1868, 119–120. p.) A *Magyar Sajtó* 1854. évi 49. számának Közgazdászati c. rovatában az ajnácskői ásványvíz bámulatos hatására hívta fel a figyelmet, ugyanakkor rámutatott arra is, hogy bár „Gömör egyik legdrágább kincse, de a fürdőhelynek rendezetlensége a botrányig menő”. (Kiss 1854) Elvégezte a víz vegyelemzését, kimutatva annak jód-, kén-, vas-, magnézium-, mész- és sziksótartalmát. „Az ajnácskői savanyúvíz három forrásban buzog, azonkívül két kútból merítették a vize melegítésre – írja

17 A lévárti forrásvizet 1866-ban Hamaliár Károly vetette minőségi vegyelemzés alá, mely alapján a víz meszet, magnéziumot, vasat, szénsavat és sósavat tartalmazott. (Hunfalvy 1867, 189. p.)

18 A vizet Tiszolc város hatóságának felkeresésére Hamaliár Károly rimaszombati gyógyszerész 1866 őszén minőségileg is vegyelemmezte, eszerint a víz nagy mennyiségű szabad és kötött szénsavgőzt, kis mennyiségű kén- és sósavat, mészéleget (kalcium-karbonát) és kis mennyiségben keseréleget (magnézium-karbonát) tartalmazott. (Hunfalvy 1867, 185. p.)

19 1813-ban először Marikovszky György vegyelemmezte, majd Török János (1833–1897) tornaljai járási tisztiorvos 1866-ban, 1867-ben pedig ifj. Pósch József vegytani tudorjelölt vette minőségi vegyelemzés alá, aki a vízben sok meszet, kevés vaséleget és timanyéleget, kevés keser-, szik- és hamanyéleget, só, kén- és kovasavakat jelölt meg. (Hunfalvy 1867, 185. p.) (timany: alumínium, szikeny: nátrium, hamany: kálium)

2. kép. Dr. Marikovszky Gusztáv

Forrás: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Levéltár.

Kiss a Hunfalvy-monográfiában –, a Kemény-forrást én elemeztem 1856-ban, és az iblanyt első fedeztem fel benne.” (Hunfalvy 1867, 186. p.) Ennek alapján a vizet a *görvény* (scrofula), az idült *bujasenyv* (syphilis) és a *fövénybaj* (urolithum) gyógyítására tartotta alkalmasnak. Kiss szívesen látogatta a külföldi fürdőket is, itt készült úti jegyzeteit a *Gyógyászat* c. szaklap tette közzé 1869-ben Néhány nevesebb csehországi fürdő, és a drezdai városi kórház címmel. (Kiss 2011a., 53. p.)

Marikovszky reformkori és Kiss 1850-es években végzett elemzésein kívül még meg kell említenünk Molnár János 1860. évi forráselemzéseit az ajnácskői ásványos vizekről, melyek később az 1886-ban kiadott *Ajnácskő gyógyforrásai és geológiai viszonyai* c. szakkötetben kerültek publikálásra a fürdő topográfiai viszonyairól, majd rövid beve-

zető után az ajnácskői ásványforrások fizikai, minőségi és mennyiségi kémiai elemzését prezentálják. Molnár már három eredeti forrást különböztetett meg név szerint: „A kutak ásásánál kitűnt, hogy egy lábnyi vastag termékeny fekete föld alatt kékes anyag van több lábnyi mélységben, azután homok, melyből az ásványvíz sok szénsavgázzal együtt fakad. A víz nem emelkedik egészen földszíniig, a kutaknak lefolyása nincs, a merítésnél azonban észrevehető, hogy nagy vízmennyiséget képesek szolgáltatni. Az ajnácskői gyógyhelyben három eredeti forrás van:

1-ször. A régi Főforrás, vagy Ivókút – Kemény-forrás, a tulajdonos báró Kemény Gáborról elnevezve,

2-szor. Az ún. Szem-forrás, néhai Kovács Sebestyén Endre, pesti Rókus-kórházi főorvos tiszteletére elnevezett Kovács-forrás,

3-szor. Az ún. Réti-forrás, most Széchenyi-forrás.²⁰

Ezeket kívül még két hatalmas ásott kút van, a felső fürdőkút és az alsó fürdőkút, melyekből a fürdővíz merítetik... A legmagasabb térfogatú ásványvíze a felső fürdőkútnak van. A legmélyebb a Széchenyi-forrás (359 m). Az összes forrás közül a legmelegebb az alsó fürdőkút vize: 13 Celsius fok, a többinél 10 fok körüli értéket mutatott. Valamennyi forrás fával körberakott.” (Molnár-Szabó 1886, 4. p.) Molnár 1860-ban kimutatta, hogy 1000 gramm vízben a Kemény-forrás legnagyobb százalékban kalcium-bikarbonátot (1,1989), magnézium-bikarbonátot (0,3026), vas-bikarbonátot (0,2094), nátrium-bikarbonátot (0,2074) és kénhidrogént (0,26) tartalmazott, a Kovács-forrás 1,1021 arányban kalcium-bikarbonátot, 0,2842 arányban nátrium-bikarbonátot, 0,1949 arányban vas-bikarbonátot, a Széchenyi-forrás pedig 1,1084 arányban kalcium-bikarbonátot és 0,1715 arányban vas-bikarbonátot tartalmazott.²¹ Dr. Rózsay József Rókus kórházi főorvos szerint Zsigmondy Vilmos bányamérnök, a magyarországi ártézi kutak fúrásának elterjesztője is végzett ezen a területen fúrásokat, nemcsak az ajnácskői ásványos forrásokat megvizsgálva, hanem a közelben lévő édesvízi forrásokat is: „...fúrás eszközöltetett a Kemény- és Széchenyi-forrásokat egybekötő egyenes vonal közepén... 20-25 ölnél már ásványos savanyúvízre akadtak... 50 ölnél vaspléhcsővel kibélelték a fúrást, melyből egy egyszerű szivattyút alkalmazva a tiszta és szén-gázos vizet fél vagy háromnegyed óra alatt könnyen ki lehet szivattyúzni...” (Rózsay 1875, 502. p.) – írja Rózsay a fúrás menetéről és az elért eredményekről, ajánlva báró Kemény Gábor fürdőtulajdonosnak a fúrások jövőbeli folytatását is.

Gömör fürdő- és ásványvizeiről a későbbiek során további információt meríthetünk a Hunfalvy- és a Borovszky-féle megyei monográfiákból. Az ismert geográfus, Hunfalvy János²² szerkesztésében 1867-ben megjelent *Gömör és Kishont törvényesen egyesült*

20 Valószínűleg gróf Széchenyi Istvánról kapta az elnevezést, 1860-ban bekövetkezett halálát követően.

21 Vö. *Balneológiai Értesítő* 1895, 2. évf. 9–10. sz. 144. p.

22 Hunfalvy János (1820, Nagyszalók – 1888, Budapest): szász származású geográfus, a magyar tudományos földrajz megalapítója. 1866-ban a Királyi József Műegyetem tanára lett, 1870-ben a Pesti Egyetemen alapított földrajzi tanszékre nevezték ki, melyet haláláig vezetett. Részt vett a Magyar Földrajzi Társaság működésében, melynek 1872-es megalapításától kezdve elnöke volt, a Magyar Tudományos Akadémia is tagjává választotta. Egyik szervezője volt a Magyar Statisztikai Hivatal megalapításának is. (<http://www.fsz.bme.hu/mtsz/mhk/csarnok/h/hunfalvy.htm>)

vármegyének leírása c. könyvében részletesen elemzi a történelmi Gömör megye forrásait és ásványvizeit. Általa nyerünk információt arról, hogy Gömör mennyire bővelkedett forrásokban: „A tornai hegycsoporthoz tartozó és murányi mészkő hegyek részén kevés, de annál erősebb forrás fakad. A közönséges források jó egészséges ivóvízzel kínálkoznak. (...) Hév forrás, úgy látszik, nincs Gömörben, de langyos forrást, mely soha nem fagy be, sok helyütt találunk. Ilyen langyos források nevezetesen Királyi, Lévárt, Nagy-rócze, Jolsva, Jolsva-Taplócza és Kun-Taplócza, valamint Rozsnyó, Ochtina, Horka és Aggtelek határában találhatók. (...) Királyinál, a Sajó nyugati oldalán, a falu alatt több forrás bugyog, melyek egy tócsát képeznek. Hőmérsékletét 17-18 R. fokra teszik. Leginkább csak kendert áztatnak benne. (...) Lévárt falu alatt a legközelebbi völgyeletben, a Harkácsnak tartó út mellett szintén egy tócsa van, melynek hőmérséklete körülbelül 17 R. fok. Századunk elején ott fürdőt állítottak. Az ottani víz sok meszet tartalmaz.” (Hunfalvy 1867, 67. p.) – részletezi Hunfalvy, s hozzáfűzi, hogy a felsorolt források vegyileg még nincsenek kellőképpen analizálva: „Az újabb időben csak az ajnácskői és csízi források vétettek helyes vegybontás alá.” Szerzőnk a kiegyezés évében sorra veszi Gömör megye valamennyi korabeli savanyúvizeit (borvizeit): „*Ajnácskő (Battaháza) – jódtartalmú égvényes, földes, vasas, Baracza – vasas földes, Bizófalva (Gortva-Kisfalva) – vasas földes, Czakó – az Iványi út melletti két forrás, Fazekas-Zaluzsány – földes, Helpa – vasas, Jelene-pusztá (Susány és Szuha között) – vasas földes, Kokava – vasas, Lukovistye – földes, Mastinecz-pusztá – vasas, földes, Osgyán, Pocsevce – Várgedetől nyugatra egy erdőben három forrás, Pohorella – vasas, Polonka – vasas, Pongyelok – földes, Ratkó-Szuha – gipszes, Rimabrezó – konyhasós, földes, vasas, Rima-Zaluzsány – földes, Rónapatak – vasas, Rozsnyó – gáliczos három forrás, Síd – konyhasós földes vasas négy forrás, Sumjác – vasas, Szuha – konyhasós, égvényes, földes, Szútor – földes, kénes, Telgárt – konyhasós, égvényes, vasas három forrás, Tiszolcz – sós földes, Várgede – vasas földes, Vernár.*” (Hunfalvy 1867, 66. p.)

A felsoroltakon kívül a szerző még Hét, Pogony, Csetnek, Dobsina, Kraszna-Váralja és Rochfalva települések mellett említi ásványos vizeket, jellemzésükre azonban nem tér ki.

Gömör balneológiájában a későbbiekben a belügyminisztérium által kiadott 1876. évi XIV. számú közegészségügyi törvény hozott változást, mely az első rész XIV. fejezetében külön foglalkozott a gyógyfürdőkkel és ásványvizekkel (100.§ – 108. §). (L. Chyzer 1894–1926) Valószínűsíthetjük, hogy ennek a törvénynek a hatására született meg az a – Gömör gyógyforrásainak kezelése feletti hatósági ellenőrzésre vonatkozó – szabályrendelet, melyet az 1879. évi szeptember 23-án Pelsőcön tartott megyei közgyűlésen hoztak meg és fogadtak el, ahogy azt a közgyűlés jegyzőkönyvének 316. pontja tanúsítja.²³ A szabályrendeletet folyó év december 18-án terjesztette be Szontagh Bertalan megyei alispán a magyar királyi belügyminisztériumban. Ezen intézkedések megyénkre vonatkozóan egy újabb lépcsőfokot jelentettek a hazai fürdőügy fejlődése és népszerűsítése tárgyában, és pozitív lökést fürdőink felvirágoztatása érdekében.

Az eddigiekben dióhéjban összefoglaltuk Gömör-Kishont vármegye balneológiai kezdeteit, egy-egy művön bemutattuk jeles képviselőit. Hogy teljessé tegyük a sort, még Dr.

23 Gömör megye gyógyforrásainak kezeléséről való alapszabályzat. 1879. Magyar Országos Levéltár (MOL). K 150. Belügyminisztérium Iratai. Iktatószám: 5702, tétel: 10 (57083).

Löcherer Tamás²⁴ megyei főorvos és kórházigazgató, Gömör közegészségügyére vonatkozó, 20. század elején megjelent tanulmányát ajánlatos figyelembe venni, mely a Borovszky-féle megyei monográfia-sorozatban jelent meg, s melyben Gömör-Kishont valamennyi ásványos vizét és forrásait járások felbontásában vette górcső alá. Szerzőnk Dr. Kiss Antal és Dr. Török János 1867-es adatai alapján közli mindezt, megjegyezvén, hogy mind ez idáig java részük csupán minőségileg vegyelemezett: „A garami járásban: Pohorella, Polonka, Helpa, Sumjác (vasas), Telgárt (konyhasós vasas), Vernár (vasas); A nagyrócei járásban: Rónapatak (vasas), Ratkószuha (gipszes), Nagyróce (vasas), Jolsva (hévíz); A rimaszécsi járásban: Baraca, Bizófalva (vasas-földes), Cakó, Gortvakisfalud (földes), Síd (szénsavas-konyhasós-földes-vasas), Szútor (szénsavas-földes-kénes), Várgede (vasas-földes-szénsavas), Csíz (konyhasós-jódos-brómos), Ajnácskő (égyvényes-vasas-földes-szénsavas); A rimaszombati járásban: Fazekaszaluzsány, Jelenécskepuszta (szénsavas-földes), Kokova (szénsavas-vasas), Lukovistye, Osgyán, Pongyelok (szénsavas-földes), Mastinc-puszta (földes-vasas-szénsavas), Rimabrezó (konyhasós-szénsavas-földes-vasas), Rimaszaluzsány (szénsavas-földes), Nagyszuha (konyhasós-szénsavas-égyvényes), Tiszolc (sós-földes-savanyú-szénsavas); A rozsnyói járásban: Rózsnyó (gläubersó-vasgálicos), Dobsina, Csetnek, Ochtina, Krasznahorkaváralja, Rochfalva; A tornaljai járásban: Királyi, Lévárt.” (Borovszky 1904, 308. p.)

Löcherer elmondása alapján a fenti savanyúvizeket ivás céljára szinte mindenütt használták. Az 1904-ben kiadott vármegyei monográfia szerint akadt azonban arra is példa, hogy rossz higiéniai eljárás és gondozás miatt a víz tifuszmegbetegedéseknek lett okozója. Ilyen eset fordult elő Fazekaszaluzsányban – időpontot sajnos nem jelöl az írás –, ahol járványt okozott a forrásvíz és használatát hatóságilag be kellett tiltani. (Borovszky 1904, 308. p.) Az ásványos vizek felsorolásán és jellemzésén kívül megyei fürdőink tekintetében a csízi, a rozsnyói, a lévárti, a nagyrócei és a várgedei fürdők rövid

24 Dr. Löcherer Tamás (1856, Pelsőc – 1916, Rimaszombat): 1880-ban szerzett oklevelet a pesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvostudományi Karán. Ugyanezen évben választották meg osgyáni körorvosnak. 1880 és 1883 között mint körorvos és járási orvos működött. 1884-ben dr. Szabó Samu megyei főorvossá és kórházi igazgató főorvossá való választása után az ifjú Löcherer másodorvos lett. Egy évvel később, Szabó lemondása után Gömör megyei kórházi igazgatói főorvossá nevezték ki, mely tisztségben haláláig maradt. Az 1901-ben Rimaszombatban indult harmadrendű bábaiskola kurzusait vezette, amelyen 36 tanfolyamon keresztül 620 bábát képezett Gömör és a környező megyék (Nógrád, Zólyom, Hont, Liptó) községeinek részére. Löcherer oroszlanrész vállalt a Fehérkereszt-egylet által 1895-ben és 1899-ben létesített gyermekmenedékhely, ill. a későbbi „nyomorék otthon” igazgató főorvosaként. 1905-ben az állami gyermekmenhely főorvosi tisztségét is elvállalta. 1897-ben egy évig megyei tisztí főorvossá nevezték ki, ugyanakkor a törvényszéki orvoshelyettes posztját is betöltötte. 1898-tól 16 éven keresztül volt az Orvosszövetség Gömör megyei fiókjának elnöke, dr. Török János halála után a Gömör Vármegyei Orvos- és Gyógyszerész Egyesület elnökeként írta be magát a régió történetébe. Löcherer Tamásnak orvosi munkássága mellett – főleg a természet terén jeleskedett – Rimaszombat székváros társadalmi életében betöltött szerepe is példaértékű. 1911-ben I. Ferenc József nemesi ranggal jutalmazta. (SOTE Levéltára. 1. fond. 1/f. Az Orvostudományi Karon végzett hallgatók jegyzéke 1770–1927.; Gömör-Kishont, 1916. június 11. 37. évf. 25. szám.)

ismertető leírását tartalmazta a millenniumi kötet, a fürdők természeti környezetére, szolgáltatásaira és a víz gyógyjavaslataira szorítkozva. Ilyen tekintetben ez a könyv az első olyan regionális monográfia, mely nemcsak az ásványos vizekre, hanem már fürdőinkre is hangsúlyt helyez.

Fürdőink mint vándorgyűlések színhelye

Nagyon sok hazai fürdő helyzetén segített az a tény, hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók nagygyűléseiket felváltva egyik-másik fürdőhelyen tartották, így értelemszerűen megnőtt az érdeklődés irántuk s több látogatót vonzottak. A vándorgyűlések célja – melyeket részletesen tárgyal Chyzer Kornél *A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig* című összegző tanulmánya – nem utolsósorban a hazai ásványvizek részletesebb tanulmányozásában és azok külfölddel való megismertetésében rejlett. A gyűléseknek a magyar fürdők és források érdekében kifejtett tevékenysége abban is megnyilvánult, hogy már a harmadik nagygyűlésen, mely 1842-ben tartatott meg, bizottságot küldtek ki az ásványvizek elemzésére, a továbbiakban pedig fürdői szabályzat kiadását, fürdői kongresszus összehívását, fürdői évkönyv kiadását, fürdőink és ásványvizeink ismertető füzetének megjelenését, ásványvizek kiállítását és különféle értekezések megírását szorgalmazták. (Chyzer 1890, 18. p.) 1882-től kezdve a nagygyűlések állandó központi választmánya rendszeressé tette az ásványvízi bizottságok kiküldését, hogy ásványvizeinket tudományos, ismertető és nemzetgazdasági szempontból kellő szakismerettel megismertessék a nagyközönséggel.

Chyzer Kornél a vándorgyűlésekről írt összegző tanulmányában kiemeli a hazai fürdőink és ásványvizeink iránt való érdeklődést, megismertetésük érdekében a választmányi tagok által 1840 és 1890 között 17 magyar fürdőben megtartott üléseket, közöttük egyetlen gömöri helyszínnel – Rozsnyó. A tagok a vizsgált időszakban kirándulásaik alkalmával összesen 27 fürdőt kerestek fel, melyek között négy gömöri fürdőhelyet – Rozsnyó, Ajnácskő, Várgede és Dobsina – látogattak meg. (Chyzer 1890, 79. p.) Rozsnyón a XII. vándorgyűlés 3. közlése tartatott meg 1867-ben, az ugyanekkor történt ajnácskői kirándulás alkalmával Várgedet csak átutazóban látogatták meg, Dobsina nyaralótelepének megtekintésére pedig csak a XXIV. nagygyűlés keretében került sor, 1888-ban.

E gyűléseknek köszönhetően jelent meg a vándorgyűlések ún. *Munkálatai* címszó alatt 24 kötetben további 49 fürdőszeti és ásványvíztani értekezés, melyek közül 11 általános leírást nyújtó, 38 pedig egyes gyógyhelyek leírását ismerteti. Gömör szempontjából az általános fürdőszeti vonatkozású munkák közül Bernáth József *Gömör megyei ásványvizek* c. értekezése és Molnár János *A magyarhoni ásványvizek 1847–1863* c. munkája a mérvadó. Míg az elsőben Várgede, az utóbbiban Csíz és Ajnácskő kerül bemutatásra. A hazai gyógyvizek prezentálása körül Doleschall Gábor *Királyi helységében létező tengerszem nevű ásványvizes tórol* c. munkája, ill. Kiss Antal *Rozsnyói vasas fürdővíznek ismertetése* c. tanulmánya az értékes számunkra. (Chyzer 1890, 153–154. p.)

Ígéretesek a vándorgyűlések alkalmából kiadott emlékkönyvek, melyek 1840 és 1890 között a 24 megtartott nagygyűlés alkalmával láttak napvilágot, 11 fürdőleírást

3. kép. Dr. Batizfalvy Sámuel

Forrás: Semmelweis Orvostudományi Egyetem levéltára.

is tartalmazva: Buziás, Czigelka, Bártfa, Erdély délkeleti fürdőhelyei, Fiume, Lippa, Herkulesfürdő, Előpatak, Tusnád és Magyarország gyógyvizei. (Chyzer 1890, 10. p.) Említésre méltók a vándorgyűlések tiszteletére kiadott megyei (városi) helyrajzi munkák, melyekből 21 jelent meg – Gömör tekintetében a Rimaszombatban tartott vándorgyűlés alkalmából Ágoston Szász-Coburg herceg költségén *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása* került nyomtatásra Hunfalvy János szerkesztésében, mely nem mellesleg jelentékeny információbázissal bír a korabeli regionális ásványos forrásokat illetően. (Hunfalvy 1867)

A gyűlések helyein legtöbbször ércbe vésett emlékérmek adtak ki, valamint a nagygyűlés színterén vagy arra alkalmas helyen befalazott feliratos emléktáblákat készítettek, amelyek a gyűlés megtartásának idejét és helyszínét örökítették meg. Ez történt Rimaszombat esetében is, mely alkalmából még 1866-ban emlékérmek bocsátottak ki,²⁵ az 1867. évi augusztus 12–17. között megrendezett XII. nagygyűlés emlékére több emléktáblát is avattak. Az egyik a rimaszombati Városháza homlokzatán „*A magyar orvosok és természetvizsgálók XII-ik nagygyűlése 1867 évi aug. 12-től 17-ig. A tudomány s vendégszerető lelkes Rima Szombat városában tartatott. Emlékkül a nagygyűlés.*”²⁶szöveggel, a másik a sztracenai völgy egyik sziklafalában, a harmadik pedig az Aggteleki-barlang bejáratánál hirdeti a vándorgyűlés emlékét. (B. Kovács 2013)

Az 1867-ben Rimaszombatban tartott XII. nagygyűlésen 685 tag vett részt, 47 értekezés született, a munkálatok száma pedig elérte az 56-ot. A 32 előre bejelentett értekezés közül csak 1 fürdőszeti jellegű munkáról van bejegyzésünk, és pedig Tallián Gyula földbirtokosnak a családi ásványvízről készült értekezéséről.²⁷

Részletesen beszámol a rimaszombati gyűlés munkálatairól az 1868-ban kiadott *A magyar orvosok és természetvizsgálók 1867. augusztus 12-től 17-ig Rimaszombatban tartott XII. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai* c. összegző kötet, melynek két tanulmányrésze foglalkozik gömöri fürdőkkel, mégpedig a nagygyűlés kirándulásaival kapcsolatban hozza összefüggésbe a fürdőhelyeket – Oláh Gyula beszámolója Ajnácsköt és Rozsnyót ismerteti. (Batizfalvy–Rózsay 1868, 410. p.) Ugyancsak információértékkel bír a kongresszus időtartama alatt kibocsátott, *Napi Közlöny* című sajtótermék, mely a nagygyűlés titkárainak közreműködésével szintén Oláh Gyula szerkesztésében jelent meg, s napi felbontásban tájékoztatott a gyűlés menetrendjéről, programjáról s leközölte az elhangzott értekezéseket is.

25 A vándorgyűlést eredetileg 1866-ban tervezték megtartani, de a Pesten kitört kolerajárvány miatt az eseményt a következő évre halasztották. A kibocsátott emlékérmes is az 1866-os dátum szerepel.

26 A tábla, mely egykor a Városháza homlokzatába volt illesztve, ma a rimaszombati Gömör-Kishonti Múzeum előcsarnokának falát díszíti.

27 Tallián Gyula kérelme a családi birtokán (Nógrád) levő, s előzőleg már Than tanár által minőségileg elemzett ásványvízforrásnak a szakgyűlés általi megvizsgálására irányult, melyre a központi bizottmány Pongrácz Mihály és Plichta Samu Iosonci tanárokat jelölte ki. (*Napi Közlöny*, 1867. aug. 15. 4. sz. 1. p.; *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Rimaszombatban tartott XII. Nagygyűlésének iratai. Résztvevők névsora. 1867. XII/39. Semmelweis Orvostörténeti Levéltár [SOL]. Fond: Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései 1841–1912 [OTV]).*

A vándorgyűlés elnökeként Ágoston Szász-Coburg-Koháry herceg, alelnökeiként Kovács S. Endre és Kubinyi Ágoston, titkáraiként pedig Batizfalvy Sámuel²⁸ és Marikovszky Gusztáv²⁹ írták be nevüket a régió történetébe.³⁰ Kubinyi Ágoston, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója megnyitó beszédében párhuzamot vont hazai fürdőink s vizgyógyintézeteink múlt és jelen állapota között, azokat a külföldi hasonló természetűekkel összehasonlította, s kiemelte, hogy az azok emelésére fordított pénzüsszeg államgazdászatiilag dúsan volna képes kamatozni. A nagygyűlés alkalmával az alábbi 5 szakosztály ülésezett: orvos sebész, élet- és bonctani szak (szakvezetője Dr. Patzek Mór,³¹ Gömör megyei főorvos volt, de elnökölt Dr. Kiss Antal rozsnói orvosdoktor is); ásvány-, föld- és vegytani szak; állat- és növénytani szak; természettani és archeológiai szak (szakvezetője Jedlik Ányos egyetemi tanár volt, ezen a szakon belül tár-

28 Dr. Batizfalvy Sámuel (1826, Rimaszombat – 1904, Budapest): 1849-ben lépett orvosi pályára és először 1855-ben orvostudorrá, majd júliusban sebésztudorrá avatták. 1854-ben a Rókus kórház segédorvosa, majd 1855 és 1858 között az orvosi egyetem sebészi kórházánál tanszéki segéd. 1856-ban szülészorstani képesítés nyert. 1859-ben megalapította sebészi és ortopédiai magángyógyintézetét a pesti Király utcában, ahol egészen 1872-ig működött az intézet, amikor is átköltözött a Városligetbe, a Weber Antal által tervezett épületbe. A Magyar Tudományos Akadémia 1868. március 18-án levelező tagjai sorába választotta. (Magyar Orvoseletrajzi Lexikon. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-orvoseletrajzi/ch03s06.html>)

29 Dr. Marikovszky Gusztáv (1806, Rozsnó – 1892, Rimaszombat): Marikovszky György orvosdoktor fia. Orvosi tanulmányait Bécsben végezte, ahol 1829-ben szülészeti és sebészeti oklevelet szerzett. Angol, német, olasz és francia kórházakban szerzett tapasztalatot, tevékenyen kivette részét az 1830/31-es kolerajárvány idején. 1834-ben lett Gömör megyei főorvos, ugyanekkor lett a Szász-Coburg-Gotha hercegi család balogvári uradalmának orvosa is. 1850-ben az osztrákok által Rimaszombatban felállított katonai kórház orvosa, 1855-ben azonban lemondott megyei főorvosi hivataláról. 1857-ben gróf Andrassy Gyula házi-orvosa lett. 1867-ben a magyar orvosok és természetvizsgálók Rimaszombatban tartott gyűlésének titkára, 1868-tól a Gömör megyei orvos- és gyógyszerészegylet elnöke. 1876-ban a megye táblabírójának választották meg, a közegészségügyi bizottság elnöke lett. Munkásságáért 1879-ben a Szász-Coburg-Gotha hercegi Ernesztin házirend lovagjává ütötték. Orvosi hivatása mellett nem elhanyagolható Rimaszombat városának nyújtott közéleti tevékenysége sem – kivette részét a vármegyei kórházalap gyűjtésében, alapító tagja lett a Kaszinónak, a Rimaszombati Takarékpénztárnak és a városi képviselő-testület állandó tagjaként is dominált. (Marikovszky Gusztáv nekrológja. *Gömör-Kishont*, 1892. június 16. 16. évf. 25. sz.)

30 A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Rimaszombatban tartott XII. Nagygyűlésének iratai 1867. A megnyitó közgyűlés jegyzőkönyve. XII/20. (SOL OTv)

31 Dr. Patzek Mór (1811, Rimakokova – 1885, Rimaszombat): a pesti orvosi karon 1837-ben nemcsak az orvosdoktori oklevelet, hanem a sebészdoktori címet is elnyerte. 1838-ban Rimaszombatba költözött gyakorló orvosként, de a putnoki és ratkói járási orvosi, majd tiszteletbeli főorvosi címéről a kinevezését követően három hónap után lemondott. 1848-tól tornaljai főorvossá nevezték ki, ám ő továbbra is Rimaszombatban maradt, ahol 1860-ban Gömör-Kishont megyei tiszti főorvossá avatták. 1872-től a királyi törvényszéki orvos tisztségét is betöltötte. A 48 évig orvosként működő Patzek Mór a Ferenc József-rend lovagja címmel is büszkélkedhetett. (Patzek Mór nekrológja. *Gömör-Kishont*, 1885. július 26. 6. évf. 30. sz.; Kiss 2011b. 36. p.; ATLB GM. Személyi fondok. Patzek Mór [1828–1873]).

gyalták a fürdőügyet); valamint a gazdaszat, állatgyógyászat és műipari szak.³² Az orvos sebészeti szakon belül Dr. Szuper Lajos bárándi orvos nyújtott be indítványt hazai fürdőink felvirágoztatása érdekében, kérve a nagygyűlés közbenjárását az ügyben,³³ melyben kifejtette, hogy a megoldás kulcsa a közlekedés javításában, a betegek igényeinek előtérbe helyezésében, a fürdők berendezésének korszerűsítésében és orvosaink hazai gyógyvizeink terén való jártasságában rejlik.³⁴ Az ügyben a közgyűlés – bezáró jegyzőkönyve értelmében – feladatául tűzte ki a „hazai gyógyvizeink helyein a közegészségügyi rendszabályok orvosi politika általi foganatosítását, s a m. kir. egyetemen fürdészeti rendkívüli tanár alkalmaztatását”.³⁵

A nagygyűlés alkalmával mintegy annak kísérőrendezvényeként rendeztetett meg Rimaszombatban a Műipari és Gazdasági Kiállítás, melyen vegyelemzéssel együtt bemutatásra került 15-féle, főleg vastartalmú gömöri ásványvíz, köztük a hallival (Bad Hall, Ausztria) vetekedő csízi jódforrás vize is.³⁶

A kongresszuson részt vevő illusztris társaság augusztus 15-én kirándulást tett Ajnácskőre.³⁷ Mielőtt a fürdő berendezését és forrását megtekintették volna, a fürdő birtokosa, báró Kemény Gábor³⁸ villásreggelivel fogadta a díszes vendégsereget. Minderről részletesen beszámol a gyűlés munkálatairól 1868-ban kiadott – Batizfalvy és Rózsay szerkesztette – kötet, melyekről a korábbiakban már volt szó: „Az egész fürdőintézet berendezése olyan kis arányokat mutat, mintha e fürdő szerény visszafogultságában a környék lakóin kívül más vendégek nem is számíthatna.” A társaság a fürdő országos hírűvé való felvirágoztatását fürdőorvos biztosításával, a fürdő nagyságának növelését újabb forrásfúrással, új és megfelelő helyre épített fürdőépületek emelésével és a gyógyforrás megközelíthetősége miatt jobb közlekedés kiépítésével látta megoldhatónak. (Batizfalvy–Rózsay 1868, 410. p.) A fürdőben fogyasztott 150-fős közebed során elhangzott pohárköszöntőkben a vendégek egyebek közt a hazai fürdők s különösen az ajnácskőinek a fellendítésére ürítették poharaikat. A vendégsereg a Rimaszombatba tartó visszaút során érintőlegesen megpihent a várgedei fürdőben, ahol röviden megtekintették az intézet berendezését és megízlelték annak gyógyvizet. (Batizfalvy–Rózsay 1868, 412. p.) Számunkra leginkább az augusztus 19-én Rozsnyón megtartott társulati harmadik közülés a mérvadó, melyen Dr. Kiss Antal rozsnyói sebészorvos tartott előadást a rozsnyói vasas fürdőről,³⁹ pontosabban a fürdő ásvány-

32 *Napi Közlöny*, 1867. augusztus 12. 1. sz. 5. p.

33 *Napi Közlöny*. 1867. augusztus 13. 2. sz. 1. p.

34 A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Rimaszombatban tartott XII. Nagygyűlésének iratai. Szakosztályi iratok. Természet tudományi szak. XII/71. (SOL OTV)

35 A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Rimaszombatban tartott XII. Nagygyűlésének iratai 1867. A bezáró közgyűlés jegyzőkönyve. XII/22. (SOL OTV)

36 *Napi Közlöny*, 1867. augusztus 14. 3. sz. 16. p.

37 *Napi Közlöny*, 1867. augusztus 12. 1. sz. 3. p.

38 Az 1867. évi nagygyűlés előkészítő bizottsága már 1865-ben írott jegyzőkönyvében kijelölte az ajnácskői kirándulással kapcsolatos ellátás-elszállásolás feladatával báró Kemény Gábort, báró Nyáry Jenőt, Károlyi Jánost és Ebeczky Emilt. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Rimaszombatban tartott XII. Nagygyűlésének iratai 1867. A rimaszombati rendező bizottság 1865. október 29-én tartott ülésének jegyzőkönyve. XII/27. (SOL OTV)

39 *Napi Közlöny*, 1867. augusztus 25. 9. sz. 43. p.

vizének minőségéről. A várostól egy negyedórányi sétára levő, a püspökség tulajdonát képező fürdőintézetet a maga 9 fürdő- és 11 lakszobájával Kiss szerényen festette le. (Kiss 1868, 119. p.) „A 18 káddal ellátott fürdő inkább csak a város polgárainak kényelmére, mint gyógycélokra látszik alkalmaztatni, s e tekintetben minden igényben teljesen megfelel.” (Batizfalvy-Rózsay 1868, 55. p.) Az előadásokat követő közebed után, mely a fürdő kerthelyiségeiben zajlott le, a társulat fiatalabb tagjai a rozsnói ifjúság által rendezett bálon lelkes hölgykoszorú kíséretében még éjfél után 3 órakor is „igen kedélyesen mulattak”.⁴⁰

A magyar orvosok és természettudósok országos kongresszusain kívül Gömör-Kishont vármegye fürdői helyszínül szolgáltak másfajta egyleti gyűléseknek is. Gömöri fürdőügyünk helyzetéről szegmensekben találkozhatunk a Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egylet évkönyveiben, bár Gömör balneológiájára vonatkozó információk csupán elvétve akadnak a füzetek hasábjain, annál jelentősebb viszont, hogy egy-egy gyűlés helyszínéként tűnik fel itt-ott fürdő neve, vagy pedig a felszólaló fürdőorvos jegyzőkönyvi kimutatásaival kapcsolatosan.

A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egylet gyökereit még a Bach-korszak éveiben kereshetjük. A szálat a rozsnói orvosdoktorhoz, Kiss Antalhoz vezetnek, aki egy cikkében ekképp fogalmazott Gömör természettani adottságairól: „...az ásványi, növényi, állati egyéniségek és viszonylataik körüli vizsga, orvosi, ásványvíztani, járványtörténelmi, ember-léttüneteménytani és népszokások gyűjteménye csak egy megyének is egyes, főképp nem független embernek lehetőségén, sőt életkorán felül áll. Többek egyesítése lehet hát e célra az egyedüli eszköz. Lézengő orvosi kis egyletünk Rozsnón ily értelmű szélesbítésére két évtől várja már kellő helyre benyújtott folyamodására az engedélyt...” (Kiss 1857, 17. p.) A természetbarátok összefogását szolgáló rozsnói kis egyletből nőtte ki magát végül az 1867-ben Rozsnó székhellyel hivatalosan is megalakult Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egylet. Nagy valószínűséggel az ugyanezen évben Rimaszombatban lezajlott XII. vándorgyűlés is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy rámutatva a szükséges együttműködésre, sürgesse a gyógyászat és a természettudományok területén munkálkodó szakemberek egyesületbe való nyilvános tömörülését, hiszen, ahogy fentebb is olvashattuk, több gömöri orvosdoktor is közreműködött az országos vándorgyűlés munkálataiban, megszervezésében: Marikovszky Gusztáv, Kiss Antal, Patzek Mór és sorolhatnánk tovább. A megyei orvos-gyógyszerész egylet szabályait 1868-ban fogadták el, s 20 évvel később napvilágot látott első évkönyvük is, mely 1888-tól 1912-ig kisebb-nagyobb rendszerességgel jelent meg. Az évkönyvek a tagok névjegyzékén kívül az egyes gyűlések jegyzőkönyveit, az üléseken tartott felolvasásokat, ill. a vármegye közegészségügyi állapotát tükrözték statisztikai adatokba öltve.

Az egylet célja az 1868-ban elfogadott szabályzat értelmében „az orvos-gyógyászati s a vele rokon tudományok terén tett észlelések, tapasztalatok és tanulmányoknak szó és írásbeli közlése s megvitatása által oda hatni, hogy a tagok a korral haladva szaktudományuk színvonalát megközelítsék, másrészt pedig a megye közegészségügyét, tudományos közegként szolgáljni”.⁴¹Az egyletnek tagja lehetett minden a megyé-

40 *Napi Közlöny*, 1867. augusztus 17. 6. sz. 31. p.

41 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egylet 1888-iki évkönyve. 1889, 4. p.

4. kép. Dr. Löcherer Tamás

Forrás: A szerző archívumából.

ben lakó orvos, gyógyszerész és állatorvos, akik a fent nevezett célokat rendszeres gyűlések és szakmai előadások megtartásában, egyleti könyvtár kiépítésében és évkönyv kiadásában valósították meg. Az egyleti tagok száma 1878-tól 1912-ig 58 (Vargha 1880, 570. p.) főről 91-re⁴² emelkedett. Az egylet megalapításának egyik nagy iniciátora – az a gömői balneológia terén is úttörő szerepet játszó – Marikovszky György Gusztáv nevű fia volt, aki 1867 és 1890 között a Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet első elnökeként debütált. (Pekárová 2008, 34. p.) Megyei orvosaink közül, akik fürdőorvosként is működtek, az egylet első, 1888. évi évkönyve alapján tagjai voltak: dr. Borszéki Ármin feledi körorvos (Várgede), dr. Guthlohn Henrik gyakorló orvos (Rozsnyó), dr. Pósch Dezső városi orvos (Rozsnyó), dr. Maurer Arthur⁴³ járási orvos (Rozsnyó), dr. Pazár Andor tornaljai körorvos (Csíz, Lévárt), dr. Posevitz Albert városi orvos (Nagyróce) és dr. Szabó Samu⁴⁴ megyei főorvos (Ajnácskő).⁴⁵ Később, az 1895. évi évkönyv szerint csatlakozott hozzájuk dr. Hajcsi Sándor⁴⁶ gyakorló orvos (Rozsnyó),⁴⁷ az 1907/10. évi évkönyv alapján pedig dr. Kallós Jenő fürdőorvos (Csíz) és dr. Pazár László tornaljai orvos (Csíz).⁴⁸ Akár közéjük sorolhatnánk dr. Gaál Gusztáv tornaljai körorvost is, aki az egylet 1899-es évkönyve alapján ugyan nem Gömörben, hanem Csorbán (Csorba-tó) működött fürdőorvosként, s az 1897. szeptember 27-én Jolsván tartott közgyűlésen egy vipera marta fürdővendég esetéről számolt be.⁴⁹ Hivatalosan is fürdőorvosként bejegyezve és nyilvántartva csupán dr. Pazár Andor csízi fürdőorvos szerepelt – ilyen minősítésben 1894-től⁵⁰ –, valamint szintűgy Csízben dr. Kallós Jenő,

42 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet és Orvos-Szövetség évkönyve az 1911–1912-ik évekről. 1912.

43 Dr. Maurer Arthur (1844–1907): szepesremetei születésű orvosdoktor, 1869-ben szerzett oklevelet a pesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvostudományi Karán. Rozsnyói fürdőorvos, később az Andrassy család háziorsosa. (SOTE Levéltára. 1. fond. 1/f.).

44 Dr. Szabó Sámuel (1844, Rimaszombat – 1898, Rimaszombat): 1868-ban szerzett oklevelet a pesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvostudományi Karán, majd szülővárosába való hazatértét követően városi gyakorló orvosként működött. 1885-ben Patzek Mór halála után megyei tiszti főorvossá nevezték ki, ő lett a Gömör megyei közkórház igazgató orvosa is. Közéleti szerepei közül mérföldkőnek számít Rimaszombat első önkéntes tűzoltóegyletének megalapítása, melynek főparancsnoka lett, továbbá a Dalárda és a Polgári Olvasókör tagjaként szerzett érdemeket. A városi képviselő-testületen kívül a Rimaszombati Takarékpénztár és a Népbank igazgatósági és felügyelő bizottságának is tagja volt. (Szabó Samu nekrológja. *Gömör-Kishont*, 1898. április 21. 19. évf. 16. sz.; SOTE Levéltára. 1. fond. 1/f.)

45 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet 1888-iki évkönyve. 1889, 6–7. p.

46 Dr. Hajcsi Sándor: rozsnyói születésű orvosdoktor. 1894-ben szerzett oklevelet a pesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvostudományi Karán. (SOTE Levéltára. 1. fond. 1/f.)

47 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet huszonhatodik évkönyve. 1895, 4. p.

48 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet és Orvos-Szövetség évkönyve az 1907–1910-ik évekről. 1910, 4. p.

49 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet XXIX. és a Gömörmegyei Orvos-Szövetség I-ső évkönyve. 1899, 8. p.

50 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet XXX. és a Gömörmegyei Orvos-Szövetség II-ik évkönyve. 1900, 24. p.

ő 1907-től említődik fürdőorvosként.⁵¹ Információértékű azon észrevétel, mely az orvosgyógyszerész egyesület 1903/1904. évi évkönyvében olvasható, miszerint az egyesületből – Balassagyarmatra való áthelyezése következtében – kilépett dr. Tausz Béla⁵² volt csízi fürdőorvos, nem mellékesen neve az első, 1888. évi évkönyvtől kezdve nem szerepelt a tagsági névlistán.⁵³

1889-től az egyesület talaján működött az Országos Orvos-Szövetség Gömörmegyei fiókja is, melynek Kallóson kívül valamennyien tagjai voltak, s amely gyűléseit a Gömörmegyei Orvos-gyógyszerész egyesülettel összevonva tartották.⁵⁴ Az egyesület ezen nyilvános rendes üléseit eleinte évente két alkalommal, tavasszal Rimaszombatban, ősszel Rozsnyón rendezte meg, majd 1893-tól a tavaszi közgyűlések házigazda szerepét felváltva Rimaszombat és Rozsnyó töltötte be, az őszi gyűléseket pedig vándorgyűlések formájában Gömör megye különböző városaiban rendezték. És itt léptek színre a vármegyei fürdők, mint e vándorgyűléseknek otthont adó helyszínek: 1890, 1910 – Csíz, 1906 – Várgede, 1912 – Lévárt. Ebből a szempontból külön említést érdemel Rozsnyó, mely az egyesület székhelyeként eleinte évente, majd kétfévente helyszínül szolgált az összejöveteleknek. Ilyen volt például az 1891. szeptember 28-án a rozsnói vasas fürdő helyiségeiben megrendezett gyűlés, mely során az egyesület tagjai dr. Maurer Arthur fürdőorvos kalauzolása mellett megtekintették a kényelmesen berendezett fürdőházat, az éppen épülőfélben lévő szállót, a magánvillákat, s az évkönyv alapján arról is van információink, hogy a fürdőigazgatóság megbízásából a jelen voltak között szétosztásra került a Polónyi Károly által írt rozsnói fürdő-monográfia.⁵⁵

A közgyűlések keretein belül nem egy alkalommal került témára egy-egy fürdőintézet berendezése, korszerűsítése vagy éppenséggel a fürdői gyógy mód. Lássunk néhány példát! Az 1895. május 27-én Rozsnyó-fürdőben tartott közgyűlés keretén belül dr. Guthlohn Henrik helyi fürdőorvos tartott előadást a Thure Brandt-féle méhmasszázsról, melynél különösen a franzensbadi lápfürdő hatékonyságára hívta fel a figyelmet.⁵⁶ Az 1905. szeptember 28-án Putnokon tartott közgyűlés keretében dr. Zehery István rimaszombati törvényszéki orvos érdekes kórrajzolt vázolt fel egy csetneki rablógyilkos elmeállapotát illetően, aki Csízben vett részt gyógykezelésen. A páciens a csízi fürdőből elszökve Rimaszombatban saját címére az árvaszék nevében üres pénzeslevelet adott fel, majd visszaérkezve Csízbe a postán reklamáta az üres boríték megérkezését és az állítólagos pénz eltulajdonítását, a továbbiakban pedig pénzszerzés reményében a fürdőorvostól kapott saját napi fürdőjegyeit adogatta el másoknak.⁵⁷ A csízfürdői kezelés

-
- 51 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület és Orvos-Szövetség évkönyve az 1907–1910-ik évekről. 1910, 4. p.
  - 52 Dr. Tausz Béla: pécsi születésű orvosdoktor. 1896-ban, 24 évesen szerzett oklevelet a pesti Királyi Magyar Tudományegyetem Orvostudományi Karán. (SOTE Levéltára. 1. fond. 1/f.)
  - 53 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület XXXIV. és a Gömörmegyei Orvos-Szövetség VI-ik évkönyve az 1903. és 1904. évről. 1905, 24. p.
  - 54 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület XXIX. és a Gömörmegyei Orvos-Szövetség I-ső évkönyve. 1899.
  - 55 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület 1891-iki évkönyve. 1892, 28. p.
  - 56 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület huszonhatodik évkönyve. 1895, 40. p.
  - 57 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület és Orvos-Szövetség évkönyve az 1905. és 1906-ik évről. 1907, 57–58. p.

5. kép. Emlékérem a Magyar Orvosok és Természet tudósok XII. kongresszusáról, 1867

Forrás: Gömör-Kishonti Múzeum.

hatékonyására példaként szolgál az 1910. évi május 25-én Csízfürdőben tartott orvosszövetség és -egyesület évi rendes tavaszi közgyűlése, melyen dr. Pazár Andor és dr. Kallós Jenő fürdőorvosokon kívül Glósz Arthur csízi fürdőigazgató és Horváth József részvénytársasági tag is a házigazda szerepét öltötték magukra, s melyen Pazár egy páciens felső végtagi csonttuberkulózisának hároméves csízfürdői kezelés által végbement javulását ismertette.⁵⁸ Csíz egyébként dicséretre méltó példaként szolgál helyszín tekintetében, ugyanis 1889-es megnyitását követően egy évvel már olyan magas fej-

⁵⁸ A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egylet és Orvos-Szövetség évkönyve az 1907–1910-ik évekről. 1910, 98. p.

lettségi színvonalon állt, hogy a fürdőkomplexum egy ilyen megyei nagygyűlés megszervezésére is alkalmasnak bizonyult.⁵⁹

A fürdőtulajdonos meghívására 1906. május 30-án Várgedén tartotta éves tavaszi közgyűlését a Gömörvármegyei Orvos-Szövetség és a Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet, s számunkra ez két tényező miatt is jelentőséggel bír. Az egyik szempontból ezen a közgyűlésen terjesztette be Dr. Löcherer Tamás elnök az Országos Balneológiai Egyesület indítványát a hazai fürdők pártolása ügyében, melyben az a gömöri orvosok támogatását kérte, ezen okból kifolyólag pedig a hazai fürdők jegyzékét a külföldiekkel összehasonlító táblázat szétküldéséről tájékoztatta a résztvevőket.⁶⁰ A másik számunkra lényeges szempont pedig magának a helyszínnek a kiválasztása, ezen a gyűlésen ismertette ugyanis az egylet elnöke megnyitó beszédében a várgedei fürdőtelepet. A közgyűlés megkezdése előtt került sor a fürdő legújabb berendezésének, elhelyezésének, gyógyforrásainak, a fürdő- és lakószobáknak s a gépháznak a megtekintésére megyénk orvosai által, majd Löcherer a vasas-földes-szénsavas fürdő részletes bemutatására tért ki, melyben szintén felhívta hazai orvosaink figyelmét magyar fürdőink értékeire, rámutatott Várgede-fürdő előnyeire és hátrányaira s annak jövőbeli fellendülésére tett javaslatait elemezte.⁶¹ Minderről részletesebben azonban majd egy későbbi fejezetben számolunk be. A békebeli idők utolsó közgyűlését 1912. május 28-án tartotta meg az egylet Lévárton, eme „kies fekvésű, csinos kis fürdőhelyen”,⁶² ami abból a szempontból is lényeges számunkra, hogy a fürdőügy terén jelentkező országos jellegű problémák is terítékre kerültek. A kanyargós Turóc vize mellett levő fürdőtelepet Plachy Tamás tulajdonos – „aki a kitűnő gyógyhatásairól ismert, de elhanyagolt fürdőtelepből nagy áldozatokkal valóságos kis paradicsomot teremtett”⁶³ – kalauzolása mellett tekintette meg az illusztris társaság. A telep berendezése és a források megtekintése után kezdetét vette a közgyűlés, melyen a szövetségi és az egyleti ügyek mellett ugyancsak dr. Löcherer Tamás mutatta be a résztvevőknek a lévárti fürdőt, összehasonlítva a hazai és a külföldi fürdőkkel. Eközben különösen azokra a tényekre tért ki, melyek a hazai fürdők fellendülésének akadályát képezik: „Kiváltképpen a lakás-uzsora, a pincér-uzsora, a most szokásban lévő gyógydíj – és vendéglői uzsora azok, amelyek megszüntetése első sorban kívánatos. Óriási az uzsora az ásványvíz eladása körül is”⁶⁴ – fejtette ki beszédében az elnök, rámutatva egyebek közt arra a tényre, hogy a megfelelő közlekedési viszonyok mellett Lévárt-fürdő gyors fellendülése lenne várható.

Az 1903. évi évkönyvben az orvosi szakértekezések, gyógymódok és korszerűsítő technikák mellett újjításként jelenik meg az egyes gömöri fürdők vendégforgalmának rovata. Mindezek előzményének tekinthetjük az 1894. szeptember 24-én Tornalján megtartott évi közgyűlést, melynek keretén belül Pazár Andor csízi fürdőorvos a fürdő fokozatos fejlődé-

59 Orvosgyűlés Csízben. *Gömör-Kishont*, 1890. október 2.

60 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet és Orvos-Szövetség évkönyve az 1905. és 1906-ik évről. 1907, 73. p.

61 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet és Orvos-Szövetség évkönyve az 1905. és 1906-ik évről. 1907, 67–71. p.

62 *Gömör-Kishont*, 1912. június 2.

63 *Gömör-Kishont*, 1912. június 2.

64 *Gömör-Kishont*, 1912. június 2.

séről és a betegforgalomról értekezett statisztikai adatokban: „A vízforgalom 1888-ban 5000 volt, most 30.000-el több. A fürdőben van 152 szoba. Görvély és gümőkórral 655, bujakórral 325, női bajok miatt 26, csont és izületi bántalmakkal 60, bőrbajjal 33, ivarszervi és hugyárbajokkal 66, golyva és mirigybajokkal 13, angol kórral 24, szembajokkal 48, csúzzal 32, álképlettel 3, hűdéssel 5, idegbajjal 4 beteg volt kezelve.”⁶⁵ Csízfürdő 1889-től folyamatosan emelkedő fürdővendégeinek forgalmán kívül az 1905–1912 között megjelent egyleti évkönyvek továbbá Várgede, Rozsnyó, Lévárt, Nagyrőce és a dobsinai nyaralótelep növekvő-csökkenő vendégforgalmáról is tudósítanak.⁶⁶

Az orvos-gyógyszerész egyesület évkönyvei a fürdőorvosok egymás közötti szoros kapcsolatára is felhívták a figyelmet. Az egyesület 1902. évi jegyzőkönyve arról számol be, hogy a megyében összesen betöltött 88 orvosi állás mellett a fürdőidény alatt Csízben 2 budapesti orvos folytatott magánygyakorlatot, az orvosok nevével és kilitéről azonban nem nyilatkozott bővebben.⁶⁷ A két budapesti orvos fürdőorvosként való alkalmazását támasztotta alá az 1903. évi statisztikai kimutatás is, az 1904. évi megyei közegészségügyi statisztikák alapján azonban már csupán 1 budapesti orvos ittlétéről számolnak be az egyleti jegyzőkönyvek a csízi fürdőidény alatt. Szintén az orvosok megyék közötti szoros kapcsolatára utal az a bejegyzés, mely szerint az 1900. évi május 29-én Rozsnyón tartott közgyűlés alkalmával dr. Szegő Kálmán abbáziai fürdőorvos több szakirodalmat is ajándékozott az egyesület számára, továbbá tagjainak a főévi évadban 15%-os, az elő- és utóévi évadban pedig 25% árengedményt biztosított.⁶⁸ Ugyanúgy példaértékű azon gesztus, melyet Dr. Löcherer Tamás rimaszombati közkórházi igazgató s az orvos-gyógyszerész egyesület elnöke 1908. szeptember 29-én tartott rozsnyói közgyűlésen jelentett be a marienbadi orvostársaság által létesített Orvos-otthon felajánlását tolmácsolva a gömöri orvosok felé Marienbad gyógyfürdő használata esetén, mely értelmében elhelyezés, étellemezés és gyógytényezők tekintetében jutányos áron és kedvezményekben részesülnek egyesületünk tagjai.⁶⁹ Ugyanezen közgyűlésen dr. Patek Jenő bártfai fürdőorvos a gömöri kartársak által hozzá küldött páciensek köszöneteként tiszteletdíjának 20%-át ajánlotta fel az egyesület pénztárának.

A jó szakmai kapcsolatok ápolásának tanúiként találjuk helyi kiadású regionális irodalomban külföldi fürdők reklámhirdetését is, ilyen például dr. Szegő Kálmán, az abbáziai szanatórium és vízgyógyintézet igazgató tulajdonosának propagáló hirdetése a Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület 1900-ban megjelent évkönyvében,⁷⁰ ez azonban már egy következő fejezetünk témája.

65 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület huszonhatodik évkönyve. 1895, 26. p.

66 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület és Orvos-Szövetség évkönyve az 1905. és 1906-ik évről. 1907, 36. p.

67 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület XXX. és a Gömörmegyei Orvos-Szövetség II-ik évkönyve. 1900, 24. p.

68 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület XXXI. és a Gömörmegyei Orvos-Szövetség III-ik évkönyve. 1901, 28. p.

69 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület és Orvos-Szövetség évkönyve az 1907–1910-ik évekről. 1910, 23. p.

70 A Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület XXX. és a Gömörmegyei Orvos-Szövetség II-ik évkönyve. 1900, 11. p.

6. kép. Emléktábla a rimaszombati közgyűlés emlékére

Forrás: Gömör-Kishonti Múzeum.

Irodalom

- Bartholomaeides, Ladislaus 1808. *Incltyi superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico statistica*. Lőcse.
- Batizfalvy Sámuel–Rózsay József 1868. *A magyar orvosok és természetvizsgálók 1867. augusztus 12-től 17-ig Rimaszombatban tartott XII. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Budapest, Nyomtatott Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál.
- Bel, Matthias 1723. *Hungariae antiquae et novae prodromus*. Nürnberg.
- Bel, Matthias 1742. *Notitia Hungariae novae historico geographica*. Bécs.
- Bél Mátyás 1992. *Gömör vármegye leírása*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.
- Boleman István 1884. *A fürdőtan kézikönyve*. Igló, Schmidt József.
- Boleman István 1896. *Magyar fürdők és ásványos vizek*. Budapest, Magyar Balneológiai Egyesület.
- Borovszky Samu 1904. *Gömör-Kishont vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, Apollo.
- Chyzer Kornél 1890. *A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig*. Sátoralja-Ujhely, Nyomtatott a Zemplén műintézetben.
- Chyzer Kornél (összeáll.) 1894–1926. *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye*. I–V. Budapest.

- Hunfalvy János 1867. *Gömör és Kishont leírása*. Pest, Emich Gusztáv.
- Kiss Antal 1854. Az ajnácskői ásványvíz. *Magyar Sajtó*, 49. sz.
- Kiss Antal 1857. Időjárástani észleletek. Vezérszó. *Magyarhoni Természetbarát*, 1. évf. 1. füzet.
- Kiss Antal 1867. Marikovszky György és Kósa Károly orvostudorok. In Hunfalvy János: *Gömör és Kishont leírása*. Pest, Emich Gusztáv.
- Kiss Antal 1868. A roznói vasasfürdő-víznek ismertetése. In Batizfalvy Sámuel–Rózsay József: *A magyar orvosok és természetvizsgálók 1867. augusztus 12-től 17-ig Rimaszombatban tartott XII. nagygyűlésének történeti vázlatja és munkálatai*. Budapest, Nyomtatott Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál.
- Kiss László 2008. Palócföld orvosai 4. Pillmann István Lőrinc. *Gömörország*, 9. évf. 4. sz.
- Kiss László 2009. Palócföld orvosai 6. Marikovszky György. *Gömörország*, 10. évf. 3. sz.
- Kiss László 2011a. Palócföld orvosai 15. Kiss Antal. *Gömörország*, 12. évf. 3. sz.
- Kiss László 2011b. Palócföld orvosai 16. Patzek Mór. *Gömörország*, 12. évf. 4. sz.
- B. Kovács István 2013. Az első országos rendezvény Rimaszombatban. *Gömörország*, 14. évf. 1. sz. 2–6 p.
- La Langue János 1783. *A Magyarországi orvos vizekről, és a betegségekben azokkal való élelnek szabott módjairól. A szegényeknek kedvéért*. Nagykaroly, Klemann József.

7. kép. Közébed Rimaszombat Főterén az orvosok és természetvizsgálók gyűlésén.

Forrás: Magyarország és a Nagyvilág, 1867

- Marikovszky, Georg 1814. *Physische und analytische Beschreibung aller Mineralquellen des löbl. gömörer und Klein-Honthor Komitats*. Lőcse, 9–78. p.
- Marikovszky György 1829. *A Nagy-Rőtzei orvosviznek elbontásáról, orvosi ereiről és hasznáiról*. Rosnyó.
- Molnár János–Szabó József 1886. *Ajnácskő gyógyforrásai és geológiai viszonyai*. Budapest, Athenaeum r.t. könyvnyomdája.
- Pekárová, Katarína 2008. *Lekársko-lekárnický spoločnosť Gemerskej župy*. *Studia Bibliographica Posoniensia*, 3. évf. 1. sz.
- Rebro, Augustín 1983. *S Matejom Belom o kúpeloch a minerálnych vodách*. Bratislava, Alfa.
- Dr. Rózsay József 1875. *Az ajnácskői fürdő*. *Vasárnap Ujság*, 32. sz.
- Török József 1848. *A két magyarhaza első rangú gyógyvizei és fürdő-intézetei*. Pest, Beimel József.
- Vargha Gyula 1880. *Magyarország egyeletei és társulatai 1878-ban*. *Hivatalos statisztikai közlemények*. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.

Források

- A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet 1888-iki évkönyve. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1889.
- A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet 1891-iki évkönyve. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1892.
- A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet huszonhatodik évkönyve. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1895.
- A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet XXIX. és a Gömörmegyei Orvos-Szövetség I-ső évkönyve. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1899.
- A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet XXX. és a Gömörmegyei Orvos-Szövetség II-ik évkönyve. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1900.
- A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet XXXI. és a Gömörmegyei Orvos-Szövetség III-ik évkönyve. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1901.
- A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet XXXIV. és a Gömörmegyei Orvos-Szövetség VI-ik évkönyve az 1903. és 1904. évről. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1905.
- A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet és Orvos-Szövetség évkönyve az 1905. és 1906-ik évről. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1907.
- A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet és Orvos-Szövetség évkönyve az 1907–1910-ik évekről. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1910.
- A Gömörmegyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet és Orvos-Szövetség évkönyve az 1911–1912-ik évekről. Rimaszombat, Nyomtatott Rábely Miklósnál, 1912.
- Állami Területi Levéltár, Besztercebánya. (ATLB) Fond: Gömör megye. (GM)
- Magyar Országos Levéltár (MOL). K 150. Belügyminisztérium iratai.
- Semmelweis Orvostörténeti Levéltár (SOL). Fond: Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései (1841–1912).
- SOTE Levéltára. 1. fond. 1/f. Az Orvostudományi Karon végzett hallgatók jegyzéke 1770–1927.
- SOTE Levéltára. 50/d. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek iratai 1841–1847.

ÉVA KERÉNYI

LIFE IN THE SPA RESORTS OF GÖMÖR IN THE 19TH CENTURY I.

The spas of Gömör/Gemer, visited by the citizenry and rural society of the region, were scenes of key importance in the 19th century regional cultural history. Although they did not belong to the renowned national spas, the chemical analysis of the mineral content of their water gives evidence on their exceptional effect and curative power. The present study offers a brief outlook to the history of the gradual naturalization of balneology in the region, lists its pioneer representatives and gives an overview of the spas of Gömör/Gemer as venues of national and regional assemblies pointing out the contemporary status and significance of the spa business.

A fordítási egyenértékűség néhány válfajáról

Szempontok a magyar Újszövetség-fordítások
és revíziók vizsgálatához

ISTVÁN LANSTYÁK

On some sorts of translational equivalence

Aspects of the investigation of Hungarian translations of the
New Testament and their revisions

22(=511.141)

82.0:81`255.4:22

811.511.141`255.4

Keywords: Translational equivalence, linguistic correspondence, exactness of the translation, resemblance, relevance, communicative clue, cognitive environment, implicature, direct and indirect translation.

Bevezetés

Dolgozatomban¹ egy nemrég elkezdett, bibliafordítási témájú kutatásom során létrejött elemzési keret egy részét mutatom be. Azokat a szempontokat veszem benne sorra, melyek segítségével a Károli-revíziók fordítási megoldásainak pontosságát (szövegűségét), vagyis a görög eredeti (a forrásnyelvi szöveg) és a különféle fordításváltozatok (a célnyelvi szövegek) közti egyenértékűség válfajait, ill. jellegét tanulmányoztam az Újszövetség szövegében.² Példáim nagy része egy 17. századi és öt 20. és 21. századi revízióból való (TKM, SKF, KIF, RLF, KSE, VKF), de olykor más, nem a Károli-családba tartozó magyar nyelvű protestáns (MEF, CSF, RSF, BGF, VSF, CLF, MBT, EGF) és római katolikus (KNV, SIF, BDF, SIT) fordításokból, ill. egy készülő fordításból (SPA) is idézek.³

- 1 Ez a dolgozat a Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján az MTA határon túli szülőföldi és magyarországi ösztöndíjprogramjának támogatásával készült. Itt köszönöm meg Heltai Pál dolgozatom két változatához fűzött alapos és számomra nagyon tanulságos lektori véleményét; mindkettő nagy segítséget jelentett számomra állításaim elméleti megalapozásához, a szöveg végleges változatának elkészítéséhez. Szintén köszönöm Kitlei Ibolya javításait.
- 2 Itt és végig a dolgozatban „szövegen” a teljes szövegen kívül érteni kell annak bármilyen nagyságú tartalmi egységét is, pl. egy-egy bibliai könyvet, egy-egy fejezetet, egy-egy perikópát, egy-egy (virtuális) bekezdést, továbbá a nyelvi rendszer bármely síkján elhelyezkedő kisebb egységeket, az összetett mondatról kezdve a tagmondaton, szószerkezeten, szón keresztül elvileg egészen a kötött morfémáig. A kontextusból mindig kiderül, ha „szövegen” a teljes szöveget kell csak érteni. Amikor viszont egy-egy megállapítás az egész szövegre nem vonatkozik, a „szövegrészlet” műszót használom.
- 3 A felsorolt fordításoknak és revízióknak rendszerint elektronikus változatát használtam, két szoftver, a BibleWorks és a theWord segítségével. L. <http://www.bibleworks.com> (2014. február 21-i letöltés) és <http://www.theword.net> (2014. február 21-i letöltés). Itt köszönöm meg Baranyi László Zsoltnak a theWord program használatához nyújtott segítségét. A fordításoknak és a revíziók többségének rövidítése a BibleWorks magyar moduljaiból származik; a rövidítések feloldása dolgozatom mellékletében található.

A „görög eredeti” vagy „forrásnyelvi szöveg” az általános fejtegetésekben nem egy konkrét létező szöveget jelent, egyfajta virtuális szöveget kell rajta érteni. A tényleges összehasonlító munkában mind a Textus Receptus, mind a Nestle-Aland-féle kritikai kiadás aktuális változatát figyelembe vettem, attól függően, hogy a fordítás, ill. revízió melyikből készült (l. még Lanstyák 2013b, 18. p.). Ahol nem állt rendelkezésemre adat arra nézve, hogy a fordítók melyik szövegváltozatot használták, ott erre az eltéréseket mutató helyeken alkalmazott fordítási megoldásokból következtettem.

A Fórum Társadalomtudományi Szemle egyik tavalyi számában megjelent írásomban (Lanstyák 2013b) részletesebben bemutattam a vizsgált fordításváltozatokat és magát a problematikát, s ismertettem az elemzési keret főbb kategóriáit is.⁴ Ebben az írásomban és annak tervezett folytatásában az előző dolgozat (Lanstyák 2013b) Pontosság című fejezetében (19–22. p.) olvasható megállapítások egy részét bontom ki és részletezem, konkrét példaanyagon illusztrálva. Terveim közt szerepel egy másik, a normakövetés módjára építő elemzési keret bemutatása is, ami az említett, már megjelent közlemény Normativitás című fejezetének (22–24. p.) kibontása és megfelelő mennyiségű példaanyaggal való illusztrálása lenne. Erre azért van szükség, mert csak a fordítás arculatát erőteljesen alakító két tényező – a pontosságra és a normativításra való törekvés – együttes figyelembevétele teszi lehetővé, hogy a vizsgált fordításváltozatokról viszonylag átfogó képet kapjunk, hiszen egyaránt fontos az, hogy a fordítás hűen tükrözze az eredetit, és az is, hogy a fordítás szervesen beilleszkedjen a hasonló típusú célnyelvi szövegek közé (vö. Chesterman 2004, 6–7. p.).

Egyenértékűség és hasonlóság

Dolgozatom kulcsszava az „egyenértékűség” vagy „ekvivalencia”. A forrás- és a célnyelvi szöveg közötti sajátos kapcsolatot értem rajta, amely a fordítás létrehozóinak, továbbalakítóinak és befogadóinak a két szöveghez való sajátos viszonyulása alapján jön létre. Az *egyenértékűség* és az *ekvivalencia* műszókat dolgozatomban teljes szinonimáknak tekintem; a kettő közül az *egyenértékűséget* részesítem előnyben, mivel az *egyenértékűség* azok számára is, akikben az *ekvivalencia* nemzetközi műszó elemek szerinti jelentése általában nem tudatosul, beszédesen utal a jelenség lényegére, arra, hogy a két szöveg a befogadók szemében alapvetően „egyenlő értékű”. Bízom benne, hogy az *egyenértékűség* minden egyes említése e dolgozat olvasóját erre a tényre fogja figyelmeztetni.

Miből adódik az „egyenlő értékűségnek” ez a tudata? Egyfelől a fordítás létrehozója, a fordító,⁵ továbbá a fordítás továbbalakítója, a nyelvi lektor és mindenki más, akinek joga, ill. lehetősége van közvetlenül vagy közvetve beleszólni a fordítás folyamatába, úgy igyekeznek formálni a célnyelvi szöveget, hogy azt a befogadók mintegy azonosnak

4 Az egyéb kutatási előzményekre l. Lanstyák 2006, 2013a.

5 A „fordító” szóba mindenütt beleértem a „tolmácsot” is, az „olvasóba”, ill. „befogadóba” a „hallgatót” is, a „fordításba” pedig az írott nyelvi fordításon kívül a beszélt nyelvi fordítást is. Ennek megfelelően a „szöveg” egyaránt lehet írott vagy beszélt nyelvi diskurzus vagy diskurzusrészlet.

tekintsék a forrásnyelvi szöveggel, jellegében és funkciójában egyaránt. Másfelől a fordítás befogadói azzal a hittel olvassák a célnyelvi szöveget, hogy ők – nagyjából – ugyanazt kapják, mint a forrásnyelvi szöveg befogadói, csak más nyelven (vö. Pym 1995, 167. p.; Klaudy 2002b, 87–88. p.; vö. még Smith 2000, 48. p.).

A fordítók ilyen hozzáállásának, ill. a befogadók ilyen elvárásának a következményeként a létrejövő célnyelvi szöveg sok tekintetben valóban hasonló lesz a forrásnyelvi szöveghez, ezenkívül a célnyelvi beszélőközösségben hasonló szerepet fog betölteni, mint amelyet a forrásnyelvi beszélőközösségben töltött vagy tölt be (vagyis funkcionális egyenértékűség jön létre). A fordítás esetleges továbbalakítóinak beavatkozásai is ezt a célt szolgálják. Azok számára, akik mindkét szöveget, az eredetit és a fordítást is ismerik, épp ez a hasonlóság az alapja annak, hogy a két szöveget egyenértékűnek tekintsék. A csak a fordítást ismerők pedig *elhiszik* a fordítás létrehozójának és továbbalakítóinak, hogy az eredeti szöveget közvetítik számukra, s ennek alapján feltételezik az általuk olvasott célnyelvi szövegnek a forrásnyelvivel való egyenértékűségét. Amennyiben a szöveget az adott funkcióban sikeresen használják, nem merülnek föl bennük kétségek az egyenértékűséget illetően.

A *hasonlóság* szó köznyelvi jelentéséből is következően a „hasonlóság” egy vagy több tekintetben fennálló alapvető *azonosság* mellett kisebb-nagyobb *különbségeket* is implikál (Chesterman 1998, 93. p.). Az „egyenértékűség” tehát nem jelent objektív azonosságot, legfeljebb az azonosságba vetett hitet a fordítás laikus befogadói részéről. Ha a forrás- és a célnyelvi szöveg közt lényegi jegyek tekintetében nagyfokú a hasonlóság, akkor azt a befogadó azonosságként észleli (Heltai 2014, 218–219. p.). A hasonlóság mértékét és jellegét az ún. relevanciaelméletet (l. alább) a bibliafordításra alkalmazó Gutt (1991/2000, 377–378. p.) szerint a relevancia elve szabja meg, melyben a fordítás befogadói az a törekvése fejeződik ki, hogy a fordítás olvasásába épp annyit kelljen befektetniük (időt, energiát, anyagi eszközöket), amennyit várnak tőle: ha sokat várnak (pl. nagyfokú pontosságot), akkor sokat hajlandóak áldozni (vállalják, hogy „átrágnák” magukat egy nehezen olvasható szövegen, rászánják az időt, akár segéd-eszközöket vásárolnak, ha szükséges stb.); ha kevesebbet várnak (nem lényeges a nagyfokú pontosság),⁶ akkor elvárják, hogy a befektetés is kisebb legyen (pl. legyen a szöveg könnyen és gyorsan olvasható).⁷ A különböző koncepciók szerint készült fordítások közt jelentős különbségek vannak a tekintetben, hogy milyen mértékű és jellegű bennük a forrásnyelvi szöveggel való hasonlóság, mégis valamennyi fordítás a maga célközönsége számára egyenértékű az eredetijével.

Az „egyenértékűség” ellentmondásos fogalom a fordításelméletben – nem kevesen erősen kételkednek hasznosságában (vö. Kenny 2001, 77. p.; Klaudy 2002a, 101. p.),⁸ a relevanciaelméletben pedig egyáltalán nem kapott helyet. Ennek ellenére alkalmazását az általam folytatott vizsgálatokban kikerülhetetlennek tartom. A befogadó úgy

6 A célnyelvi szöveg akkor pontos, ha a befogadó igényeinek épp megfelelő mértékben hasonlít a forrásnyelvi szövegre, mégpedig épp a befogadó számára releváns jegyekben. (Ha jobban hasonlít a szükségesnél, az sem baj a befogadó szempontjából, legfeljebb a fordító vagy a megrendelő látja kárát, mert túl sokat fektettek be a munkába.)

7 Vö. még Gutt 1991/2000, 386. p.; Smith 2000, 54. p., 2008, 171. p.; Zachar 2011, 58. p.

8 Az egyenértékűség különböző felfogásainak áttekintésére l. Pym 2007a; Panou 2013.

veszi a kezébe a fordítást, hogy arra számít: azt fogja olvasni, amit a forrásnyelvi szöveg befogadója olvasott, hogy tehát a fordítás valamiképpen „ugyanazt” nyújtja számára, mint a forrásnyelvi szöveg a forrásnyelvi befogadók számára, vagyis ilyen értelemben egyenlő értékű, azaz „egyenértékű” az eredetivel (vö. Pym 2007a, 273. p. és *passim*; Panou 2013, 2. p.). Az, hogy ebben az elvárásban csalódhat is, még jobban aláhúzza, hogy a jelöletlen eset az egyenértékűség.⁹ A fordítást az eredetivel összevető szakember szintén kell higgyen a két szöveg egyenértékűségében, bár ő, ha szakember, már tisztában van azzal is, hogy egy szöveg legtöbbször *ilyen vagy olyan tekintetben* egyenértékű egy másikkal, nem abszolút módon,¹⁰ és ráadásul egy célnyelvi szöveg „egyenértékűbb” lehet az eredetivel, mint egy másik, vagyis az egyenértékűségnek fokozatai vannak; ezenkívül azt is látja, sőt tapasztalja, az „egyenértékűség” mennyi különféle problémát vet fel. Amint Pym (2007a, 273. p.) találóan megfogalmazta: „Az egyenértékűség nagyon egyszerű gondolat. Sajnos mihelyt elkezdjük alkalmazni, meg lehetőségen bonyolulttá válik.”¹¹

Ebben a dolgozatban nem célom, hogy az egyenértékűséggel kapcsolatos elméleti problémákkal foglalkozzam. Az egyenértékűség fogalma számomra csak gyakorlati eszköz, amely lehetővé teszi a fordítások pontosságának vizsgálatát.

A fenti értelemben vett „egyenértékűséget”, melyben – amint láttuk – két vagy több szöveg közti viszony fejeződik ki, nem szabad összekeverni a nyelvi rendszer egyes síkjain található elvont *nyelvi* egységek közötti viszonytal, melyet sokan szintén „egyenértékűségnek” neveznek, pl. „nyelvközi” vagy „nyelvi” egyenértékűségnek, szemben a „szövegközi” vagy „fordítási” egyenértékűséggel (vö. pl. Kenny 2001, 78–79. p.). Ha az „egyenértékűségen” két vagy több szöveg közti viszony egy fajtáját értjük és csakis azt, akkor az elvont nyelvi egységek közti viszonyt másképp kell neveznünk, mert egymástól lényegesen különböző két dologról van szó (Heltai 2012, 16. p.). Erre a célra alkalmasnak látszik a Werner Koller által bevezetett és sokak által átvett „nyelvi megfelelés” műszó. A nyelvi megfelelés tehát nem más, mint a forrás- és a célnyelvi egységek közötti tartalmi, ill. funkcionális hasonlóságon alapuló viszony.¹² A nyelvi megfelelések főként az összehasonlító nyelvészetben, a kontrasztív nyelvészetben, a nyelvoktatás-

9 Az egyenértékűség szabja meg a standard felfogás szerint a fordítás határait is: ha két eltérő nyelvű szöveg szövegszinten egyenértékű, akkor fordítás, ha nem egyenértékű, akkor nem fordítás, még ha vannak is a két szöveg között jelentős tartalmi egyezések (vö. Toury 1979, 227. p.; Pym 2007a, 272., 278. p.).

10 Heltai (2012, 8. p.) megállapítja, hogy az „egyenértékűség” többek között „azért sem jelent azonosságot, mert mindig *valamilyen szempontból való egyenértékűséget jelent*, így azok a dolgok, amelyek valamilyen szempontból egyenlő értékűek, más szempontokból nagyon eltérőek lehetnek. A helyettesítő gyógyszerek hatóanyag szempontjából azonos értékűek a helyettesített gyógyszerrel, de mellékhatás szempontjából igen eltérőek lehetnek. Az almát és a körtét nehéz összehasonlítani, de tápérték vagy vitamintartalom szempontjából egy alma egyenlő értékű lehet egy körtével – míg más szempontokból jelentős különbségek lehetnek”.

11 A dolgozatomban található szó szerinti idézetek fordítása tőlem származik.

12 Az „egyenértékűség” és a „megfelelés” vagy más szóval „korrespondencia” különbségére l. Munday 2008, 46–47. p.

ban, a nyelvi kontaktológiában, valamint a gyakorlati lexikográfiai tevékenységben játszanak fontos szerepet, de a fordításelméletben sem nélkülözhetőek, hiszen munkájában a fordító a nyelvi megfelelésekre épít, ezekből indul ki, anélkül hogy ezeket valamiképpen „belevinné” a fordításba (vö. még Rabadán 2008, 107. p.).

Szemben a nyelvi megfelelésekkel, amelyek egy adott korban a szóban forgó nyelvek közt objektív módon állnak fenn, a szakember csak fölismeri és leírja őket, a fordítási egyenértékűség a fordítás folyamatában jön létre; az adott szövegen kívül nem létezik. A fordító tehát annak érdekében, hogy megfeleljen a befogadók (és – ha vannak – a megbízók) elvárásainak, úgy fogalmazza meg a célnyelvi szöveget, hogy az ilyen vagy olyan szempontból minél inkább egyenértékű legyen a forrásnyelvi szöveggel, a befogadó pedig önkéntelenül is számol az egyenértékűséggel, tehát hisz abban, hogy amit ő olvas, az – nagyjából – egyenlő értékű azzal, amit a forrásnyelvi szöveg szerzője írt le (vö. Pym 1995, 166–167. p., 2007a, 278., 290. p.).¹³

Ezt az egyenértékűséget empirikus ténynek tekintem, tehát nem bocsátkozom spekulációkba, hogy milyen értelemben létezik vagy sem; ehelyett ennek a létezőnek tekintett egyenértékűségnek a természetét vizsgálom (Catford 1965, 27. p.; Kenny 2001, 79–80. p.; Pym 2007b, 37. p.). Ennél sokkal több elméletre – nem lévén szakembere a fordítástudománynak – nincs is szükségem.

Fontos még hangsúlyozni, ami talán az előzőekből is kiderült már, hogy az „egyenértékűség” és a „hasonlóság” ebben a felfogásban nem azonos fogalom. Igaz, hasonlóság nélkül nincs egyenértékűség, de a két szöveg valamilyen szempontból való hasonlóságából nem következik, hogy ezek egyenértékűek is. Világítsuk ezt meg két nyelvi és egy nyelven kívüli példával!

Ha egy folyó partján egy kétnyelvű táblán az egyik nyelven ez állna: *Fürödni életveszélyes*, a másik nyelven pedig ez: *A folyóban lévő örvények évente több halálos áldozatot követelnek*, aligha tekintené bárki a két szöveget egyenértékűnek, hanem a másodikat inkább az első folytatásának gondolná, pedig mindkettő ugyanazt a célt szolgálja: visszatartani az embereket attól, hogy a vízbe belemerészkedjenek, anélkül hogy ezt nyíltan megtiltáná, tehát funkció tekintetében nagyrészt „egyenértékűek”. Az, hogy a két szöveget senki sem tekintené egymás fordításának, nyilvánvalóan abból következik, hogy tartalmilag csekély köztük a hasonlóság.

Ha valaki az *En arché én ho logosz, kai ho logosz én prosz ton theon, kai theosz én ho logosz* görög mondatot (Jn 1, 1) így fordítaná le: *Kezdetben volt az Ige, és az Ige Istennél volt, és Isten gondolata volt az Ige*, formai tekintetben a fordítása nagyon is hasonlítana az eredetire, mégsem volna vele egyenértékű (az eredetivel egyenértékű fordítás így hangzik:

13 Az előzőekből következően a megfelelés mértéke egy bizonyos korban adva van, az egyenértékűségnek viszont – ahogy fentebb is jeleztük – fokozatai lehetnek. Amint arra Heltai Pál felhívta a figyelmemet lektori véleményében, egyfelől növelhető az eredeti és a fordítás hasonlósága egyetlen egyenértékűségi szempont szerint (pl. a fordító második körben még jobban ügyel arra, hogy a célnyelvi szavak stílusérték tekintetében is megfeleljenek a forrásnyelveknek, ezáltal pedig növekszik a két szöveg stílári egyenértékűsége), másfelől növelhető azoknak a szempontoknak a száma, melyek tekintetében a fordítás egyenértékű lesz az eredetivel (pl. első körben a fordító nem törekedett a pragmatikai egyenértékűség megteremtésére, második körben ezt is megteszi).

Kezdetben volt az Ige, és az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige; VKF). Még tartalmi hasonlóság is volna köztük, hiszen mind a forrás-, mind a célnyelvi mondat az Ige eredetéről és Istenhez fűződő viszonyáról beszél, csak „egy kicsit” másképp. Voltaképpen minden értelemzavaró fordítási hiba vagy szándékos ferdtítés súlyosan veszélyezteti a két szöveg egyenértékűségét, miközben azok sok tekintetben hasonlóak maradnak.

Az „egyenértékűség” és „hasonlóság” összefüggésére és különbségére a fordításon kívüli világból is hozhatunk példát. A személyi igazolvány és az útlevél a szlovák állampolgárok számára funkcionálisan egyenértékű a Magyarországról Romániába való határátlépés szempontjából; ennek viszonylag kevés köze van a két dokumentum hasonlóságához, bár bizonyos adatoknak azonosnak kell lenniük a kettőben. A gépjárművezetői engedély a személyi igazolványhoz külsődlegesen jobban hasonlít, mint az útlevél, jogosítvánnyal mégsem léphető át a magyar–román határ. Ugyanakkor az EU-n kívüli ország határának átlépése szempontjából a személyi igazolvány és az útlevél sem egyenértékűek funkcionálisan, hiszen az előbbivel a legtöbb országba nem lehet belépni.

Relevancia

Vizsgálataimról tudni kell, hogy azok szűken *nyelvi* jellegűek. Nem foglalkozom például azzal a kérdéssel, hogy az egyes fordítások és revíziók hogyan állnak helyt magában a kommunikációs folyamatban, azaz mennyire sikeresek abban, ami a valódi céljuk: az Újszövetség üzenetének (üzeneteinek) tolmácsolásában, továbbá mennyire sikeresen alkalmazzák őket más területeken, így elsősorban vallási szertartások elemeiként. Nyelvi elemzéseim legfőljebb megalapozhatják az ilyen kommunikációs vizsgálatokat. Ugyanakkor már a nyelvi elemzés során sem mellőzhetők teljesen a kommunikációs szempontok, hiszen mind az eredeti szöveg, mind a fordítások azért készülnek, hogy segítségükkel tartalmakat lehessen másokkal megosztani, s ez a közlési szándék nyilvánvalóan befolyásolja mind az eredetinek, mind a fordításoknak a nyelvi megvalósulását.

A kommunikációs vonatkozások megragadására számomra a relevanciaelmélet bizonyult megfelelő keretnek,¹⁴ melynek néhány lényeges megállapítására alkalmanként utalok, anélkül hogy a relevanciaelméleti szempontokat módszeresen érvenyesíteném. A relevanciaelméleti megközelítés fő erénye, hogy a nyelvi formák által kódolt jelentéseket (pl. a mondatok jelentését) nem azonosítja a konkrét beszédhelyzetekben elhangzó megnyilatkozások üzenetével (Smith 2000, 34. p.), hanem a nyelvi eszközökkel közvetlenül kifejezett jelentést csupán egyfajta „verbális stimulusnak” tekinti, amely esetleges más, nem verbális stimulusokkal együtt lehetővé teszi a befogadó számára, hogy a „kontextus” segítségével a beszélő üzenetét megfejtse, vagyis az elvileg adódó többféle értelmezési lehetőség közül a megfelelőt kiválassza, azt, amely számára az adott körülmények közt a leginkább releváns. A befogadó tehát nem egyszerűen „dekódolja” a beszélő által „bekódolt” üzenetet, hanem a kontextus¹⁵ segítse-

14 L. Wilson–Sperber 1994, 2000; a (biblia)fordítások vonatkozásában Gutt 1990, 1991/2000; Smith 2000, 2007; Pattemore 2008; Van der Merwe 2012 stb.

15 A kontextus a relevanciaelmélet művelői szerint lélektani konstruktum, azaz nem a külvilágban van, hanem a beszélők elméjében, s beletartozik minden információ és gondolat, amit a beszélő felhasznál a megnyilatkozás üzenetének megfejtéséhez (l. Gutt 2004, 2. p.; Xu–Zhou 2013, 493. p.; l. még Smith 2000, 39–40. p.; vö még Van der Merwe 2012, 5 p.).

gével „kikövetkezteti”. Ezért nevezik ezt a kommunikációs modellt – a „dekódolóssal” szembeállítva – „következtetésesnek” (inferenciálisnak).

Ennek illusztrálására nézzük meg ugyanannak a bibliai jelenetnek háromféle leírását a szinoptikus evangéliumokban! Jézus és a tanítványok egyszer, amikor a Galileai-tavon akartak átkelni, viharba kerültek, amely a hajót elsüllyedéssel fenyegette. Mindeközben Jézus békésen aludt a hajó belsejében. A tanítványok odamentek hozzá, hogy fölébresztsék. Szavaik a három evangéliumban más-más nyelvi kódolt üzenetet tartalmaznak, ám a beszédhelyzet és a világismeret figyelembevételével kikövetkeztethető valódi üzenet mindhárom esetben teljesen azonos: *Mester, Mester,¹⁶ elveszünk!* (Lk 8, 24b); *Mester, nem törődsz vele, hogy elveszünk?* (Mk 4, 38b); *Uram, ments meg minket, mert elveszünk!* (Mt 8, 25b).

Mindhárom tanítvány közli Jézussal azt a tényt, hogy a halálukon vannak (ezt jelenti pontosabban az eredeti). A Lukács által idézett tanítvány nem is mond ennél többet; a Márk által idézett tanítvány ehhez még hozzáfűz egy „érdeklődő kérdést” is: mindegye Jézusnak, hogy ők most mindnyájan elpusztulnak; a Máté által idézett tanítvány a legkevésbé „szégyenlős”, ő nyelvi kódolt üzenetet kódolja, amit a többiek csak sugalmaznak: „Ments meg minket, Jézus!”¹⁷

A „halálunkon vagyunk!” verbális stimulus alapján, a konkrét körülmények figyelembevételével Jézus azonnal megértette a valódi mondandót, s ennek megfelelően „intézkedett”. Nem nyilatkozott arról, hogy egyetért-e azzal a megállapítással, hogy a halálukon vannak, sem nem válaszolt az álkérdésre, ill. szemrehányásra, hanem – lecsendesítette a vihart.

Az üzenet megértésében – a relevanciaelmélet hívei szerint – maga a dekódolás csekélyebb szerepű a következtetéshez képest, inkább csak arra való, hogy jelezze a beszélő üzenetátadási szándékát (Yus 2009, 854. p.). A megnyilatkozás nyelvi kódolt jelentése (a főnti példában 'meg fogunk halni') és a tényleges üzenet ('nagyon szeretnénk, ha megmentené minket!') közt szakadék tátong, amelyet következtetés által lehet áthidalni (pl. 'meghalni maguk is meg tudnának a tanítványaim, ahhoz nem kell engem fölébreszteni, ezért nyilván más a valódi mondanivalójuk'). A megértés a megnyilatkozás logikai formájának azonosításával kezdődik, ami még kontextusfüggetlen; ezután a kontextus segítségével létrejönnek az explicit információk („explikatúrák”) és/vagy az implicit információk („implikatúrák”).¹⁸

A RE szerint a nyelvi kódolt megnyilatkozás mindig aluldeterminálja a kommunikálni szándékozott gondolatot, és a nyelvi kódolt, explicit formában kifejezett jelentések (explikatúrák) csak egy részét jelentik a teljes üzenetnek. Az üzenet másik (és gyakran fontosabb) részét következtetések révén kapjuk meg (implikatúrák). (Heltai 2009, 14. p.)

16 Szó szerint: „Főnök, főnök...”

17 Márk „érdeklődő kérdése”, amint tudjuk, valójában szemrehányás, de ez sincs nyelvi kódolva, erre is a kontextusból kellett Jézusnak is rájönnie, meg nekünk is.

18 Az implikatúrák fogalmára l. Grice 1997, 215–221. p. és *passim*; Bach 2006; Meibauer 2009; Nemesi 2012, 251–253. p. és *passim*. Az implikatúrák és az explikatúrák relevanciaelméleti felfogására l. Wilson–Sperber 2000, 248–250. p.; Yus 2009, 856–857. p.; Carston–Hall 2012; Heltai 2009, 14. p.; fordítási vonatkozásban Gutt 1990, 7. p.; Smith 2000, 41. p.; 2002, 115. p.; Pattemore 2008.

A nyelvileg kódolt jelentés és a kontextus kölcsönhatásából adódó lehetséges következtetések közül az elmélet hívei azt tekintik a leginkább relevánsnak, amely a legnagyobb „pozitív kontextuális hatást” (vagy más terminussal „pozitív kognitív hatást”) biztosítja a befogadó számára a legkisebb „feldolgozási erőfeszítés” mellett. Pozitív kontextuális hatás például, ha választ kapunk a kérdésünkre; többet megtudunk egy dologról, ami érdekel; eloszlik bennünk egy kétely; igazolódik egy gyanú; korrigálódik egy hamis benyomás (Wilson–Sperber 2004).¹⁹ A feldolgozási erőfeszítésben az az idő-, energia- és pénzmennyiség fejeződik ki, amely szükséges az üzenet megfejtéséhez. Minél fontosabbnak érezzük az üzenetet, annál többet vagyunk hajlandók megfejtése érdekében áldozni (Smith 2000, 37. p.). A relevancia tehát egyenesen arányos a pozitív kontextuális hatással (minél nagyobb a hatás, annál nagyobb a relevancia) és fordítottan arányos a feldolgozási erőfeszítéssel (minél kisebb a feldolgozási erőfeszítés, annál nagyobb a relevancia).

A fentiekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a relevanciaelméleti szempontok alkalmazása azért előnyös mind a fordító, mind a kutató számára, mert arra készíti őket, hogy a szövegnek minden befogadója számára nagyjából azonos, nyelvileg kódolt jelentésén túl módszeresen foglalkozzanak azzal, hogy a konkrét címzettek, az ilyen vagy olyan társas jellemzőkkel rendelkező befogadói csoportok a világismeretükre építve, a konkrét beszédhelyzet figyelembevételével, hogyan *értelmezik* a szöveget, a nyelvileg kódolt jelentésből kiindulva, de azon túllépve. Azaz – köznyelvi kifejezéssel élve – mit olvasnak „a sorok között”, hogyan értik meg azt, amit a beszélő „burkoltan” közölt.²⁰ Az elmélet alkalmazása a fordítót továbbá annak eldöntésére készíti, hogy olyan fordítást készítsen-e, amely csupán más nyelven ad vissza minél többet abból, amit az eredeti szerzők a saját olvasóközönségükkel akartak közölni, erősen támaszkodva az üzenet forrásnyelvi jellegzetességeire (ez a „direkt fordítás”), vagy pedig olyan fordítást, amely igazodik a célnyelvi befogadói közeg igényeihez, valamint a célnyelvi befogadók világismeretéhez, s kevésbé tördök az üzenet forrásnyelvi jellegzetességeivel, megelégszik azok részleges átadásával (ez az „indirekt fordítás”).²¹

Az előző példában bemutatott bibliai jelenet direkt fordításban is tökéletesen érthető marad a mai magyar befogadók számára, mivel e tekintetben nincs különbség az ókori

19 A kontextuális hatásra l. még Wilson–Sperber 1994, 93. p.; Sperber–Wilson 2008, 6–7. p.; Gutt 1990; Smith 2000, 36–37. p.; Zhonggang 2006, 44. p.; Zachar 2011, 58. p.; Nemesi 2012, 256. p.; Heltai 2009, 13. p.

20 Relevanciaelméleti tolvajnyelven fogalmazva: a nyelvileg kódolt jelentés, azaz a „szemantikai interpretáció” először „kontextuálisan gazdagodik”, s úgy válik csak üzenetté. A nyelvi elemek „kommunikatív fogódzókat” (communicative clues) adnak a beszélő szándékának megfejtéséhez, de ezek csak a kontextuális tényezőkkel együtt teszik lehetővé az üzenet megértését. (L. pl. Smith 2000, 37–38., 58. p.; 2008, 172. p.) A nyelvileg kódolt üzenet és a kontextus együtt hatásából adódó új következtetés neve a relevanciaelméletben „kontextuális implikáció” (l. pl. Wilson–Sperber 1994, 92–94. p.; 2004; Gutt 1990).

21 A megkülönböztetés az egyenes idézet és a függő idézet analógiájára jött létre, a direkt fordítás tulajdonképpen egyenes idézet egy másik nyelven, míg az indirekt fordítás függő vagy tartalmi más nyelvű idézet (Gutt 1990; Smith 2000, 47. p., 2008, 170. p.; Van der Merwe 2012, 5. p.).

zsidó és a mai magyar kultúra között: mindkettőben megszokott dolog kérészt ténymegállapításba vagy kérdésbe, szemrehányást pedig kérdésbe burkolni. Ha azonban ez nem volna így, akkor csak Máté esetében volna érthető a direkt fordítás, a másik kettőben szükség volna valamilyen magyarázatra. Indirekt fordítást alkalmazva Lukács ténymegállapítását és Márk szemrehányását (vagy kérdését) nyílt kéréssel kellene kiegészíteni, ill. helyettesíteni.

Egy másik evangéliumi jelenetet, az istenfélő százados történetét viszont rendre félreértik a mai magyar befogadók. A Mátéban leírt változat szerint a római százados azzal a kéréssel fordul Jézushoz, hogy gyógyítsa meg a rabszolgáját, aki halálán van. Jézus azonnal kész elmenni a századoshoz, az azonban erre így reagál: *Uram, nem vagyok arra méltó, hogy hajlékomba jöjj, hanem csak szólj egy szót, és meggyógyul a szolgám* (Mt 8, 8b; VKF). Ebből a válaszból a mai ember a százados nagy alázatosságára következtet, aki nem tartotta méltónak a lakhelyét arra, hogy egy olyan neves vendég, mint amilyen Jézus volt, belépjen oda. Ezt az értelmezést tükrözi a legtöbb magyar fordítás is, amely a görög *hikanosz* szót a *méltó* szóval adja vissza. Nem így a készülő SPA, amely az *alkalmas* szót használja, s lábjegyzetben utal arra, hogy a görög szöveg korabeli befogadója a százados választát másképp értelmezte:

„[A] zsidók lehetőleg kerültek, hogy nem zsidók házába belépjenek (a százados pedig római volt), mivel azok nem tartották meg a mózesi tisztasági törvényeket, s így az otthonukban való tartózkodás rituálisan tisztátalanná tehetette a zsidókat, ami egy napos vagy egy hetes elkülönüléssel és rituális fürdőssel volt csak megszüntethető (vö. pl.: Csel 10:1-35; 11:1-3 stb.). Ez a római százados, akiről tudjuk (a Lk 7:5-ből), hogy tisztelte a zsidók hitét és Törvényét, maga azonban nem élt a mózesi szabályok szerint, erre figyelmeztette Jézust, nehogy tisztátalanná váljon. Az is bizonyítja ezt, hogy a görög eredeti egészen pontosan így fogalmaz: *nem vagyok alkalmas arra, hogy tetőm alá lépj*; ugyanis a rabbinikus szabályozás szerint a halotti tisztátalanság arra a területre terjed ki, amelyet a hárító lefed (vö. 4Móz 19:14-22).” (SPA)

Az ilyesfajta jegyzetek teszik lehetővé, hogy a befogadó úgy értelmezze a forrásnyelvi szöveget, ahogy egykori forrásnyelvi befogadója értelmezte (vö. Smith 2000, 18–19., 44. p.; 2008, 176. p.). Bár a százados bizonyára alázatos ember is volt, amellet, hogy nagy volt a hite, e szavai nem erről tanúskodnak, hanem „csupán” Jézus iránti figyelmességéről: nem akarta, hogy Jézus olyan helyzetbe kerüljön, hogy egy napra vagy egy hétre föl kelljen függeszteni a szolgálatát tisztátalanná válása miatt.

Mivel a célnyelvi befogadók igényei sokfélék lehetnek – tekintve, hogy a célnyelvi befogadók maguk is sokfélék –, az indirekt fordításnak is sokféle válfaja létezik, melyekben a forrásnyelvi szöveggel való hasonlóság eltérő mértékű (vö. Smith 2000, 16., 53. p.), igaz, a bibliafordításoktól elvárják, hogy az eredetihez való hasonlóságuk minél nagyobb legyen (Smith 2000, 48–49., 53., 74. p.). Az indirekt fordítások így tekintve folyványt alkotnak, melynek a direkt fordítás valójában egyik szélső pólusa (Smith 2000, 73. p., 2008, 171. p.).²²

22 Mivel a befogadók „sokfélesége”, azaz többféle társadalmi-kulturális háttere nyilvánvalóan befolyásolja kognitív környezetüket, valójában a direkt fordításnak is többfélének kellene lennie, vagy legalábbis puhítanunk kellene a „direkt fordítás” fogalmát (l. Zhonggang 2006, 58. p.). Kérdés, mi a teendő, ha ugyanaz a fordítás akarja a különféle társadalmi-kulturális hátterű befogadókat megszólítani – és a bibliafordítások esetében épp ez a helyzet.

A folyvány jelleg ellenére nagy jelentősége van annak, hogy a fordító a legjobb szándéka szerint direkt fordítást készít-e, vagy pedig folyamatosan tekintettel van a befogadói közeg igényeire.²³ A direkt fordítás készítője valójában nem üzeneteket fordít, hanem „kommunikatív fogódzókat”,²⁴ melyek reménye szerint a célnyelvi befogadó számára lehetővé teszik az üzenet megfejtését, amint a forrásnyelvi szövegben található kommunikatív fogódzók is lehetővé tették a forrásnyelvi befogadó számára az üzenet megfejtését.²⁵ Ezzel szemben az indirekt fordítás készítője magát az üzenetet tolmácsolja, tehát a forrásnyelvi szöveg nyelvilleg kódolt jelentésén kívül a nyelvilleg kódolt jelentés és a kontextus egymásra hatásából adódó igazi üzenetet is nyelvilleg kódolja (vagy legalábbis kódolhatja, ha szükséges), a célnyelvi közegre való tekintettel, oly módon, hogy az a befogadók számára minél kisebb erőfeszítéssel érthető legyen, még azon az áron is, hogy a tartalom egy része elvész. Ez az eljárás közel áll a dinamikus vagy funkcionális ekvivalencián alapuló fordítási stratégiához (erről l. alább).

23 Ez utóbbi esetben is kénytelen a direkt fordításra jellemző megoldásokat alkalmazni, azaz megőrizni bizonyos üzeneteket annak ellenére, hogy azok csak a forrásnyelvi kontextusban értelmezhetőek. Például Smith (2000, 54. p.) szerint a családfák közlése egy indirekt fordításban nincs összhangban a relevancia elvével, mégsem törölheti ezeket a fordításból egyetlen bibliafordító sem. „A tisztán indirekt fordítás tehát teljes lehetetlenség” (i. h.). A mind az indirekt, mind a direkt fordításra jellemző megoldásokat alkalmazó hibrid fordítástípus nemcsak gyakorlatilag lehetséges, elméletileg sincs vele probléma, mivel mindkét fordítástípust a relevanciának ugyanazok az elvei vezérik (Smith 2000, 55. p.). Mindamellettt abban, hogy a fordító az eredeti kontextussal számol (direkt fordítás) vagy a befogadói kontextussal (indirekt fordítás), Smith (2000, 74. p.) szerint nincs átmeneti megoldás, nincs kompromisszum.

24 Mindazok a nyelvi formák kommunikatív fogódzók, „amelyeket a beszélő vagy a szerző arra használ, hogy a hallgatókat vagy olvasókat mondanivalója megértéséhez vezesse” (Van der Merwe 2012, 5. p.; vö. még Gutt 1990, 12. p.; Navarro 2001). A szerzők szóhasználatából úgy tűnik, hogy itt azokról a fogódzókról van szó, amelyek az implicit módon közölt üzenet megfejtésére szolgálnak (Gutt 2000; Zhonggang 2006, 46. p.). A terminus egyik nagy előnye az, hogy utal a nyelvi elemeknek a kommunikációban betöltött valódi funkciójára, ti. arra, hogy az általuk kódolt jelentés fogódzókat nyújt a befogadónak az üzenet értelmezéséhez (de rendszerint nem ők hordozzák a megfejtést). S mivel nem minden nyelvi forma egyformán fontos a mondanivaló megértése (vagy élvezése) szempontjából, a terminus azt sugallja, hogy szükség van a formai elemek rangsorolására fontosságuk szempontjából (amennyiben nem mindegyik jeleníthető meg a célnyelvi szövegben.) További előnye az, hogy a figyelmet eltereli a nyelvi formáról, s így a fordítót arra készíti, hogy az érintett nyelvi elemeknek az üzenet megfejtésében való szerepére koncentráljon, annál is inkább, mert a forrásnyelvi szöveg természetessége is kommunikatív fogódzó, amit a direkt fordításnak meg kell őriznie. A nyelvi elemek jelentésének kommunikatív fogódzóként való szemlélete tehát elősegíti, hogy a fordító elkerülje mind a forma fölösleges utánzását (ha nem az szolgál kommunikatív fogódzóként), mind azt, hogy a fogódzó helyett magát a nyelvi forma és a kontextus kölcsönhatásából kikövetkeztetett üzenetet fordítsa le a célnyelvre. (Vö. Smith 2000, 16., 59–60., 70., 72. p.)

25 Az ilyen fordítás immár nem elméleti lehetőség csupán: ilyen módszerrel készül egy új afrikansz nyelvű bibliafordítás (l. Van der Merwe 2012).

Az összehasonlítás szempontjai

A fordítás pontosságának megítéléséhez a kisebb-nagyobb forrásnyelvi szövegrészleteket célnyelvi megfelelőikkel kell összehasonlítani, megvizsgálva, hogy ezek denotatív és konnotatív jelentése, valamint stílusértéke közt milyen a kapcsolat, a(z) elvileg teljes egyezéstől a laza összefüggésig, esetleg szélső esetben az összefüggés teljes hiányáig, továbbá hogy a forrásnyelvi formák mennyire hasonlítanak a célnyelvi formákra szóalkotási, alaktani, szószerkezettani és mondattani szempontból. Ilyenkor voltaképpen a forrás- és a célnyelvi szöveg közti hasonlóság jellegét és mértékét tanulmányozzuk, amin a két szövegnek az egyenértékűsége alapul. Relevanciaelméleti szempontból pedig azt a kérdést tesszük fel, hogy a fordítónak mennyire sikerült a forrásnyelvi szövegben található kommunikatív fogódzókat a célnyelvi szövegben visszaadni, ami alapul szolgál ahhoz, hogy a befogadó a kontextus figyelembevételével a szöveg üzenetét megfejtse.²⁶

A forrás- és a célnyelvi szövegrészletek jelentésbeli és szerkezeti egyezéseit, ill. eltéréseit hét szempontból vizsgálom:

1. az egymás megfelelőjeként használt nyelvi formák (főként lexémák) motiváltsága szempontjából: más-e a célnyelvi szó motivációja (a megnevezés indítéka), mint a forrásnyelvié, azaz létrejött-e vagy sem a motivációs egyenértékűség;
2. az egymás megfelelőjeként használt nyelvi formák denotatív jelentéseinek szempontjából: milyen mértékű átfedődés van a forrás- és a célnyelvi szó (denotatív) jelentésszerkezete közt,²⁷ azaz mennyire valósult meg a denotatív egyenértékűség;
3. az egymás megfelelőjeként használt nyelvi formák konnotatív jelentése szempontjából: mennyire ébreszt a két szó azonos, ill. más-más asszociációkat, amelyek befolyásolhatják az adott szövegrészlet jelentését, azaz mennyire jött létre konnotatív egyenértékűség;
4. abból a szempontból, hogy az egymás megfelelőjeként használt nyelvi formák stílusértéke azonos-e, ill. milyen mértékben különbözik, azaz hogyan valósult meg a stiláris egyenértékűség;
5. az egymás megfelelőjeként használt nyelvi formák pragmatikai jelentésének szempontjából: pragmatikai szempontból is megfelel-e a célnyelvi megoldás a

26 Abból indulok ki, hogy a hiteles bibliafordítás „direkt fordítás” (Smith 2000, 18., 71–72., 98. p.), vagyis a fordító az eredeti szövegnek nem az üzenetét fordítja le, hanem azokat a kommunikatív fogódzókat, melyek segítségével a befogadó majd a korabeli kontextus ismeretében megérti az üzenetet. Az, hogy a fordító mit tesz annak érdekében, hogy a befogadó megismerhesse a korabeli kontextust (és tesz-e egyáltalán valamit, a feladatának tekinti-e), egy további vizsgálati szempont lehetne, amely azonban túlmutat kutatásom keretein.

27 Ezzel kapcsolatban az egyik fontos kérdés az, hogy a forrásnyelvi szónak csak egy vagy több olyan jelentése van-e, amely releváns a szövegrészlet jelentése szempontjából, s ha több ilyen jelentése is van, akkor ugyanez-e a helyzet a célnyelvi megfelelővel, vagy pedig a célnyelvi megfelelő csak az egyik jelentést adja vissza. A másik hasonló kérdés az, hogy nem szűkebb vagy tágabb-e a forrásnyelvi szó jelentése, mint a célnyelvié, ill. fordítva.

beszédhelyzet követelményeinek, azaz létrejött-e a pragmatikai egyenértékűség;

6. szerkezeti szempontból: eltérő-e, ill. mennyire eltérő a forrás- és a célnyelvi forma nyelvi szerkezete, azaz milyen mértékű a szerkezeti egyenértékűség;
7. a szóban forgó szövegrészlet jelentésének a szempontjából, azaz milyen jellegű az adott szövegrészlet vonatkozásában a szövegszintű egyenértékűség.²⁸

A forrás- és a célnyelvi szövegek közti ekvivalenciának ezek a szempontjai az ötödik és a hetedik kivételével alapvetően a szókészlet szintjére vonatkoznak. Az egyéb nyelvi és tartalmi egységek szintjén fennálló egyenértékűség vizsgálatának hiányát nem objektív tényezők indokolják, hanem saját korlátaim. Vizsgálható volna például az implikatúrák egyenértékűsége (vö. Panou 2013, 4–5. p.; egy ilyen konkrét vizsgálatra I. Laharomi 2013), akár a pragmatikai egyenértékűség részeként, akár önállóan. Ezenkívül hasznos lehetne feltárni a két szöveg egyenértékűségét a szövegszervező elemek tekintetében; ezt Heltai (2012, 11. p.) szövegszervezési ekvivalenciának nevezi. Mivel azonban fordítás-ellenőrző munkám során ezeket a szempontokat nem érvényesítettem, nincs ezzel kapcsolatban sem tapasztalatom, sem empirikus anyagom.

A szókészlet szintjén is volnának még releváns vizsgálati szempontok. Ilyen például az ún. enciklopédikus ekvivalencia, ezen belül az a kérdés, hogy a fordító hogyan kompenzálta a forrásnyelvi, ill. a célnyelvi lexémához kapcsolódó enciklopédikus ismeretek közti különbségeket (Heltai 2014, 195. p.), ami relevanciaelméleti szempontból azért is fontos, mert direkt fordítás esetén a fordítónak azon kell lennie, hogy a célnyelvi befogadó ún. kognitív környezete minél hasonlóbb legyen a forrásnyelvi befogadóéhoz,²⁹ vagyis a dologról, amire az adott lexéma vonatkozik, a célnyelvi befogadónak nagyjából ugyanazt kellene tudnia, mint a forrásnyelvi befogadónak.

Az, hogy a célnyelvi szöveg minden tekintetben egyenértékű legyen forrásnyelvi megfelelőjével – azaz nagymértékben hasonlítson rá –, többnyire nem lehetséges, de nem is

28 Ez a rendszerezés hasonló logikájú, mint Werner Kolleré (I. Munday 2008, 47–48. p.; vö. még Anderman 2007, 51. p.; Pym 1997a, 1997, 283. p.; Smith 2000, 18. p.; Heltai 2012, 11. p.; Panou 2013, 4. p.).

29 A kognitív környezetet mindazok az információk alkotják, amelyekkel a befogadó az adott pillanatban rendelkezik. Ide tartoznak a világismeretéből, társadalmi-kulturális közegeből, a beszédhelyzetből, a szöveghelyzetből és a hasonló szövegekkel kapcsolatos korábbi tapasztalataiból adódó információk, de a megnyilatkozás referenciális jelentése is, azaz minden, amit a befogadó a memóriájából elő tud hozni és amit a környezetéből észlel (I. Zachar 2011, 58. p.; Nemesi 2012, 256. p.; Heltai 2009, 14. p.). A kognitív környezetből válogatja ki a befogadó azokat az információkat, amelyekre szüksége van a megnyilatkozás értelmezéséhez; ezek alkotják – a gondolataival együtt – a főntebb már említett kontextust (I. Gutt 2004, 2. p.; Xu–Zhou 2013, 493. p.; vö. még Smith 2000, 39–40. p.). A kontextus tehát nem „van”, hanem „formálódik” az értelmezési folyamat során (Xu–Zhou 2013, 493. p.).

szükséges; nyelvi-strukturális tényezőktől, szövegtípustól, az alkalmazott fordítási stratégiától, a fordító hozzáállásától stb. függ, hogy a fordító melyiket, melyeket részesíti előnyben; relevanciaelméleti szempontból a fordítónak azokat a hasonlóságokat kellene megőriznie, amelyek kommunikatív fogódzóként szolgálnak (vagy leginkább szolgálnak akként) az üzenet megfejtéséhez. Minél több szempontból tapasztalunk a forrás- és a célnyelvi nyelvi formák közt nagyfokú hasonlóságot, annál erősebb a forrás- és a célnyelvi szöveg egyenértékűsége. Amennyiben egy fordítás (inkább csak fordításrészlet) az összes szempontból egyenértékűnek bizonyulna, teljes egyenértékűségről beszélhetnénk (Heltai 2012, 12. p.).

Amint arra fentebb már utaltunk, az egyenértékűség mértéke a célnyelv normarendszerétől is függ. A lefordított szövegnek ugyanis nem elég a befogadók számára releváns vonatkozásokban pontosnak lennie, azaz nem elég, hogy a forrásnyelvi szöveghez legyen hű; a hasonló típusú célnyelvi szövegekhez is hűnek kell lennie, azaz alkalmazkodnia kell a bennük érvényesülő célnyelvi normarendszerhez. Toury (1995/2000, 204. p.) szavaival: „A tényleges fordításokban megnyilvánuló egyenértékűséget (annak típusát és mértékét) a normák határozzák meg.” (L. még Chesterman 2004, 6–7. p.) Relevanciaelméleti szempontból a normákhoz való ragaszkodás az optimális kontextuális hatás elérése érdekében szükséges: a normasértő megoldások, ha nincs mondanivalójuk, növelik a szövegértéshez szükséges befogadói erőfeszítést anélkül, hogy ez az extra erőfeszítés a befogadónak megtérülne (vö. Gutt 1991/2000, 389. p. és *passim*; vö. még Smith 2002, 114. p.; Heltai 2009, 16. p.).³⁰

A fentebb jelzett hét szempont fordítás-ellenőrzési munkám során kristályosodott ki, a segítségükkel kialakított elemzési keret tehát nem elméleti, hanem teljesen gyakorlati indíttatású. Tizenöt évig voltam egy magyar és három évig egy szlovák Újszövetség-fordítás munkatársa. Elsősorban a fordítás ellenőrzése, ill. a magyar fordítás esetében nyelvi lektorálása volt a feladatom. E munka során nagy mennyiségű empirikus anyag gyűlt össze, amely kiindulópontul szolgált az itt bemutatott elemzési keret kialakításához.

Gyakorlati kiindulásom magyarázza – bár sokak szemében nyilván nem indokolja – azt is, hogy nemcsak az értékelő jellegű megállapításoktól nem idegenkedem, hanem még a preskriptív jellegűektől sem. Ezek könnyen kigyomlálhatók lettek volna dolgozatom szövegéből, ám ezt a megoldást nem éreztem hitelesnek, mivel végső célom mégiscsak az, hogy segítséget nyújtsak a leendő fordítóknak és nyelvi lektoroknak az Újszövetség újabb fordításainak és revízióinak elkészítéséhez, ill. továbbalakításához, de az érdeklődő befogadóknak is, hogy könnyebben tudják értelmezni a különböző fordítások közötti tartalmi különbségeket.³¹

30 Ezenkívül az egyenértékűség megvalósulásának módját a fordítói normák is befolyásolják, melyek az adott körülményeknek megfelelő relevancia követelményén, ill. a fordítási koncepción alapulnak (vö. Heltai 2009, 24–25. p.).

31 Különösen kétnyelvű közegben jellemző, hogy a Biblia iránt komolyan érdeklődő befogadók legalább a számukra fontos ígéresek több nyelven is elolvassák, ha nem is az egész Bibliát, nálunk pl. a magyar mellett szlovákul és csehül, s akik idegen nyelveket is beszélnek, nemegyszer azokon is. Tapasztalatom szerint a befogadók összehasonlítják az egyes fordítások megoldásait. Ezért hasznos lehet számukra, ha tudják, hogy az eltéréseknek milyen okai lehetnek.

1. Motivációs egyenértékűség

A lexéma vagy esetleg más nyelvi forma motivációjának figyelembevétele elsősorban akkor szükséges, amikor az él, és rásugárzik a szó fogalmi jelentésére. Ha a motiváció már csupán nyelvtörténeti tény, amely a beszélőben nem tudatosul, nincs jelentősége a fordítás pontosságá szempontjából.

A görög befogadó az *euangelion* szó olvastán nemcsak a denotatív jelentésére ('Isten megváltási üzenete') gondolt, hanem valószínűleg a szó motivációja is tudatosult benne, azaz konnotációként ott voltak az *eu* 'jó', az *angelia* 'hír, üzenet', az *angelosz* 'hírnök', 'angyal' és hasonló szavak. Minderről az átlagos magyar befogadó mit sem tud. Ezért pontosabb és sokatmondóbb az *euangelion* megfelelőjeként Csia Lajos fordításában (CLF) található *örömmüzenet* vagy az Egyszerű fordításban (EGF), s részben Vida Sándor fordításában (VSF) is olvasható *örömhír*, amelyek a kontextusból hamar fölvennék az 'evangélium' jelentést, s így a magyar befogadó sem volna megfosztva az 'öröm', ill. az 'üzenet' vagy 'hír' szavak jelentésbesugárzó hatásától (l. Lanstyák 2006, 231–232. p.).

A görög Újszövetség három szót használ az 'engedelmeskedik, szót fogad, alárendeli magát' kifejezésére: *hüpakúó*, *hüpotasszó* és *peithó*. Ezeket viszonylag könnyű párba állítani hasonló jelentésű magyar szinonimákkal: 1. A *hüpakúó* elemek szerinti jelentése „alá” + „hallgat”, azaz legpontosabb magyar megfelelője a *hallgat* vkire, de mivel ez egy kicsit „gyöngének” érződik, ide vonható a *szót fogad* is, hiszen aki „szót fogad”, az elfogadja, amit mondanak neki, vagyis amit hall. 2. A *hüpotasszó* elemek szerinti jelentése: „alá” + „rendez, rendbe szed”, azaz a magyar szinonimák közül az *alárendeli magát* felel meg neki leginkább. 3. A *peithó* tőszó, de a szó 'engedelmeskedik' jelentésben jelentés-tanilag motivált a szó 'meggyőz kít' alapjelentése által. Jelentés-tanilag a „meggyőz” jelentésmozzanathoz a rendelkezésünkre álló lehetőségek közül az *engedelmeskedik* áll legközelebb, hiszen ha valakit győzködni kell, az azt jelenti, hogy ő „köti az ebet a karóhoz”, de végül meggyőzik, és akkor ő enged.

Ha a fordító figyelembe venné a három szó motivációját, nemcsak hogy pontosabb lenne a fordítása (még akkor is, ha a motiváció jelentésbesugárzó hatásának e szavak esetében lehet, hogy nincs túl nagy jelentősége), hanem ráadásul többlet-erőfeszítés nélkül elérné, hogy szóhasználat a konkordáns is legyen.

A motivációs egyenértékűség elérése nemegyszer szellemi³² szempontból is fontos, ahogy végeredményben már az *euangelion* példája is mutatja, hiszen egyálta-

32 Dolgozatomban a *szellemi* szót bibliai értelemben használom, amely eltér a szokásos köznyelvi használatától, annak ellenére, hogy a bibliai szóhasználat teljes mértékben összhangban van az értelmező kéziszótár *szellem* szócikkében feltüntetett 1. jelentéssel: *Fil Val A tapasztalati világtól, az anyagtól független, elsődleges magasabb rendű létező. – A vallásos világ – a legtöbb bibliafordítás szóhasználatát követve – melléknévként többnyire a lelki szót használja, csakhogy a bibliai világnézet szerint a szellemi és a lelki ellentétes valóságok: Lelki (pszüchikosz) ember azonban nem fogadja el Isten Szellemének dolgait (ta tú pneumatosz tú Theú), mert azok ostobaságok neki; sőt, fel sem ismerheti őket, mert azok csak szellemileg (pneumatikósz) vizsgálhatók ki! A szellemi (pneumatikosz) ember mindent kivizsgál, ő maga azonban senki vizsgálata alá nem esik (1Kor 2, 14–15; CLF). A lélek és a lelki szavak ilyen használata azok közé a hagyományok közé tartozik, amelyek súlyosan veszélyeztetik a Biblia szövegének érthetőségét (erre l. még Lanstyák 2006, 190–191. p.).*

lán nem mindegy, hogy a befogadó valamilyen teológiai vagy vallási fogalomra, szertartási elemre, irodalmi műfajra vagy tanításra gondol (s hogy erre gondolhat, arra utalnak az *evangélium* szónak az értelmező kéziszótárban rögzített jelentései³³), vagy pedig egy olyan örvendetes hírre, amely képes emberek életét és örökkévaló sorsát gyökeresen megváltoztatni.

Még nagyobb jelentősége van a motivációs egyenértékűségnek olyankor, amikor a fordításban használt szó által keltett asszociációk egyenesen félrevezetőek, mint pl. a *keresztel* és a *kereszttség* szó esetében.

A *keresztel* szó az azt tartalmazó konkrét szövegrészek denotatív jelentése szempontjából a görög *baptidzo* szónak elvben éppoly jó megfelelője, mint a *bemerít*, hiszen a bibliafordítás szövegében ugyanúgy a hit cselekedetére, az igei bemeztítésre, nem pedig cseleműködőn beleegyezésük nélkül végrehajtott vallási beavatásra utal, viszont a két szó eltérő konnotációja miatt egyáltalán nem mindegy, hogy melyik jelenik meg a fordításban. A *bemerítés* e szellemi cselekedet elvégzésének igei módját is jelzi, s konnotációs szinten egész más asszociációkat kelt, mint a vallásilag terhelt *keresztel* (l. Lanstyák 2006, 232–235. p.). A *bemerítés* szó és származékai használatával ezenkívül elejét lehetne venni annak, hogy a felekezeti teológiák és gyakorlatok belevetüljenek az érintett ígertések értelmezésébe (magyarán: amikor valaki a Biblia szövegében – mondjuk a levelekben – ezekkel a szavakkal találkozik, véletlenül se gondolhasson a csecsemők vízzel való meghintésére).

Az adott lexéma denotatív jelentését kiegészítő vagy legalábbis színező, sokszor a stílusértékre is kiható tényező a metaforikus motiváció. Ha a forrásnyelvi szó a beszélők számára még többé-kevésbé élő metafora, a célnyelvi megfelelő akkor igazán pontos, ha ezt a metaforát megőrzi. Ez néha – különösen a bibliafordításban – felülírhatja még a maiság követelményét is. Relevanciaelméleti szemszögből ez annyit jelent, hogy az adott szövegrész feldolgozásához szükséges nagyobb erőfeszítés a befogadó számára megtérül, így a fordítónak nem szükséges olcsóbb, azaz könnyebben feldolgozható, de a szövegrészt a mélyebb szellemi tartalmától megfosztó megoldást keresnie.³⁴

A metaforikus kifejezésmód a bibliai stílus szerves része, de a stilisztikainál jóval nagyobb a jelentősége: olyan szellemi valóságok is kifejezhetők metaforák segítségével, amelyek fogalmi szinten, az emberi értelem számára megragadhatatlanok. A metaforák nemegyszer az adott ígertésnek többféle reális értelmezését teszik lehetővé,³⁵

-
- 33 1. Az Újszövetségben a Jézus életét leíró négy könyv valamelyike. 2. Ezekbe foglalt (erkölcsi) tanítás. 3. Misének az a része, amelyben az aznapi evangéliumi szakaszt felolvassák.
- 34 A relevanciaelmélet a metaforában nem lát „semmi különöset”: a metafora csak egyik esete annak, ami teljesen általános az emberi beszédben, hogy ti. a nyelvileg kódolt jelentés nagyon sokszor nem tartalmazza a valódi üzenetet, hanem az üzenet megfejtéséhez figyelembe kell venni az interakció kontextusát (erre l. Sperber–Wilson 2008).
- 35 Ennek kognitív hátterére a relevanciaelmélet ad meggyőző magyarázatot, l. pl. Wilson–Sperber 1994, 102. p., 2000, 237–238. p. és *passim*; 2004; Sperber–Wilson 2008, 25–29. p.; Smith 2000, 43., 78–82. p.; 2002, 115–116. p., 2008, 178. p.; vö. még Nemesi 2012, 260–261. p.

tágabb teret hagyva a Szent Szellemnek arra, hogy a befogadó szellemi és lelki állapotának megfelelő kijelentést adjon neki az adott igeversen keresztül.

Smith (2002, 115–116. p.) egyszerű, de szemléletes példáját idézve: Az *Örökkévaló a pásztorom* (Zsolt 23, 1) metafora nem redukálható az Örökkévaló és a pásztor hasonlóságának egyetlen vonatkozására, pl. az Örökkévaló a gondviselőm, az Örökkévaló a védelmezőm vagy az Örökkévaló a vezetőm. Ezek az implikatívák mind részei a metafora jelentésének, ezért a fordító nem tudja úgy explikálni, hogy a forrásnyelvi szöveg jelentéseinek egy részét ne áldozná be.³⁶ A direkt fordítás ezért a metaforák megőrzésére törekszik (l. Smith 2008, 177–178. p.).

A metaforátlanítás hatalmas fordítási veszteséggel járhat,³⁷ ezért csak nagyon-nagyon indokolt esetben szabadna élni vele. Ha a metafora érthetetlennek tűnne a mai befogadó számára, még mindig ellátható az adott igehely lábjegyzettel, vagy ha fogalomtár is tartozik a fordításhoz, ott is magyarázatot lehet hozzá fűzni.

Számos újabb magyar (és más nyelvű) bibliafordítás – így a Károli-revizíók közül a RLF és a VKF, valamint több, nem a Károli-családba tartozó fordítás – a jó néhány helyen előforduló görög *szkeuosz* 'edény', 'eszköz' szót tartalmazó versekből eltünteteti a szemléleti, ill. szellemi szempontból nagyon fontos metaforát, s a szót több esetben kontextustól függetlenül egybeek közt *testnek*, *embernek*, *személynek*, *teremtésnek*, *nemnek* sőt *feleségnek* fordítja.

Szerencsére vannak olyan versek is, melyek a görög eredetiben a *szkeuosz* szót tartalmazzák, de magyarra bajosan fordíthatók másnak, mint *edénynek*, vagy mert a metafora példázatba van iktatva (Róm 9, 21–23),³⁸ vagy mert olyan kollokációban fordul elő, melynek másik tagja csak fizikai edényre vonatkozhat (2Kor 4, 7).³⁹ Ezekből a versekből kiderül, hogy az emberi testre vagy magára az ember egészére mint edényre való tekintésnek szellemi jelentősége van: az edény olyan dolog, amely nem önmagában érték, hanem azáltal, hogy értékes tartalmat hordoz. Nyilvánvaló, hogy a szerző azért használja az 'edény' fogalmát a 'test' vagy 'ember' vagy más efféle helyett, mert azt szeretné elér-

36 Legalábbis ha a fordító nem úgy akar fogalmi egyenértékűséget teremteni, hogy feltűnő módon sérül a formai ekvivalencia, valamint a szövegrész olvashatósága és élvezhetősége, magyarul: a célnyelvi szöveg a különféle jelentések explikálása miatt sokszorosan hosszabb és bonyolultabb szerkezetű lesz a forrásnyelvinél, s ezzel együtt nehezekebb is. Ráadásul a jelentések explikálása a befogadó dolga lenne: ha a fordító elvégzi helyette, máris sérül a fordítás egyenértékűsége abból a szempontból, hogy a szöveg milyen hatást gyakorol a befogadóra és mit vált ki belőle (ami pedig alapvető szempontja az egyenértékűségnek).

37 „A metaforák átalakítása állításokká súlyosan torzítja az üzenetet; bizonyos jelentéseket túlhangsúlyoz, míg másokat teljesen figyelmen kívül hagy.” (Smith 2008, 178. p.; vö. még Smith 2000, 18., 43., 78., 81. p.)

38 *Avagy nincs-e a fazekasnak hatalma az agyagon, hogy ugyanabból a gyuradékból az egyik edényt díszesre, a másikat pedig közönségesre készítse? Isten pedig, amikor meg akarta mutatni az ő haragját, és meg akarta ismertetni az ő hatalmát, nagy béketűréssel elszenvetve a harag edényeit, amelyek veszedelemre készültek, azért, hogy megismertesse az ő dicsőségének gazdagságát az irgalom edényein, amelyeket eleve dicsőségre készített (VKF).*

39 *Ez a kincsünk pedig cserépedényekben van, hogy ez a rendkívüli erő Istentől és ne tőlünk valónak lássék (VKF).*

ni, hogy az újjászületett keresztény befogadó így lássa a testét: mint amelynek fő értékét az adja, hogy Isten jelenlétét hordozza, mint amely – ahogymás igékből (1Kor 6, 19; I. még 1Kor 3, 16–17) kiderül – a Szent Szellem temploma. Az ilyen metaforák szemlélet-alakító hatásúak, erőteljesen segítik a Biblia olvasóját gondolkodása megváltoztatásában, ami pedig Isten egyik legfontosabb célja, mivel rendszerint a gondolkodás megváltoztatása vezet a magatartás megváltoztatásához.

Micsoda motivációt jelent egy istenfélő keresztény számára annak a tudata, hogy a testét azért kell tisztán tartania, mert ő egy olyan edény, amely Isten dicsőségét van hivatva hordozni (1Thessz 4, 4 és 2Kor 4, 7)! Hasonlítsuk össze ebből a szempontból a SKF metaforát őrző és a VKF metaforát eltávolító megoldását: [h]ogy *mindenitek szentségben és tisztességben tudja bírni a maga edényét* (SKF), illetve *hogymindegyikötök szentül és tisztán őrizze meg testét* (VKF). Nem nehéz belátni, hogy az új megoldás azzal, hogy csak a fogalmi jelentést tükrözi, alapvetően fontos konnotációktól és mély szellemi tartalomtól fosztja meg a szövegrészletet.

A *gyengébb edény* (1Pt 3, 7) helyett több fordítás, így a RLF és VKF is, a *gyengébb nem* szókapcsolatot használja a nőkre vonatkozóan. Igaz ugyan, hogy a *gyengébb nem* a mai kor gyakori kollokációja, ám tulajdonképpen szexistább, mint az eredeti, amely csak azt az empirikus tényt tükrözi, hogy a nő teste fizikailag gyengébb, mint a férfié; ezzel szemben a *gyengébb nem* a gyengeséget nem szűkíti le a testre mint külső hordozóra, hanem bármire, akár a nő kitartására, hitére, általában jellemére is vonatkoztatható, s így a nővel szemben meglehetősen igazságtalan.

A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy az *edény* fordítás sem képes visszaadni a *szkeuosz* teljes jelentéstartalmát és konnotációs lehetőségeit, mivel üreges edényeken kívül másféle szerszámokra, eszközökre is használatos a görögben. Ugyanakkor ennek legfontosabb jelentésmozzanata, a mások számára való hasznosság, teljes mértékben része az *edény* konnotációs körének is.

A metafora megőrzése különösen olyankor fontos, amikor a görög nyelvben is él nem metaforikus szinonima, mert akkor sokkal nagyobb a valószínűsége, hogy a metaforikus, ill. metonimikus változat használatának szellemi (vagy legalábbis stilisztikai) jelentősége van. Ennek szemléltetésére már az előző példa is alkalmas, hiszen a görög nyelvnek is vannak eszközei a 'test', az 'ember', az 'eszköz', a 'biológiai nem' metafora nélküli kifejezésére, így okkal feltételezhetjük, hogy a szerzők nem véletlenül éltek a metaforikus kifejezésmód lehetőségével. De nézzünk meg egy másik példát is!

Pál a Róm 15, 8-ban Jézus Krisztusról mint a „körülmetékedés” szolgájáról beszél. A görög *peritomé* szót több vizsgált fordítás a *zsidósággal* vagy *zsidóval*, egy pedig *Izrael népével* helyettesítette; már az Aranyas Bibliában (TKM) *Sidó* szerepel, amiből arra lehet következtetni, hogy maga Károli is így fordította le a *peritomét*. Mivel a görögben is van *zsidó* szó meg *Izrael fia*i, semmiképpen sem helyeseltető ez a helyettesítés; itt a némelyek számára furcsának látszó fogalmazásnak egész biztosan szellemi okai vannak: Pál ezen a helyen nem egy nép szolgálatáról beszél, hanem egy szövetség szolgálatáról, a *körülmetékedés* bizonyára a *körülmetékedés* szövetségének a rövidített formája. Az 1908-as revidéált fordításban (VKF) *körülmetékedés* olvasható, ez a 2011-es revízió során *körülmetétekké* változott (VKF), amely nem túl szerencsés kompromisszumos megoldás, mivel még ez is inkább a zsidóságra, mint a szövetségre utal. A görögben is létezik *körülmetélt* szó, ha Pál ezt akarta volna használni, megtehette volna. Meg is tette egyébként máshol, a Gal 6, 13-ban, ahol valóban a *körülmetékedettek* (*hoi peritetemenoi*) kifejezés szerepel; ezt olvassuk az 1908-as és az utána következő revíziókban is, a 2011-es revízióval bezárólag).

Fordítási alapelv kellene legyen, hogy ha a görög ugyanolyan könnyedén ki tud egy fogalmat fejezni másképp, akkor csak olyan esetben éljünk a helyettesítés eszközével, ha a célnyelvben nincs más lehetőség, mert egész biztos, hogy az ilyen, eltérően motivált szinonimák közti választás nem véletlen, hanem a legpontosabb, legtalálhatóbb, legjobb megoldás. *A szinonimák közül való választás ugyanis maga is része az üzenetnek.*

Itt lehetne beszélni az idiómákról, melyeknek a képi visszaadása ugyanolyan okokból fontos, mint az egyetlen szabad morfémából álló lexémáké. Mivel minden nyelv változik, s ennek részeként új idiómák is keletkeznek benne, nincs elvi akadály az eredeti nyelvek alapján új idiómák létrehozásának. Az ilyen esetekre némelyek által javasolt kompenzációs stratégia alkalmazásával (Nida–Taber 1982, 106–107. p.) azonban nagyon óvatosnak kell lenni, mivel a célnyelv eredeti idiómáinak szemlélete ellentétben lehet a bibliai szemlélettel, s megzavarhatja vagy félrevezetheti a befogadót (vö. Smith 2000, 82. p.).

2. Denotatív egyenértékűség

A denotatív egyenértékűség elérése az egyjelentésű műszók esetében a legegyszerűbb (vö. Heltai 2015, 194. p.); a köznyelvi használatban a nyelvek közötti egybevághóság hiánya miatt – amely a szókészletre is vonatkozik – ez sokkal nehezebb. Különösen nagy gondot okoz, ha egy-egy forrásnyelvi szónak vagy más nyelvi formának több jelentése is beleillik az adott kontextusba. Ilyenkor a denotatív egyenértékűség elérése szempontjából azt is figyelembe kell venni, hogy a célnyelvi megfelelőnek hasonló-e a (denotatív) jelentésszerkezete, mint a forrásnyelvinek, ill. az adott szövegkörnyezetben a célnyelvi szövegben is érvényesül-e a forrásnyelvi szó másik, esetleg a harmadik vagy többedik jelentése is, ha pedig nem, akkor a fordítók ezt a fordítási veszteséget kompenzálják-e valahogy (pl. lábjegyzet beiktatásával, vagy szószedet szerepeltetésével, melyben a forrásnyelvi szó minden fontos jelentése fel van tüntetve).

Például a görög *alétheia* szónak az 'igazság' (azaz a valóságnak való megfelelés) mellett 'valóság' jelentése is van. Amikor Jézus kijelenti, hogy Ő az út, az igazság és az élet (Jn 14, 6b), az ógörögül tudó befogadó számára az „igazság” (az *alétheia*) bizonyára nemcsak egy viszonyt jelent, a valóságnak való *megfelelést*, hanem azt is implikálja, hogy Jézus maga a valóság, s ebből következően a Jézuson kívüli „valóság” átmeneti pszeudovalóság. Különösen akkor válik ez a jelentésmozzanat az ígevers üzenetének részévé az ógörögül tudó befogadó számára, ha a kognitív környezetében (azaz a Biblián alapuló világismeretében) jelen van az is, hogy Jézus Krisztus által van a mindenség (1Kor 8, 6b), és *benne teremtetett minden a mennyen és a földön, a láthatók és a láthatatlanok, akár trónok, akár uralmak, akár fejedelemségek, akár hatalmasságok, minden általa és őrá nézve teremtetett* (Kol 1, 16; VKF). A magyar befogadó számára az *igazság* szó eltérő jelentésszerkezete miatt ez az implikáció nem épül be a vers üzenetébe.

Még ha a poliszém forrásnyelvi szónak csak egyik jelentése illik is bele a szövegkörnyezetbe, a többi mintegy konnotációként (járulékos jelentésként) szerepet kaphat a szöveg értelmezésében, azaz – relevanciaelméleti fogalommal élve – olyan implikatívává válhat, amely kontextuális tényezőkkel gazdagodva hozzájárulhat a szövegrészlet üzenetéhez.

Mivel a görög *baptidzó* megőrizte eredeti '(fizikai tárgyat) bemárt, bemeřit' jelentését is, a fõntebbi példa itt is alkalmazható. A szó az Újszövetség szövegében is több esetben használatos '(fizikai tárgyat) bemárt, bemeřit' jelentésben. Az eredeti jelentés erõs besugárzása miatt a *baptidzó* szó használata a szellemi cselekedetre olyan jelentéstõbblettel bír, amivel a magyar *kereszttség* szó nem rendelkezik. A *bemeřit*, *bemeřités* szavak használatával a fordító jelentésszerkezeti egybevágósságot hoz létre a forrásnyelv két lényeges jelentése és a célnyelvi megfelelõ közt, tehát ez a megoldás mindenképpen pontosabb, mint a *kereszttség* szó használata, amelyet a magyar beszélõk a kereszttel kapcsolnak össze, nem pedig a vízben való teljes elmerüléssel. (Ráadásul sokan valószínûleg inkább a kereszttel mint vallási kegytárggyal hozzák összefüggésbe, nem pedig mint a gólgotai engesztelõ áldozat fizikai jelképével.)⁴⁰

3. Konnotatív egyenértékűség

Az adott szövegekörnyezetben egymás megfelelõjeként használt két lexéma vagy esetleg más nyelvi forma denotatív jelentésén kívül szükség lehet a két szó által keltett különféle másodlagos asszociációk, azaz a konnotatív jelentés figyelembevételére, így a konnotatív egyenértékűség elérésére is.⁴¹ Ennek az az oka, hogy „a Biblia olyan szakszöveg, amelyben egyes szavak terminus jellegûek, de a domináns direktív funkció miatt (befolyásolni akarják az ember viselkedését) nem csupán a denotatív jelentésük fontos, hanem a konnotatív jelentésük és ezen belül az értékjelentésük is”.⁴²

A konnotatív jelentésnek az 1. pont alatt említett motiváltság is része, másfelõl a konnotatív jelentés erõsen összefügg a 4. pont alatt említett stílusértékkel is (amint ebbõl is látjuk, a tárgyalt szempontok közt átfedõdések is vannak). Az a kognitív folyamat, melyet fõntebb az *igazság* példájával illusztráltunk, mindenfajta konnotatív jelentésmozzanat esetében hasonlóan mûködik, s így befolyásolhatja a nyelvi elemek által kódolt jelentés és a kontextus kölcsönhatásából létrejövõ üzenetet.

Ha a célnyelvi szónak más a konnotációja, mint a forrásnyelvinek, ez sok esetben zavaró, stilisztikai szempontból diszsonáns lehet, olykor pedig – amint láttuk a *kereszttség* esetében – félrevezetõ. Vannak olyan magyar szavak, amelyek görög szavak egészen pontos megfelelõi lehetnének bizonyos kontextusban, ám az ókori közegbe nem illenek, mert modern társadalmakat asszociálnak (vö. Smith 2000, 42. p.). Így pl. a bibliafordítónak nagyon csínján kell bánnia az idegen szavakkal; nem purista megfontolásokból, hanem azért, mert az idegen szavaknak csak egy viszonylag szûk köre honosodott meg a bibliafordításokban, sok más szó idegenül hat bennük, hiába felelnek meg nemcsak fogalmilag, hanem még stilisztikailag is a görög eredetinek.

40 Természetesen ha a pontosságnál fontosabb szempont a fordító számára az, hogy a fordítás ne legyen ellentétes a különféle vallásfelekezetek teológiai felfogásával, akkor egészen más stratégiát követ (erre I. Nida-Taber 1982, 85–87. p.), csak akkor tudatában kell lennie annak, hogy az eredeti üzenetet az emberek igényeihez igazítja, és így épp azt akadályozza, ami a Biblia fõ célja, hogy ti. megváltoztassa az emberek gondolkodását.

41 Ez nagyjából azonos az „érzelmi-asszociatív ekvivalenciával”, ahogy ezt a mûsõt Heltai Pál (2014) használja.

42 Az idézet forrása Heltai Pálnak a dolgozatom elsõ változatáról írott lektori véleménye.

Önként adódna, hogy az 1Pt 1, 1-ben a görög *diaszpóra* szó megfelelőjeként a magyar *diaszpóra* szót használjuk: denotatív jelentésénél fogva ez a legpontosabb, és teljesen megszokott dolog *zsidó diaszpóráról* beszélni. Igen, megszokott – de nem a Bibliában. Aligha véletlen, hogy a *diaszpóra* szót egyetlen magyar fordítás sem használja a rendszeresen követett 18 fordítás közül, hanem helyette *elszéledtekről*, *szétszóródottakról*, *szétszórtságban élők*ről, s legjobb esetben is *szórványokról* ír, ami feltűnően különbözik a Biblián kívüli szóhasználatától (pl. a Magyar Nemzeti Szövegtár a *zsidó* szótó és a *diaszpóra* szótó közvetlenül egymást követő kapcsolatára – az ismétlődéseket leszámítva – 15 találatot adott, míg a *zsidó* szótó és a *szórvány* szótó kapcsolatára csak 1-et; a Google kereső 2013. március 31-én a „*zsidó diaszpóra*” (idézójelbe tett) szókapcsolatra 719 találatot jelenített meg, míg a „*zsidó szórvány*” szókapcsolatra csak 40-et).

Nemcsak az idegen eredetű szókészlet elemek közt vannak ilyen bibliaidegen szavak, hanem a belső keletkezésűek között is. A sajtónyelvi és a szaknyelvi jellegű szavak például a modern életet asszociálják (még ha az általuk jelölt fogalomban nincs is semmi modern), és stílusterést okozhatnak a fordításokban.

A főntebb említett *szórvány* szót is használhatjuk példaként: mind az értelmező kéziszótár stílusminősítései, mind az MNSZ adatai arra utalnak, hogy a szó szaknyelvi jellegű; ezt támasztja alá saját nyelvérzésem is. Az értelmező kéziszótár a *szórvány* szóban forgó jelentését a *néprajztudományi* fogalomkör minősítéssel látja el. A *szórvány* a Magyar Nemzeti Szövegtár tudományos alkorpuszában sokszorosan gyakoribb, mint a többi alkorpuszban: különösen feltűnő a különbség a személyes és a szépirodalmi alkorpuszhoz képest, amelyekben a *szórvány* – hogy szójátékkal éljünk – csak szórványosan fordul elő, pedig épp ez utóbbiak állnak, ill. állhatnának legközelebb a bibliafordítás stílusához.⁴³ Empirikus adatokkal is igazolható tehát az a vélekedés, hogy a *szórvány* szó kevésbé illik a bibliai szövegbe. Ennek fényében meglepő, hogy a rendszeresen követett 18 magyar fordítás és revízió közül 7 mégis ezt használja.

Egy másik példa: a 18 fordítás közül a *fejlemény* szó 17-ben egyetlenegyszer sem fordul elő, egyedül a 2011-es revízióban van rá egy példa a Mt 26, 58-ban, ahol a revíziós szakemberek a görög *telosz* 'vég', 'cél' jelentésű szó megfelelőjeként használják. Az adott kontextusba fogalmilag tökéletesen beleillik, a megoldás nagyon ötletes, csak éppen a szó – pontosan modern konnotációi miatt – némi döccenőt, kisebb stílusterést okoz annak ellenére, hogy az ÉKsz.² szerint stílusértékét tekintve közömbös (azaz elvileg bármilyen típusú szövegben előfordulhatna). Az MNSZ adatai szerint a *fejlemény* épp a szépirodalmi stílusban a legritkább, a leggyakoribb pedig a sajtónyelvi.⁴⁴

A konnotatív egyenértékűséghez kapcsolódik a személynevek és a helynevek használatának problémája. Tudjuk, hogy a bibliai hagyományban a gyakori neveknek kialakult magyaros (*Jézus, Péter, Pál, András, Jakab, Tamás, Máté, Mária, József, Illés; Jeruzsálem, Betlehem, Názáret, Jordán* stb.) vagy latinus (*Alfeus, Bartimeus, Elizeus, Taddeus, Zebedeus, Zákeus; Betánia, Júdea, Szamária, Galilea*) változatuk. Ezek hasz-

43 Az egyes alkorpuszokon belül egymillió szövegszóra ennyi *szórvány* esik: személyes 0,48; szépirodalmi 0,97; sajtónyelvi 4,91; hivatalos 5,98; tudományos 13,72.

44 Az egyes alkorpuszokon belül egymillió szövegszóra ennyi *fejlemény* esik: szépirodalom 7,86; hivatalos 11,87; személyes 12,89; tudományos 21,05; sajtónyelvi 35,04.

nálata magyar szövegben természetes, viszont káros mellékhatásként a magyar szöveg javarészt elfedi, hogy például az evangéliumok történetei zsidó közegben játszódnak. Igaz, ha nem honosító, hanem idegenítő stratégiát követnének a fordítók, akkor valószínűleg görög neveket kellene használniuk, merthogy a görög eredetiben ezek szerepelnek (Iészus, Petrosz, Paulosz, Andreasz, Iakóbosz, Thómasz, Matthaioz, Maria, Iószéf, Éliasz; Ierúszalém, Béthleem, Nadzareth, Iordanész, ill. Alfaiosz, Bartimaioz, Eliszaiosz Thaddaiosz, Zakchaiosz, Zebedaiosz; Béthania, Iúdaia, Szamareia, Galilaa), ami még félrevezetőbb lenne. Ezért a magyar bibliafordítások általános gyakorlatát, a magyarban meghonosodott névformák használatát a félrevezető konnotációk ellenére is helyénvaló (legkevésbé rossz) eljárásnak tarthatjuk.⁴⁵

Általában is elmondhatjuk, hogy a konnotatív egyenértékűséget sokszor érdemes feláldozni a denotatív egyenértékűség oltárán, a relevancia elvének megfelelően;⁴⁶ kivételt főleg a szépirodalmi műfajú bibliai szövegek képezhetnek. Addig, amíg a befogadók tömegesen nem szíszsennek fel egy-egy nem megfelelő asszociációt keltő megoldás olvastán, nem kifogásolhatjuk a stilsztikailag nem legmegfelelőbb szavak használatát, ha ez elkerülhetetlen a fogalmi jelentés pontos visszaadásához. Különösen, ha olyan gyakoriak, mint a fentebb említett *fejlemény*, amely sok más társával együtt valószínűleg amúgy is afelé halad, hogy minél kevesebb kontextusban legyen stilsztikailag jelölt.

Számomra teljesen elfogadhatatlan például a görög *güné* 'nő' szónak a *mother* szóval való visszaadása némely angol bibliafordításban, a Jn 2, 4-ben és a Jn 19, 26-ban, arra való hivatkozással, hogy az ógörög *güné* szónak (állítólag) kellemesebb konnotációi voltak, mint a mai angol *woman* szónak (Nida–Taber 1982, 95. p.); ilyen félrefordításra az általam ismert magyar fordítások közül egy sem vetemedett. Nyilvánvaló ugyanis, hogy Jézus azért nevezte az anyját *nőnek* (a magyar fordításokban nyelvtörténeti és pragmatikai okokból majdnem kivétel nélkül: *asszony*), hogy szóhasználatával is utaljon arra, amit nyíltan is megfogalmazott, amikor anyja és testvérei be akartak avatkozni a szolgálatába:

Azután hazatért, de ismét olyan sokaság gyülekezett köréje, hogy még nem is ehettek. Amint az övéi ezt meghallották, eljöttek, hogy erővel magukkal vigyék, mert azt mondták, hogy magánkivül van. [...] Közben megérkeztek a testvérei és az anyja, és kívül megállva beküldtek hozzá, és hívták őt. Körülötte pedig sokaság ült, és szóltak neki: Anyád és a testvéreid ott kint vannak, és keresnek téged. Ő pedig így válaszolt: Ki az én anyám, és kik az én testvéreim? Majd végigtékintett a körülötte ülőkön, és azt mondta: Íme, az én anyám és az én testvéreim. Mert aki az Isten akaratát cselekszi, az az én fiútestvérem, nőtestvérem és anyám. (Mk 3, 20–21, 31–35; I. még Mt 12, 47–50; Lk 8, 19–21; VKF.)

45 Ez nem magyar sajátosság: a nemzetközi szakirodalomban is találtam rá utalást, hogy a Bibliában és a Koránban található személynevek „lefordítása”, azaz szokásos célnyelvi megfelelőjükkel való helyettesítése, helyénvaló és természetes (l. pl. Abdolmaleki 2012, 833. p.; vö. még Lanstyák 2013a, 313. p.).

46 Amint az az *ígazság* példája kapcsán elmondottakból is kiderült, a relevanciaelmélet a konnotatív jelentést nem tartja a szó jelentéséhez tartozónak, hanem kontextusfüggő implikaturaként kezeli (Smith 2000, 61 p.).

Az, hogy a felnőtt Jézus tudatosan törekedett arra, hogy az anyjához fűződő vérségi kötelék helyett a szellemi családjához való tartozást hangsúlyozza, jól látszik a következő, jól ismert szavaiból is: *Ha valaki hozzám jön, és meg nem gyűlöli apját és anyját, feleségét és gyermekeit, fiútestvéreit és nőtestvéreit, sőt még a saját lelkét is, nem lehet a tanítványom* (Lk 14, 26; I. még Mt 10, 37; VKF). Mivel ezzel minden követőjének példát mutatott, ennek a ténynek az „elsinkófálása” megengedhetetlen; nyilvánvaló, hogy ilyenkor a célszó (állítólag) eltérő konnotációját fel kell áldozni a fogalmi jelentés pontos visszaadása érdekében.

4. Stíláriis egyenértékűség

A forrás- és a célnyelvi szövegrészlet jelentésének egyezéséhez a forrás- és a célnyelvi lexéma vagy más nyelvi forma stílusértéke közötti hasonlóság vagy azonosság, azaz a stíláriis egyenértékűség is hozzájárul. Sok esetben egy bizonyos célnyelvi szó fogalmilag pontos lenne, ám eltérő stílusértéke miatt az adott szövegrészletben vagy akár az egész szövegben stilisztikailag jelöltté válna, s ezért nem használható. A relevanciaelmélet szerint a nyelvi elemek stílusértéke nem önmagában fontos, hanem azért, mert kommunikatív fogódzókul szolgál a befogadó számára az üzenet megfejtéséhez. Ez vonatkozik a nyelvi elemek formájának minden más aspektusára is. (L. Smith 2000, 58. p.)

A stílusérték, amint jeleztük, elválaszthatatlan a konnotációtól, ezért már a fönti példákra is visszautalhatunk, de nézzünk meg egy továbbit is!

A Mt 5, 22-ben szereplő két szitokszót, a *rákát* és a *móret* a legújabb fordítások és revíziók sem adják vissza olyan szavakkal, amelyek ma ilyen helyzetben a magyarban a leggyakrabban használatosak (pl. *hülye, ökör, szemét, személtáda, te nem vagy normális*), pedig könnyen elképzelhető, hogy a Jézus által használt szavaknak (ill. az utóbbi héberarámi megfelelőjének) ilyesféle volt az indulati töltésük és stílusértékük abban a korban, a bibliafordítások stílusától azonban ezek „durva” stílusértékük miatt idegenek. Masznyik Endre fordításában (MEF) fordul csak elő ezek közül a *hülye* a *ráka* megfelelőjeként, valamint az Egyszerű fordításban (EGF) zárójeles magyarázatként.⁴⁷

5. Pragmatikai egyenértékűség

Bár a pragmatikai egyenértékűség legtöbbször magától értődő módon teremődik meg a forrásnyelvi szövegben, előfordul néha, hogy egy-egy reális vagy átképzeléses beszédhelyzetben⁴⁸ a forrásnyelvi formának vagy más a pragmatikai jelentése,

47 Az EGF legújabb kiadásában viszont, amely már az Ószövetséget is tartalmazza, de amely még nem került be a theWord moduljai közé, ezt olvassuk: *Én azonban azt mondom nektek: ha valaki haragot táplál magában a másik ember ellen, azt már el kell itélni. Ha pedig haragjában azt mondja valakinek: 'Te hitvány bolond!' – azt a Főtanács fogja elítélni. Ha pedig odáig megy, hogy a másikat 'istentelen hülyének' nevezi, az megérdemli, hogy az örök tűzre dobják.*

48 Reális beszédhelyzetnek a bibliai szöveg olvasását (vagy felolvasását) tekintem a szokványos körülmények között (egyéni olvasás, liturgikus célú olvasás stb.), átképzeléses beszédhelyzetnek pedig a Biblia szövege által főként az elbeszélő műfajú könyvekben teremtett beszédhelyzeteket, amikor a fogalmazásmód a leírt beszédhelyzethez igazodik.

mint a neki denotatív jelentés tekintetében megfelelő formának, vagy pedig a denotatív jelentés tekintetében megfelelő formát az adott beszédhelyzetben a célnyelvi beszélőközösség egyáltalán nem használja. Az olyan jelenségek tartoznak ide, mint a köszöntések, a tisztelet, megvetés, bátorítás, megfélemlítés, elutasítás, elhárítás stb. szokványos kifejezőmódja. Ilyenkor a fordítás koncepciójától is függ, hogy a fordító a forrásnyelvi közösség pragmatikai normájának megfelelő alakot fogalmi jelentése alapján fordítja-e le, avagy a célnyelv pragmatikai normájának megfelelő, denotatív jelentés tekintetében akár teljesen más kifejezéssel helyettesíti (vö. Polcz 2011).

Amikor az angyal meglátogatta Máriát, hogy közölje vele: ő lesz az anyja a Messiásnak, így köszönt: *Chaire!* Ez a kor szokványos köszöntésmódja volt mind találkozáskor, mind búcsúzáskor, leginkább talán a mai *szia* felelne meg neki. Nem különösebben meglepő, hogy egyik magyar fordításban sem olvassuk: *Szia, kegyelemben fogadott, az Úr veled!* A Károli-revizíók közül négy (TKM, SKF, KSE, VKF) a pragmatikai szempontokat mellőzve a denotatív jelentés visszaadása mellett döntött, pl. *Őrülj, kegyelemben fogadott!* (VKF). Néhány más protestáns fordítás is ezt az utat választotta (BGF, VSF, CLF). Az összes vizsgált katolikus fordítás – szintén nem meglepő módon – a mai nyelvben elavult, ill. csak a *Mária* nevű személynek az imában való megszólítására használt *üdvözlégység* szóval (írva *üdvöz légy* formában is) adja vissza a *Chaire!* köszöntést, pl. *Üdvözlégység, kegyelemmel teljes!* (SIT). Őket követi – talán valamiféle ökumenizmus jegyében – néhány újabb protestáns revízió, ill. fordítás is (KIF, RLF, RSF, MBT). Mivel ez utóbbi formát ma nem használjuk köszöntésre, ez a megoldás nemcsak stilisztikai szempontból nem tekinthető megfelelőnek, hanem pragmatikai szempontból sem. A legelfogadhatóbb megoldás ebben a helyzetben egy olvasóbarát fordításban talán az *Üdvözöllek!* (CSF, EGF, SPA).

Az Újszövetség görög eredetijében számos helyen találkozunk a *mé genoito!* kifejezéssel, melynek szó szerinti jelentése 'ne legyen!, ne történjen meg'. Olyan helyzetekben használják a beszélők, amikor egy felmerülő lehetőséget vagy gondolatot elutasítanak (Lk 20, 16; Róm 3, 4 és még a Róma-levél további kilenc helyén; 1Kor 6, 15; Gal 2, 17 és Gal 3, 21). A vizsgált Károli-revizíók közül négy (TKM, SKF, KIF, KSE) a *Távol legyen!* kifejezést használja, ez azonban ma a bibliai, ill. egyházi közegen kívül ismeretlen; magyarul ilyen helyzetekben többnyire az *Isten ments!* vagy *Isten őrizz* kifejezést használjuk. Csakhogy így fordítani eléggé aggályos, mivel az istenfélő zsidók az Istenre vonatkozó szavakat és neveket ilyen profán kifejezésben soha nem használták.⁴⁹ Némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy a fordító ezt használva a Biblia szövegében megtörné a 3. parancsolatot, legalábbis a zsidó szemlélet szerint. Ennek ellenére e két kifejezés valamelyikét (vagy annak módosított változatát) használják az újabb római katolikus fordítások (SIF, BDF, SIT), egy önálló protestáns fordítás (MEF) és az egyik Károli-revizíó (RLF). A magyar pragmatikai normát igyekeznek követni azok a fordítások is, amelyek a *Szó sem lehet róla!* kifejezést használják a szőlőműves példázatában (Lk 20, 16) és máshol is. Nem soroljuk föl az összes megoldást, csupán annyit említünk még meg, hogy a pragmatikai normát leginkább mellőző fordítások közé tartozik a VKF a maga szó szerinti *Meg ne történjen ez!* megoldásával.

Mivel a relevanciaelmélet a bibliafordítás számára – amint fentebb láttuk – a direkt fordítási módszert tartja legalkalmasabbnak, melyben a fordító a forrásnyelvi közösség

49 Az adatok az SPA Fontosabb fogalmak és nevek magyarázata c. fogalomtárából származnak.

kontextusának megfelelően fordít, a fönti példákban egy direkt fordításba elvileg az ókori zsidó közeg akkori normájának megfelelő formák illenének (azaz *Örülj!* és *Távol legyen!*), viszont mindenképpen szükséges volna őket magyarázó jegyzettel ellátni.

6. Szerkezeti egyenértékűség

Az elemzés fontos szempontja az is, hogy a fordító mennyire törekszik a szerkezeti egyenértékűség elérésére, azon van-e, hogy a denotatív egyenértékűséget – ha lehet – hasonló szerkezeti megoldásokkal érje el, vagy pedig nem (nagyon) ügyel erre. A fordításelméleti irodalomban elhíresült formális ekvivalencia és dinamikus ekvivalencia (később: funkcionális ekvivalencia) kettőssége erre a két fordítási stratégiára utal,⁵⁰ amelyek két különböző fordítási ideológiát tükröznek (erre I. Lanstyák 2013b, 21. p.), s amelyek relevanciaelméleti keretben könnyen összebékíthetők (erre I. Smith 2008, 173–175. p.; vö. még Gutt 1990, 19. p.). Ahhoz, hogy a fordítás a lehető legnagyobb mértékben legyen hasonló az eredetihez, a fordítónak a következő egyszerű elvet kell követnie: fordíts szó szerint addig, amíg a fordítás érthető és olvasható marad a célnyelvi befogadók számára (Smith 2008, 174. p.; I. még Smith 2000, 70. p.). Csak így érhető el a relevancia elvének érvényesítése, vagyis az, hogy a fordítás befogadása ne követeljen a célnyelvi befogadjától a szükségesnél nagyobb erőfeszítést, amint erre már föntebb Guttra (1991/2000, 377–378. p.) hivatkozva utaltunk.

A nyelvek közötti formális megfelelés figyelembevételére, azaz kontrasztív nyelvészeti elemzésre⁵¹ szükség lehet olyankor, amikor a nyelvek közötti szerkezeti különbségek kényszerítik a fordítót a denotatív egyenértékűséget sértő megoldásokra. Az ilyen megoldások alkalmazásának tehát nem annyira fogalmi, mint inkább nyelvtani (szerkezeti) okai vannak, amikor elsősorban a célnyelv rendszere kényszeríti vagy legalább készlet szerkezeti változtatásra a fordítót, tehát fő célja nem az adott jelentésrészlet pontosabb visszaadása, hanem a szövegrészlet grammatikalitásának, nyelvtani helyességének biztosítása (vö. Smith 2000, 70. p.).⁵²

50 L. pl. Nida 1964, 159. p.; 1978; Nida–Taber 1969; de Waard–Nida 1986/2002, 48–61. p.; Smith 2000, 24–32. p.; Ryken 2004; Munday 2008, 42–44. p.; Pecsuk 2008, 96–98. p., 2012; vö. még Smith 2000, 11–13. p.; 2007, 68–71. p.

51 A fordításelmélet és a kontrasztív nyelvészet viszonyára I. Klauzy 2002a, 21–23. p.

52 Az *annyira* és az *elsősorban* szavakkal kifejezett megszorítás az előző szövegrészletben azért szükséges, mert elvileg minden szerkezeti változtatás jár némi jelentésmódosulással is, mivel maga a nyelvi forma is sugároz vagy sugall valamilyen jelentést: a *háztető*, a *ház teteje* és a *háznak a teteje* kifejezések denotatív jelentése elvileg azonos (pontosabban: a jeltárgy, amire vonatkoznak, ugyanaz), a szerkezeti felépítés különbsége mégis kihat a jelentésükre: az első sugallja a legszorosabb kapcsolatot a ház és a tető között, a második már lazábbat, a harmadik még lazábbat; bár a jeltárgy azonos, egy kicsit mégis másképp nézünk rá, attól függően, milyen kifejezés révén kerülünk vele kapcsolatba. Éppen ezért minősíthető nyelvi mítosznak a kognitív fordítói ideológiája, mely szerint a szövegben, szövegrészletben megfogalmazódó gondolat elvonatkoztatható a nyelvi formától, és egy másik nyelven eltérő nyelvi formában is hiánytalanul visszaadható (I. még Lanstyák 2013b).

Az Ef 4, 6 szó szerinti fordítása ez: „Egy az Istene és Atyja mindenkinek, aki minden fölött, minden által és mindenben” (a Nestle-Alandban olvasható szövegváltozat szerint).⁵³ Nyilvánvaló, hogy az igék, amelyeket az egyes fordítások és revíziók beillesztenek a szövegbe (és az olykor alkalmazott átfogalmazások) nem azt a célt szolgálják, hogy a befogadó pontosabban tudja, miről van szó, hiszen a mondat valószínűleg éppannyira érthető igék nélkül a magyar befogadónak, mint a görög eredeti befogadójának, hanem azt, hogy a mondat magyarul is grammatikus legyen, mivel – szemben az ógörög nyelvvel – a magyarban a létege ilyen esetben nem maradhat el. Nézzük meg a Vizsolyihoz nyilván legközelebb álló Aranyas Biblia és a vizsgált revíziók megoldásait!

Egy az Isten és mindeneknek Attyok, ki mindenek felett vagyon és mindeneknek általa, és ti bennetek mindenitekben. (TKM) – *Egy az Isten és mindeneknek Atyja, a ki mindeneknek felette van és mindenek által és mindnyájatokban munkálkodik.* (SKF) – [...] *egy Isten és mindeneknek Atyja, aki mindenek felett és mindenek által és mindnyájatokban ott van.* (KIF) – [...] *egy az Isten, aki mindeneknek atyja, aki mindenek felett van és mindent áthat, és mindenben benne van.* (RLF) – *Egy az Istene és Atyja mindeneknek, aki mindeneknek felette van és mindenek által és mindnyájatokban munkálkodik.* (KSE) – *Egy az Istene és Atyja mindeneknek, aki mindenek felett van, mindent áthat, és mindenben jelen van.* (VKF)

Az, hogy a fordítások nem mindig és nem mindenhova a létigét pótolják, hanem más igéket használnak, nem azért történik, hogy ezek segítségével a befogadó jobban megértse a mondanivalót, hanem csupán a magyar stílusnorma által megkövetelt változottságot – a szóismétlés elkerülését – szolgálják (vö. Klaudy 2002b, 49–50. p.; Zimányi szerk. 2008, 131., 139. p.; Hetényi 2009, 745. p.).

7. Szövegszintű egyenértékűség

Az előző hat szempont figyelembevételével a hetedikben nyeri el igazi értelmét, abban ti., hogy van-e különbség az adott forrásnyelvi és a célnyelvi szövegrészlet jelentése közt. Csak szövegszinten tudjuk igazán megítélni, hogy – relevanciaelméleti szempontból tekintve – a célnyelvi szöveg ugyanazokat a kommunikatív fogódzókat tartalmazza-e, mint a forrásnyelvi szöveg. A szövegrészlet nyelvileg kódolt jelentése – vagy „értelme” – ugyanis alapvetően az előző hat szempont alapjául szolgáló tényezőkből (bizonyos mértékig ezek fontosságát is tükröző sorrendben:⁵⁴ denotatív jelentés; szerkezeti felépítés; pragmatikai jelentés; stílusérték; konnotatív jelentés; motíváltság), valamint a

53 A *Textus Receptus*ban *mindenben* helyett *mindnyájatokban* van, a bizánci szövegváltozatokban pedig *mindnyájunkban*.

54 A „fontossági sorrend” helyett azért használok ilyen cirkalmas körülírást, hogy jelezsem: nem lehet egyértelmű fontossági sorrendet megállapítani, egyrészt azért, mert a szempontok hierarchizálásához nincs objektív alapunk, másrészt azért, mert a fontossági sorrend szövegtípusonként, műfajonként, regiszterenként stb. változhat (pl. egy érvelő újszövetségi levélben a fogalmi pontosság fontosabb lehet, mint a stílusérték, míg egy ószövetségi költői könyvben, pl. az Énekek énekében a stílusérték és a konnotáció kaphat nagyobb szerepet; egy szójátékban pedig a denotatív jelentés mellett a nyelvi szerkezet válhat a pontosság legfőbb szempontjává), s azt még az üzenet jellege (inkább értelmünkre ható, inkább érzelmeinket érintő, inkább akaratunkat mobilizáló, illetve inkább a szellemünknek szóló) is befolyásolhatja.

szűkebb és tágabb szöveggörnyezetből adódik. Ami a kikövetkeztetett üzenet (implikatúrák) megragadását illeti, ehhez leginkább a konnotatív jelentés és a lexémákhoz fűződő enciklopédikus ismeretek nyújtanak kontextuális fogódzót (Heltai 2009: 17). Ezek lépnek aztán interakcióba a főntebb említett kognitív környezettel, és teszik lehetővé, hogy a befogadó megértse a szóban forgó szövegrészlet valódi üzenetét.

A világismeret, beszédhelyzet, szöveggörnyezet és a korábbi tapasztalatok alapvető jelentőségére a szövegértelmezés, ill. a fordítás szempontjából épp a relevanciaelmélet hívta föl a figyelmet. A relevanciaelmélet szerint ha a forrás- és a célnyelvi befogadók kognitív környezete nagymértékben különbözik – a bibliafordítások esetében pedig a nagy időbeli, társadalmi-kulturális és szellemi távolság miatt épp ez a helyzet –, nagyon valószínű, hogy a célnyelvi befogadók nem fogják ugyanúgy értelmezni a szöveget, mint az egykori forrásnyelvi befogadók (Gutt 1990, 18. p.). Épp ezért van szükség a főntebb említett enciklopédikus egyenértékűség esetleges hiányából adódó ismeretek valamilyen kompenzálására.

A befogadó kognitív környezetét alkotó tényezők közül eddigi fejtegetéseink során tulajdonképpen javarészt az adott szövegrészlet referenciális jelentésével foglalkoztunk, ugyanis ebbe nyilvánvalóan bele kell érteni minden nyelvileg kódolt jelentésmozzanatot, a denotatív jelentésen kívül a többi vizsgált tényezőt is, bár a konnotatív és a pragmatikai egyenértékűség eléréséhez a fordítónak figyelembe kell vennie a célnyelvi közönség kognitív környezetének többi elemét is. Ahhoz azonban, hogy egy nagyobb értelmi egységet, mondatot, több mondatnyi, több bekezdésnyi szöveget a befogadó helyesen értelmezzen, alapvetően fontos lenne, hogy a fordító gondoskodjon arról, hogy a forrás- és a célnyelvi befogadók kognitív környezete közötti jelentős különbségekől fakadó meg nem értési és félreértési veszélyeket elhárítsa, pl. magyarázó jegyzetek beiktatásával, fogalomtár összeállításával, térképek közlésével, az egyes bibliai könyvek elé írt bevezetőkkel stb., mindezt úgy, hogy ezek a megoldások összhangban legyenek a relevancia elvével, azaz a szükséges kontextuális információ „kinyeréséért” a befogadónak ne kelljen túl nagy árat fizetnie a feldolgozási erőfeszítés aránytalanul nagyfokú növekedésével. Ez akár azzal is járhat, hogy a főntebb elemzett egyenértékűség-fajták valamelyike sérül, pl. a denotatív vagy a stiláris (vö. Gutt 1990, 19. p.).

Összegzés

Dolgozatomban azokat a szempontokat mutattam be, melyek alkalmasak arra, hogy segítségükkel meg lehessen ítélni egy fordítás pontosságát, azaz szöveghűségét. Ehhez a hagyományos „egyenértékűség” kategóriát használtam fel mint rendező elvet; a jelenségek mélyebb magyarázatához alkalmanként a relevanciaelmélet némely tételéhez fordultam.⁵⁵ A két megközelítést egymást kiegészítőnek, nem pedig ellentétesnek tekintem. Hagyományosan a nyelvileg kódolt jelentések – pontosabban az explikatúrák – szintjén szokás egyenértékűségeket megállapítani (ezt tettem én is ebben a dolgozatban), ám nem látom akadályát annak, hogy a valódi üzenet szintjén is egyenértékű-

⁵⁵ Az „egyenértékűsége” mint pusztán leíró megközelítésre, szemben a „relevanciával” mint magyarázó megközelítéssel l. pl. Rosales 2009, 1098. p.

séget tételezzünk. A relevanciaelmélet itt „hasonlóságról” beszél, ami indokolt is: míg az explikatúrák a nyelvek közötti eltérések miatt inkább csak „egyenértékűek”, mintsem „hasonlóak”, addig a kikövetkeztetett üzenetek, ill. az implikatúrák már nem kötődnek közvetlenül nyelvi formákhoz, így ott inkább lehet „hasonlóságról” beszélni. Ugyanakkor, amint fentebb a „hasonlóság” és az „egyenértékűség” viszonyának elemzésénél is láttuk, a valódi üzenet nagyfokú hasonlósága a forrás- és a célnyelvi szövegben egyszersmind egyenértékűséget is jelent.

Az „egyenértékűség” fogalmára azért is szükségünk van, mert az kapcsolja össze a fordítást mint kommunikációt magával a társadalommal, amelyben a kommunikáció folyik. A relevanciaelmélet ugyanis, mivel kognitív kiindulású, a kommunikáció vizsgálatát javarészt a beszélők elméjében zajló folyamatokra korlátozza. Az ilyen megközelítés esetében valóban be lehet érni a „hasonlóság” fogalmával.⁵⁶ Ám mihelyt kilépünk az egyén világából, és figyelembe vesszük, hogy a kommunikált üzenet nagyon különféle társadalmi csoportoknak szólhat, máris szükségünk van az „egyenértékűség” fogalmára, amely a fordítás hatékonyságát *közvetlenül* nem az eredetihez való hasonlósághoz, hanem a célnyelvi közösségben betöltött szerepéhez köti.

Dolgozatom gyakorlati kiindulása miatt az „egyenértékűség” fogalmára elsősorban a vizsgált fordításváltozatok pontosságának megítélése érdekében volt szükségem. A fordítás pontosságát az egyik legfontosabb tényezőnek tekintem, melynek segítségével a fordítás minőségéről képet alkothatunk. Ezt a fordítás-ellenőrző munkám során ösztönösen alkalmazott elvet a relevanciaelmélet is megerősíti, melynek művelői a „komoly bibliaolvasók” számára készített bibliafordításban – amint láttuk – a direkt fordítás elveinek alkalmazását tartják célravezetőnek. Az a fáradság, amivel a nyelvileg kódolt üzenet értelmezése jár (a befogadó nem értelmezést kap, azt magának kell a kommunikatív fogódzók és a korabeli kontextus segítségével létrehozni), bőven megtérül abban, hogy – elvileg – a maga teljességében nyer hozzáférést Isten üzenetéhez, Isten szelleme ugyanolyan módon tud számára kijelentéseket adni, mint a korabeli forrásnyelvi befogadó számára, nem vagy csak csekély mértékben kell számolni az emberi közvetítés közegellenállásával, azaz a fordításba belevitt emberi értelmezések hátráltató vagy félrevezető hatásával. Ezenkívül a befogadó maga is bátrabban vonhat le következtetéseket, hiszen a direkt fordítás arra törekszik, hogy az eredetinek minden kontextuális jelentését megőrizze, a befogadónak tehát jó oka van feltételezni, hogy az általa levont következtetéseket a forrásnyelvi szöveg korabeli befogadója is levonta vagy levonhatta volna (Smith 2000, 64. p.).

Az összehasonlítás során összesen hétféle fordítási egyenértékűséget különböztettem meg: motivációs, denotatív, konnotatív, stílári, pragmatikai, szerkezeti és szöveg-szintű egyenértékűséget; amint jeleztem is, a szempontok sora bővíthető lett volna. A célnyelvi forma pontossága sokféle szempontból vizsgálható, s ezek a szempontok nem mindig állnak egymással összhangban. A fordítónak el kell döntenie, hogy az adott helyen pl. a fogalmi vagy a szerkezeti, a stílusbeli vagy a pragmatikai, esetleg a moti-

56 A hasonlóságot a relevanciaelmélet úgy határozza meg, mint annak mértékét, hogy két reprezentáció mennyi közös jeggyel rendelkezik, pl. szemantikai tartalom, nyelvi forma, hangok stb. tekintetében (Rosales 2009, 1099. p.), vagyis a „hasonlóságnak” ily módon nincs társadalmi dimenziója.

váltságbeli vagy a konnotációs pontosságot részesíti-e előnyben, amennyiben ezek összeütközésbe kerülnek egymással (vö. Gutt 1991/2000, 382–383. p.).

Az, hogy ütközés esetében a fordító az egyenértékűség melyik válfajának, mely válfajainak megteremtése mellett dönt, nagyban függ attól, hogy az adott szöveg milyen nyelvi regiszterhez, milyen műfajhoz és szövegtípushoz tartozik (vö. Smith 2000, 51. p.; Klaudy 2002a, 59–61. p.),⁵⁷ de szerepet játszanak a fordítási helyzet különféle nyelvi és nyelven kívüli tényezői is (vö. Heltai 2012, 12–13. p.),⁵⁸ ill. a főntebb említett relevanciaelméleti fogalommal élve: a befogadók kognitív környezete. Az egyes regisztereknek, műfajoknak és szövegtípusoknak megvan a maguk szigorú vagy kevésbé szigorú norma-rendszere, amit a fordítónak figyelembe kell vennie, továbbá természetesen követnie kell az általa használt nyelvváltozat (legtöbb esetben a standard) általános normáit. Így tudja elérni, hogy fordítása ne csak pontos legyen, hanem amennyire csak lehet, beilleszkedjen az adott nyelven létrehozott eredeti szövegek (nem fordítások) közé. A beilleszkedésnek nem kell teljes mértékűnek lennie: az adott regiszterre, műfajra, szövegtípusra vonatkozó fordítási normák⁵⁹ szabják meg a beilleszkedés mértékét. Annak eldöntése azonban, hogy ezeknek a követelményeknek mennyire felelnek meg a vizsgált magyar Újszövetség-fordítások és revíziók, már egy másik kutatás tárgyát képezi.

Hivatkozások

- Abdolmaleki, Saleh Delforouz 2012. Proper Names in Translation: An Explanatory Attempt. *The Social Sciences*, 7/6. 832–837. p.
- Anderman, Gunilla 2007. Linguistics and Translation. Kuhlweiczak, Piotr–Littau, Karin (szerk.): *A Companion to Translation Studies*. Clevedon–Buffalo–Toronto, Multilingual Matters Ltd., 45–62. p.
- Bach, Kent 2006. Implicature vs. Explicature: What's the difference? *Granada workshop on "Explicit Communication,"* in honor of Robyn Carston, May 31–June 2, 2006. <http://userwww.sfsu.edu/kbach/Bach.ImplExpl.pdf> (Utolsó letöltés: 2014. február 20.)
- Bawarshi, Anis S.–Reiff, Jo Mary 2010. *Genre. An Introduction to History, Theory, Research, and Pedagogy*. West Lafayette, Parlor Press–The WAC Clearinghouse.
- Carston, Robyn–Hall, Alison 2012. Implicature and Explicature. Schmid, Hans-Jörg (szerk.): *Cognitive Pragmatics*. Berlin, Walter de Gruyter. Előzetes változat: http://www.ucl.ac.uk/psychlangsci/research/linguistics/People/linguistics-staff/robyn_carston/pdfs/Carston-Hall-2011-Implicature.pdf (Utolsó letöltés: 2014. február 10.)
- Catford, John Cunnison 1965. *A Linguistic Theory of Translation. An Essay in Applied Linguistics*. London, Oxford University Press.
- Chesterman, Andrew 1998. Description, Explanation, Prediction: A response to Gideon Toury and Theo Hermans. *Current Issues in Language & Society*, 5/1–2. 91–98. p.

57 Ezekre I. Trosborg 1997; Lee 2001; Bawarshi–Reiff 2010, 29–56. p.; magyarul Klaudy 2002b, 58–64. p.; Tolcsvai Nagy szerk. 2006.

58 A fordítási helyzet tényezőire I. Klaudy 2002a, 24. p.

59 A fordítási norma Klaudy (2002b, 162. p.) megfogalmazásában „nem más, mint a fordítók által bizonyos korban és bizonyos szocio-kulturális környezetben rendszeresen kiválasztott tipikus fordítói megoldások tárháza”. A fordítási norma főbb kérdéseire I. Toury (1995/2000); Heltai (2005, 34–35. p.).

- Chesterman, Andrew 2004. Hypotheses about translation universals. Hansen, Gyde–Malmkjær, Kirsten–Gile, Daniel (szerk.): *Claims, Changes and Challenges in Translation Studies*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 1–13. p.
- Grice, Paul H. 1997. A társalgás logikája. Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó, 213–227. p.
- Gutt, Ernst-August 1990. A theoretical account of translation – without a translation theory. *Target*, 2/2. 135–164. p. Újraközlés: <http://www.bible-researcher.com/gutt1.html>, 22. o. (Utolsó látogatás: 2014. február 10.)
- Gutt, Ernst-August 1991/2000. Translation as interlingual interpretive use. Venuti, Lawrence szerk., *The Translation Studies Reader*. London–New York: Routledge. 376–396.
- Gutt, Ernst-August 2000. Textual properties, communicative clues and the translator. Navarro Errasti, M. Pilar– Lorés Sanz, Rosa– Murillo Oñat, Silvia–Carmina Gomez, Buesa szerk., *Transcultural Communication: Pragmalinguistic Aspects*. Zaragoza: Anzubar. – Internetes változat: <http://cogprints.org/2584/1/TextualPropertiesCommunicativeClues.htm> (Utolsó látogatás: 2014. február 13.)
- Gutt, Ernst-August 2004. Challenges of Metarepresentation to Translation Competence. Fleischmann, Eberhard–Schmitt, Peter A.–Wotjak, Gerd (szerk.): *Translationskompetenz: Tagungsberichte der LICTRA*, 4.–6.10.2001. Tübingen, Stauffenberg, 77–78. p. – Internetes változat: http://cogprints.org/6328/1/LICTRA2001-Gutt_w_figures.pdf (Utolsó letöltés: 2014. február 20.)
- Heltai Pál 2004–2005. A fordító és a nyelvi normák I–III. *Magyar Nyelvőr*, 128/4. 407–434. p.; 129/1. 30–58. p.; 129/2. 165–172. p.
- Heltai Pál 2009. Fordítás, relevancia, feldolgozás. *Modern Nyelvoktatás*, 15/1–2. 13–28. p.
- Heltai Pál 2012. Az egyenértékűség kérdései mű- és szakfordításban. Dróth Júlia (szerk.): *Szaknyelvoktatás és szakfordítás. Tanulmányok a Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének kutatásaiból*. Gödöllő, Szent István Egyetem, 7–20. p.
- Heltai Pál 2014. *Mitől fordítás a fordítás? Válogatott fordítástudományi tanulmányok*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó.
- Hetényi Zsuzsa 2009. A fordítások bűne és vétke. A „Bűn és bűnhődés” címéről. *Holmi*, 29/6. 743–746. p.
- Kenny, Dorothy 2001. Equivalence. Baker, Mona (szerk.): *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London–New York, Routledge, 77–80. p.
- Klaudy Kinga 2002a. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest, Scholastica.
- Klaudy Kinga 2002b. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest, Scholastica.
- Laharomi, Zahra Hassani 2013. Conversational Implicatures in English Plays and Their Persian Translations: A Norm-governed Study. *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*, 2/5. 51–61. p.
- Lanstyák István 2006. A bibliafordítás néhány lexikológiai kérdése (Károli Gáspár fordítása alapján). *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzészről, kódváltásról és fordításról*, 170–244. p. (Hivatkozások: 245–257. p.) Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Lanstyák István 2013a. Nyelvi problémák a bibliafordításban. Benő Attila–Fazakas Emese–Kádár Edit (szerk.): „...hogy legyen a víznek lefolyása...” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Kolozsvár, EME, 309–318. p.
- Lanstyák István 2013b. A Károli-biblia 20. és 21. századi revízióinak néhány kérdéséről. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 15. évf. 2. sz. 3–34. p.
- Lee, David Y. W. 2001. Genres, registers, text types, domains and styles: Clarifying the concepts and navigating a path through the BNC jungle. *Language Learning & Technology*, 5/3. 37–72. p.
- Meibauer, Jörg 2009. Implicature. Mey, Jacob L. (szerk.): *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. Amsterdam etc., Elsevier, (2. kiadás.) 365–378. p.

- Munday, Jeremy 2008. *Introducing Translation Studies. Theories and Applications*. London–New York, Routledge. (2. kiadás.)
- Navarro Errasti, María Pilar 2001. Transferring Communicative Clues in Translation. *Revista Alicantina de Estudios Ingleses*, 14. 137–149. p.
- Nemesi Attila László 2012. Retorika és pragmatika: az implikátúra fogalmának klasszikus gyökerei. *Magyar Nyelvőr*, 136/3. 249–272. p.
- Nida, Eugene A. 1964. *Toward a Science of Translating, with special reference to principles and procedures involved in Bible translating*. Leiden, E. J. Brill.
- Nida, Eugene–Taber, Charles R. 1969. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden, E. J. Brill.
- Panou, Despoina 2013. Equivalence in Translation Theories: A Critical Evaluation. *Theory and Practice in Language Studies*, 3/1. 1–6. p.
- Pattimore, Stephen 2008. A Drift on a Sea of Implicature: Relevance Theory and the Pragmatics of Translation. *Journal of Biblical Text Research*, 22. 180–202. p. Internetes változat: <https://map.bloomfire.com/posts/595698-a-drift-on-a-sea-of-implicature/public> (Utolsó letöltés: 2014. február 12.)
- Pecsuk Ottó 2008. A bibliafordítás nemzetközi elmélete és gyakorlata napjainkban. Heltai János–Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Biblia sacra hungarica. A könyv, „mely örök életet ad”*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 93–109. p.
- Pecsuk Ottó 2012. A dinamikus/funkcionális ekvivalencia jelentése E. A. Nida munkáiban. Pecsuk Ottó (szerk.): *A bibliarevizió műhelyéből*. Budapest, Kálvin János Kiadó, 38–50. p.
- Polcz Károly 2011. Pragmatikai egyenértékűség a beszédaktusok fordításában. *Magyar Nyelvőr*, 135/2. 195–214. p.
- Pym, Anthony. 1995. European Translation Studies, *Une science qui dérange*, and Why Equivalence Needn't Be a Dirty Word”. *Traduction, Terminologie, Rédaction*, 8/1. 153–176. p.
- Pym, Anthony 1997. Koller's *Äquivalenz* Revisited. *The Translator*, 3/1. 71–79. p. Internetes változat: http://usuaris.tinet.cat/apym/on-line/reviews/1997_koller.pdf (Utolsó letöltés: 2014. február 6.)
- Pym, Anthony 2007a. Natural and directional equivalence in theories of translation. *Target*, 19/2. 271–294. p.
- Pym, Anthony 2007b. Philosophy and Translation. Kuhiwczak, Piotr–Littau, Karin (szerk.): *A Companion to Translation Studies*. Clevedon–Buffalo–Toronto, Multilingual Matters Ltd., 24–44. p.
- Rabadán, Rosa 2008. Refining the idea of “applied extensions”. Pym, Anthony–Shlesinger, Miriam–Simeoni, Daniel (szerk.): *Beyond Descriptive Translation Studies*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 103–117. p.
- Rosales Sequeiros, Xosé 2009. Mey, Jacob L. (szerk.): *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. Amsterdam etc., Elsevier, (2. kiadás.) 1097–1100. p.
- Ryken, Leland 2004. *Bible Translation Differences. Criteria for Excellence in Reading and Choosing a Bible Translation*. Wheaton, Illinois, Crossway Books.
- Smith, Kevin G. 2000. *Bible Translation and Relevance Theory. The Translation of Titus*. (Publikálatlan doktori értekezés.) Stellenbosch, South Africa, University of Stellenbosch. Internetes változat: <http://www.sats.edu.za/userfiles/BibleTranslationandRelevanceTheory.pdf> (Utolsó letöltés: 2014. február 11.)
- Smith, Kevin G. 2002. Translation as secondary Communication. The relevance theory perspective of Ernst-August Gutt. *Acta Theologica Supplementum* 2. 107–117. p.
- Smith, Kevin G. 2007. The Emergence of Relevance Theory as a Theoretical Framework for Bible Translation. *Conspectus*, 4. 65–81. p.

- Smith, Kevin G. 2008. Direct Translation: Striving for Complete Resemblance. *Conspectus*, 5. 169–184. p.
- Sperber, Dan–Wilson, Deirdre 2008. A Deflationary Account of Metaphors. Gibbs, Raymond W. (szerk.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 84–105. p. – Újra-kiadás: Wilson, Deirdre–Sperber, Dan 2012. *Meaning and Relevance*. Cambridge, Cambridge University Press, 97–122. p. – Interneten közzétett változat: <http://neale.commons.gc.cuny.edu/files/2013/04/Sperber-Wilson-A-deflationary-account-of-metaphors-2.pdf> (Utolsó letöltés: 2014. február 13.)
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2006. *Szöveg és típus. Szövegtypológiai tanulmányok*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Toury, Gideon 1979. Interlanguage and its Manifestations in Translation. *Meta*, 24/2. 223–231. p.
- Toury, Gideon 1995/2000. The nature and role of norms in translation. Venuti, Lawrence (szerk.): *The Translation Studies Reader*. London–New York, Routledge, 198–211. p.
- Trosborg, Anna 1997. Text Typology: Register, Genre and Text Type. Trosborg, Anna (szerk.): *Text Typology and Translation*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 3–23. p. Internetes változat: http://www.postgradolinguistica.ucv.cl/dev/documentos/49_720,text%20typology.pdf (Utolsó letöltés: 2014. február 9.)
- Yus Ramos, Francisco 2009. Relevance Theory. Mey, Jacob L. (szerk.): *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. Amsterdam etc., Elsevier, (2. kiadás) 854–861. p.
- Van der Merwe, Christo H. J. 2012. The Bible in Afrikaans: A direct translation – A new type of church Bible. *HTS Teologiese Studies/ Theological Studies*, 68/1. <http://www.scie-lo.org.za/pdf/hts/v68n1/v68n1a72.pdf> (Utolsó letöltés: 2014. február 12.)
- Waard, Jan de–A. Nida, Eugene A. 1986/2002. *Egyik nyelvről a másikra*. Budapest, A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- Wilson, Deirdre–Sperber, Dan 1994. Outline of relevance theory. *Links & Letters*, 1. 85–106. p.
- Wilson, Deirdre–Sperber, Dan 2000. Truthfulness and Relevance. *UCL Working Papers in Linguistics*, 12. 215–254. p. Internetes változat: http://www.phon.ucl.ac.uk/home/PUB/WPL/00papers/wilson_sperber.pdf (Utolsó letöltés: 2014. február 10.)
- Wilson, Deirdre–Sperber, Dan 2004. Relevance Theory. Horn, L.R.–Ward, G. (szerk.) *The Handbook of Pragmatics*. Oxford, Blackwell, 607–632. p. – Internetes változat: <http://www.dan.sperber.fr/?p=93>. (Utolsó látogatás: 2014. február 14.)
- Xu, Zhaohui–Zhou, Yanchun 2013. Relevance Theory and Its Application to Advertising Interpretation. *Theory and Practice in Language Studies*, 3/3. 492–496. p.
- Zachar Viktor 2011. Német neologizmusok a fordítói gyakorlatban. *Fordítástudomány*, 13/2. 56–71. p.
- Zhonggang, Sang 2006. A Relevance Theory Perspective on Translating the Implicit Information in Literary Texts. *Journal of Translation*, 2/2. 43–60. p.
- Zimányi Árpád szerk. 2008. *Beszédművelés, nyelvi norma*. Eger, EKF Líceum Kiadó.

Melléklet

Felhasznált fordítások és revíziók

A Károli-családba tartozó fordításváltozatok

1. TKM Tótfalusi Kis Miklós Aranyas Bibliája (Amszterdam, 1685)
2. SKF Szász Károly vezetésével készült revideált fordítás (Budapest, 1908)
3. KIF Kecskeméthy István átdolgozása (Budapest, 1931)
4. RLF Ravasz László átdolgozása (Ligonier, 1971)

5. KSE A Krisztus Szeretete Egyház kiadása (Budapest, 2009)
6. VKF A Veritas Kiadó revideált kiadása (Budapest, 2011)

Önálló protestáns fordítások

1. MEF Masznyik Endre fordítása (Pozsony, 1917/1925)
2. CSF Czeglédy Sándor fordítása (Győr, 1924)
3. RSF Raffay Sándor fordítása (Budapest, 1929)
4. BGF Budai Gergely fordítása (Budapest, 1967)
5. VSF Vida Sándor fordítása (Budapest, 1971)
6. CLF Csia Lajos fordítása (Budapest, 1978/2005)
7. MBT Magyar Bibliatársulat fordításának 1. revíziója (Budapest, 1990)
8. EGF Egyszerű fordítás (Fort Worth, Texas, 2003)

Önálló római katolikus fordítások

1. KNV Káldi György fordításának revíziója (Budapest, 1907; első megjelenése 1626)
2. SIF Soós István fordítása (Budapest, 1911)
3. BDF Békés Gellért–Dalos Patrik fordítása (Róma, 1951)
4. SIT Szent István Társulat fordításának revíziója (Budapest, 1973/2003)

Fordításrészletek

1. SPA A Szent Pál Akadémia fordítása (Budapest, 2001–2008)⁶⁰

ISTVÁN LANSTYÁK

ON SOME SORTS OF TRANSLATIONAL EQUIVALENCE

ASPECTS OF INVESTIGATION OF HUNGARIAN TRANSLATIONS OF THE NEW TESTAMENT AND THEIR REVISIONS

The paper presents one part of the analytical framework designed to study the exactness of one 17th century and several 20th and 21st century revisions of the classical Károli New Testament translation as well as other Hungarian translations of the New Testament. The aspects of the comparison of SL and TL text are: 1. motivational equivalence, i.e. equivalence on the level of the motivation of the words (eventually also of grammatical forms) in the two languages; 2. denotative or referential equivalence; 3. connotative equivalence; 4. stylistic equivalence; 5. pragmatic equivalence; 6. structural equivalence; 7. textual equivalence. The paper is based on a long-term research program, in which the linguistic forms found in the 20th and 21st century revisions of Károli Gáspár's New Testament are compared with an older Károli revision from the 17th century and a number of new translations and (non-Károli) revisions from the 20th and 21st century.

---

60 A 2008–2012. évek közötti fordításrészleteket kéziratos formában ismerem.

Ukrajna nyelvi helyzete egy amerikai film szinkronja tükrében

ISTVÁN CSERNICSKÓ
The Language Situation of Ukraine in the light of a dubbed U.S. film

81`246.2(477)
81`27/28(477)
811.161.2
811.161.1

Keywords: Language situation. Ukrainian–Russian Bilingualism. Surzhyk.

1. Egy filmélmény szociolingvisztikai aspektusai

Úgy alakult, hogy nemrégiben az egyik kijevei utam során moziba mentem. Maga a film nem volt túl nagy élmény (szokványos amerikai akciófilm, fordulatos cselekménnyel, gonosz orosz milliárdossal, végül hősieesen győzedelmeskedő CIA-ügynökkel),¹ ám a szinkronban ott tükröződött a mai Ukrajna nyelvi helyzete.

A szinkronizált filmben az eredetiben angol nyelvű párbeszédet ukrán nyelven hallhatták a nézők. Ám mivel a történet jelentős része Oroszországban játszódik, az orosz személyeket alakító színészek (az eredetiben nyilvánvalóan szintén angolul elhangzó) szövegeit az ukrán mozilátogatók oroszra szinkronizálva élvezhették. A forgalmazó nyilván azzal is hitelesebbé szeretne volna tenni a filmet, hogy jelezte: az oroszok egymás között oroszul beszélnek. Amikor az orosz üzletembert alakító szereplő amerikai partnerével angolul társalgott, a szinkron nyelvet váltott: ukránul szólalt meg a vásznon. A szinkronrendező azzal jelezte, hogy ez a társalgás nem oroszul, hanem angolul hangzik el, hogy egy orosz szerepét játszó színész ezekben a jelenetekben ukránul (értsd: angolul) beszéltette. Kifejezetten érdekesen oldotta meg az ukrán szinkron rendezője annak érzékeltetését, hogy az oroszok egy része nem jól beszél angolul. A magyar mozikban hasonló esetekben erős akcentust imitál a magyar szinkronszínész. Itt azonban az orosz banditát alakító színész (aki orosz társaival oroszul érintkezett), ha szerepe szerint angolul kellett társalognia, szurzsikban beszélt. Az a szereplő viszont, aki orosz létére jól beszélt angolul, „angolul” kommunikálva a legtisztább ukránsággal beszélgetett amerikai partnerével.

Az ilyen nyelvi finomságokat egy amerikai mozifilm szinkronjában csak az ukrain nyelvi helyzetet ismerők élvezhetik igazán.

1 A *Jack Ryan: Shadow Recruit* c. amerikai filmet Magyarországon *Jack Ryan: Árnékyügynök* címmel forgalmazzák, az ukrain mozikban *Джек Райан: Теорія Хаосы*-ként fut.

2. Ukrajna nyelvi helyzetéről

Az 1991-ben függetlenné vált egykori szovjet tagköztársaság nyelvi helyzetét meghatározó egyik legfontosabb tényező az ország lakosságának nemzetiségi és anyanyelvi összetétele. Ukrajnában sokkal nagyobb az ukrán nemzetiségűek aránya, mint azoké, akik az ukránt vallják anyanyelvüknek, illetve: jóval nagyobb az orosz anyanyelvként beszélők száma és aránya, mint az orosz nemzetiségűeké (1. táblázat).

1. táblázat. Ukrajna lakossága anyanyelv és nemzetiség szerint a 2001-es census adatai alapján

Nemzetiség és anyanyelv	Fő	%
ukrán nemzetiségű ukrán anyanyelvűek	31 970 728	66,27
orosz nemzetiségű ukrán anyanyelvűek	328 152	0,68
ukrán anyanyelvű nemzeti kisebbségek	278 588	0,58
UKRÁN ANYANYELVŰ ÖSSZESEN	32 577 468	67,53
orosz nemzetiségű orosz anyanyelvűek	7 993 832	16,57
ukrán nemzetiségű orosz anyanyelvűek	5 544 729	11,49
orosz anyanyelvű nemzeti kisebbségek	735 109	1,52
OROSZ ANYANYELVŰ ÖSSZESEN	14 273 670	29,59
kisebbségek, akiknek anyanyelve és nemzetisége megegyezik	1 129 397	2,34
kisebbségek, akik valamely más kisebbség nyelvét tekintik anyanyelvüknek	260 367	0,54
KISEBBSÉGI ANYANYELVŰ ÖSSZESEN	1 389 764	2,88
UKRAJNA ÖSSZESEN	48 240 902	100

Az ukrán kisebbségi egyik fontos jellemzőjét foglaltuk össze a 2. táblázatban. Nemzetiségi alapon az ország polgárainak 22,18%-a tartozik a nemzeti kisebbségekhez. Anyanyelv alapján a lakosság 32,47%-a a nyelvi kisebbségek valamelyikéhez tartozik. Ám nemzetiségi szempontból az összes kisebbségi állampolgár 77,89%-a orosz nemzetiségű. Anyanyelv alapján még magasabb az oroszok aránya a kisebbségek körében: 91,13%. Ukrajnában tehát a kisebbségi, illetve a nyelvi kérdés csaknem egyet jelent az orosz közösség és nyelv ügyével, az orosz mellett a többi etnikai vagy nyelvi csoport súlya elenyésző. Épp ezért az ukrán nyelvi helyzetet elemzők egy része úgy vélekedik, hogy a különböző nemzetiségű, de orosz ajkú állampolgárok valójában akár többségként is kezelhetők (az ország egyes régióiban), és az ukrán nemzetpolitika ukránosító törekvései éppen e csoport, és nem általában a nemzeti vagy nyelvi kisebbségek ellenében formálódnak (lásd pl. Arel 1995b, 157–158. p., 1995c, 85. p.).

2. táblázat. Ukrajna kisebbségi (nem ukrán nemzetiségű) polgárai nemzetiség és anyanyelv alapján a 2001-es népszámlálás adatai alapján

Kisebbségi	Fő (%)	Ebből	Fő	Az összlakosság %-ában	A kisebbségiek %-ában
Nemzetiség szerint	10 699 209 (22,18%)	orosz	8 334 141	17,28	77,89
		egyéb	2 365 068	4,90	22,11
Anyanyelv szerint	15 663 434 (32,47%)	orosz	14 273 670	29,59	91,13
		egyéb	1 389 764	2,88	8,87

Az Ukrajna nyelvi helyzetét elemzők előszeretettel különböztetnek meg eltérő nyelvi irányzatú csoportokat az ország lakosságán belül. Szakértők szerint (pl. Arel 1995a, 1995b, 1995c, 101. p., Rjabcsuk 2003, 58. p.) két nagy nyelvi csoporttal számolhatunk: az ukrán és az orosz nyelvűek táborával. Ezzel szemben mások (pl. Arel–Khmelko 1996, Gritsenko ed. 2001, Khmelko 2004, Khmelko–Wilson 1998, Wilson 1998, 119. p., Ulasiuk 2012, 32. p.) úgy vélik, Ukrajna lakossága három nagy nyelvi-etnikai csoportra oszlik: a) ukránul beszélő ukránok (az ország lakosságának 40–45%-a); b) oroszul beszélő ukránok (a lakosság 30–34%-a); c) oroszul beszélő oroszok (kb. 20%). Hasonlóan vélekedik Shumljanskyi (2010) is, aki azonban négyfelé tagolja az ukrain nyelvi csoportokat. Szerinte az alábbi csoportok különíthetők el: a) a maximalista ukrainofilek; b) a pragmatikus ukrainofilek; c) a felsőbbrendű ruszofilek; d) egyenlőségi ruszofilek. Mindegyik elemző megállapítja, hogy a különböző nyelvi csoportok eltérő nyelvi orientációval és nyelvi, nyelvpolitikai célokkal, elképzelésekkel rendelkeznek.

Az ország nyelvi helyzetét azonban nemcsak az orosz nemzetiségűek és anyanyelvűek magas száma és aránya bonyolítja, hanem az is, hogy az orosz Ukrajna függetlenné válásáig egyértelműen domináns nyelv volt a közélet valamennyi területén, s ezt a pozícióját az ország számos régiójában (főként a déli és keleti területeken, de számos tekintetben a fővárosban, Kijevben is, lásd pl. Zalizniak–Maszenko 2001, Taranenko 2007, Szokolova 2012) voltaképpen máig őrzi, annak ellenére, hogy jogilag Ukrajna egyetlen államnyelve az ukrán. Az ország lakosságának jelentős része az orosz nyelvet használja a mindennapokban, közel 30%-ának pedig anyanyelve is az orosz (Besters-Dilger szerk. 2008, 2009, Majboroda és mtsai szerk. 2008, Maszenko 2010, Vorona–Sulha szerk. 2007). Az egyes közigazgatási egységeken belül is jelentősen eltér egymástól az ukránok és oroszok egymáshoz viszonyított aránya (Cserniczkó 2013, 245. p.), illetve az egyes nyelvek megjelenése a beszélők mindennapjaiban (Arel 1995b, 1995c, 92–94. p.).

Maszenko (2010) elemzése alapján egyértelmű, hogy Ukrajna nyelvi helyzetének jellemző vonása a tömeges és aszimmetrikus ukrán–orosz kétnyelvűség. A szovjet időszakban szinte mindenki megtanult valamilyen szinten oroszul, az oroszoknak viszont nem volt szükségük más nyelvek elsajátítására. A fentiek alapján nem csodálkozhatunk azon, írja Strikha (2001), ha az országban az orosz nyelv és kultúra Ukrajna függetlenné válását követően is széles körben elterjedt. Taranenko (2003) és Nahorna (2005, 237. p.) úgy vélik, a Szovjetuniótól örökölt ukrain nyelvi helyzet a (fishmani) diglossia fogalmával jellemezhető (lásd Fishman 1971), ahol az E(melkedett) funkciókban az orosz, a K(özönséges) szituációkban az ukrán nyelv volt használatos. Az ukrán–orosz kétnyelvűség, a szoros ukrán–orosz társadalmi és nyelvi kapcsolatok következményeként jött létre egy kontaktusváltozat, az úgynevezett szurzsik.

Az ukrán értelmező szótárak szerint a szurzsik [суржик] szó első jelentése: rozs és a búza, vagy rozs és árpa, esetleg árpa és zab keveréke (Maszenko 2010, 68. p., 2011, 4–6. p.). A jelenség nagyon hasonló a belarusz–orosz nyelvi keveredés következtében létrejött, traszjanka néven emlegetett változathoz (Maszenko 2010, 69. p., 2011, 6–7. p.). Az ukrán nyelvészek elemzése szerint a szurzsik alapját az ukrán nyelv grammatikai rendszere alkotja, ám számos orosz szó, kifejezés, nyelvtani szerkezet, gyakran oroszos kiejtés, hangsúly jellemzi (lásd Vahtyin és mtsai 2003, del Gaudio–Tarasenko 2008, 2009, Lenec 2000, Bilaniuk 1997, 2003, 2004, 2005, Maszenko 2010,

68–83. p., 2011). Többen mégis mindenféle rendszer nélküli keveréknek tekintik (pl. Radevics-Vinnickij–Ivanisin 2012, 93. p.). A változat presztízse alacsony, az ukrán nyelvűvelők, egyetemi katedrával rendelkező vezető nyelvészek és más értelmiségiek kedvelt célpontja. Használóival rendszerint alacsony iskolázottságot, műveletlenséget, bizonytalan identitást társítanak (Antoskina és mtsai 2007, 273. p., Bernsand 2001, 2006, Bilaniuk 1997, 2004, Bilaniuk–Melnik 2008, Lenec 2000, Maszenko 1999, 2002, 2011, Macjuk 2009, 140–141. p.). A szurzsikkal számos elemző (pl. Rjabcsuk 2000, 2003, Maszenko 2007) úgynevezett kreol identitást társít. Mások két Ukrajnáról beszélnek: szerintük az ország egyik fele mentalitásában és nyelvében ukrán, a másik pedig „kreol” nyelvű és identitású, azaz akarata ellenére erőszakosan eloroszosított, akiket „vissza kell téríteni” az ukrán nyelv és nemzet kebelére (Arel 1995b, 1995c, Jevtuh 2009, 317. p., Portnov 2009, 40–41. p.). E tábor hívei közül többen etno-lingvisztikai alapon sorolják erkölcsi kategóriákba az ország lakosságát (Rjabcsuk 2002, Maszenko 2007, 57. p.; erről lásd Kulyk 2000, Zsurzszenko 2005). Az ukrán nemzeti-ségű, de orosz ajkú ukrán állampolgárokat sokan janicsárnak, hitszegőnek, árulónak, sőt korcsnak, fattyúnak, lumpennek minősítik (erről lásd pl. Arel 1995c, 100. p., Kulyk 2001, 211. p., Taranenko 2007, 128. p.). Többen kérdőjelezzik meg az orosz és a szurzsik beszélőinek erkölcsseit, jogkövető magatartását is (lásd pl. Radevics-Vinnickij–Ivanisin 2012, 93. p.).

A Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet 2003-ban egy országos kutatás keretében feltárta, hogy Ukrajna különböző régióban más-más nyelv használata dominál a mindennapokban. Nyugat-Ukrajnában és az ország középső részén egyértelműen az ukrán a leggyakrabban használt nyelv. Északkeleten kissé az orosz felé billen a mérleg nyelve, és sokan használják a szurzsikot. Kelet- és Dél-Ukrajnában azonban az ukrán nyelv használati aránya nagyon alacsony, az orosz messze a leggyakrabban használatos nyelv. A 3. táblázat ennek a szociológiai kutatásnak az adatai alapján vázolja fel az ukrán–orosz kétnyelvűség mértékét, az ukrán és az orosz nyelv funkcionális megterheltségét. Az adatok alapján egyértelmű, hogy Ukrajnában mind az orosz, mind az ukrán nyelv használati köre széles körű, a társadalom jelentős része mindkét nyelvet használja (lásd még Arel 1995b, 1995c, Aza 2007, 2009, Alekszejev 2008, Medvegyev 2007, Taranenko 2007, Sulha 2008, Visnyak 2007, 2008 stb.).²

2 A 2011-es helyzetre lásd a *Становище української мови в Україні в 2011 році (аналітичний огляд)* [Az ukrán nyelv helyzete Ukrajnában a 2011-es évben (analitikus áttekintés)] című jelentést: <http://slovoua.com/stan-ukrajinskoji-movy-v-2011-roci-analitychnyj-oglyad> (2014.01.24.).

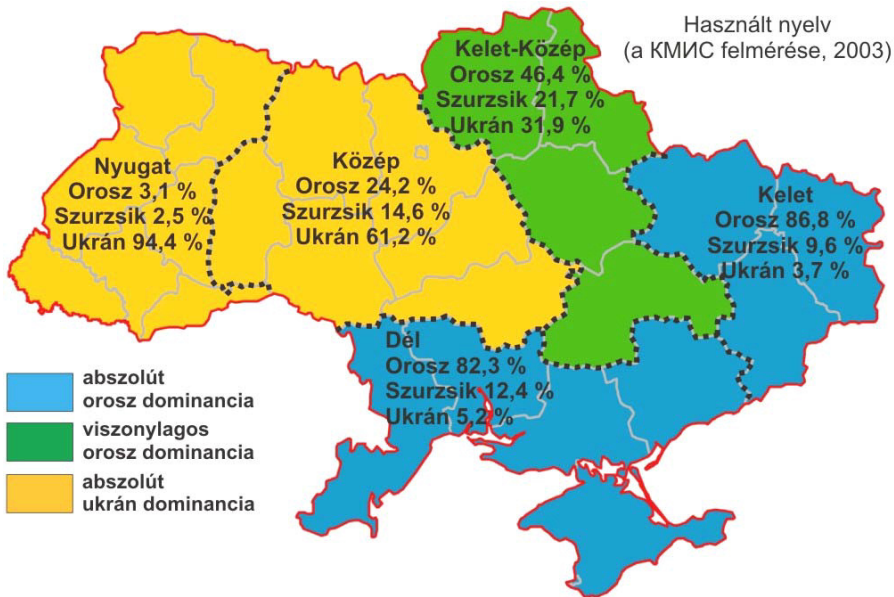
3. táblázat. A családi nyelvhasználat, a gondolkodás nyelve, valamint a boltokban/közterületeken és a kollégákkal való érintkezés nyelve (%-ban)

	Nyelvhasználat a családban	A hétköznapi gondolkodás nyelve	Az utcai, bolti és közterületi nyelvhasználat	A kollégákkal való beszélgetés és a munkahelyi nyelvhasználat
Kizárólag ukránul	28,8	29,3	24,1	22,3
Főként ukránul, de ritkán oroszul is	8,7	8,6	11,7	12,1
Kevert nyelven, melyben mind ukrán, mind orosz szavak használatosak	19,7	15,7	17,8	17,1
Főként oroszul, de ritkán ukránul is	14,3	10,7	15,6	17,1
Kizárólag oroszul	28,0	35,0	30,7	30,2
Egyéb nyelven	0,5	0,7	0,1	0,5

Összeállítva Visnyak (2008) alapján.

Az ország nyelvi, nyelvhasználati szempontból gyakorlatilag két nagy részre szakadt (Taratenko 2007, 131–133. p.). Nyugaton egyértelműen az ukrán nyelv használata dominál, de ahogy kelet felé haladunk, egyre nagyobb az oroszul beszélők aránya; a középső régiók lakosságának jelentős része a szurzsikot használja a legtöbb szituációban (1. térkép).

1. térkép. A leggyakrabban használt nyelv Ukrajnában a Kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet 2003-as kutatása szerint³

3 Forrás: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:RussianUseRu.PNG> (2014.01.24.).

A nyelvi preferenciák közötti regionális különbségek az államhatalmi szervekkel való érintkezésben is jelen vannak (4. táblázat).

4. táblázat. Milyen nyelven érintkeznek az államhatalmi szervek és önkormányzatok helyi munkatársai a lakossággal az adatközlő lakóhelyén, %-ban

	Régiók szerint					Ukrajna összesen
	Nyugat	Közép-Ukrajna és Északkelet	Dél és Délkelet Ukrajna	Donbász és Krím		
Kizárólag ukránul	79,3	42,0	14,8	0,8	33,0	
Ukránul vagy oroszul, az állampolgár kérése szerint	4,9	17,6	27,5	14,7	14,7	
Ukránul vagy oroszul, a hivatalnok választása szerint	10,3	27,6	26,1	13,9	21,0	
Kizárólag oroszul	0,9	2,1	22,3	57,4	19,0	
Nem nyilatkoztak	4,6	10,7	9,3	13,1	9,6	

Forrás: Visnyak (2008, 153. p.).

A nyelvi megosztottsággal párhuzamosan politikai szempontból is gyakorlatilag kétészakadt az ország (Arel–Khmelko 1996, Khmelko–Wilson 1998, Kulyk 2008, Khmelko 2004, Taranenko 2007, 131–133. p., Melnyik–Cserniczkó 2010, Cserniczkó 2006, 2013, 252–253. p.). Az összetett és kiélezett nyelvi helyzetben két, közel azonos támogatottságot élvező nagy politikai tábor feszül egymásnak, gyökeresen ellentétes nyelvpolitikai elképzelésekkel (Cserniczkó 2013, 331–346. p.).⁴

A szurzsik elterjedtségének mértékére nem csupán a fent idézett kutatások adataiból következtethetünk. Egy nemzetközi kutatócsoport által 2015 főszereplő reprezentatív mintán végzett vizsgálat megkérdezettjeinek 9,7%-a válaszolta azt, hogy azon a településen, ahol él, a lakosság többsége alapvetően a szurzsikot használja a mindennapokban, 3,1% pedig úgy véli, maga is ezen a nyelvváltozaton nyilatkozik meg a hétköznapiakban (Besters-Dilger szerk. 2008, 2009, del Gaudio–Taraszenko 2008, 2009). Radcsuk (2002a, 2002b) úgy látja, hogy ezt a köztes nyelvváltozatot több millió ukrán állampolgár használja. Sokan a szurzsikot sajátították el otthon vernakuláris alapnyelvként, és ezt használják a mindennapokban (Maszenko 2010, 80–81. p., 2011, 6. p.).

Maszenko (1999, 2007, 2010, 69–70. p., 2011) pidzsinként értékeli a szurzsikot. Úgy véli, hogy a szurzsik a pidzsinekhez hasonlóan az egykori gyarmatosító nyelv (az orosz) szókészletén alapul az ukrán fonetika, morfológia és szintaxis egyszerűsített normáinak megőrzése mellett (Maszenko 1999, 29. p., 2010, 69–70. p., 2011, 7–11. p.). Az, hogy a szovjet nyelvtudomány nem vett tudomást a szurzsik létezéséről, Maszenko (2010, 71. p.) szerint igazolja a gyarmatosító szándékot. Strikha (1997) is pidzsinként értékeli a szurzsikot. Goodman (1999, 30–31. p.) azonban kódkeverésként jellemzi a jelenséget. Bilaniuk (2004) árnyaltabban közelít a kérdéshez. Felhívja a figyelmet arra,

4 A politikai szembenállás egyik látványos következménye volt a narancsos forradalom 2004-ben, illetve a Kijev belvárosában 2013. november vége óta tartó, és 2014. január 24-ére már véres konfliktussá fajult tüntetéssorozat.

hogyan ez a változat önmagában is rétegzett, s ennek megfelelően a szurzsik nyelv/nyelv-változat tipológiáját is kidolgozta. Történelmi, társadalmi és ideológiai tényezők alapján elkülönítette: a) az urbanizált földműves, b) a vidéki nyelvjárási, c) a szovjet-ukrán, d) a városi kétnyelvű és e) a függetlenség utáni szurzsikot (Bilaniuk 2004). Az, hogy kevert nyelvnek (mixed language; lásd pl. Cseresnyési 2004, 202–206. p.) tekintsek, nem jellemző az ukrán nyelvészetben. Az *Ethnologue: Languages of the World* honlapja sem tartja számon a kevert nyelvek között a szurzsikot (<http://www.ethnologue.com/subgroups/mixed-language>).

Bár a szurzsik (és változatai) alapos nyelvészeti leírása még várat magára, maga a léte jól példázza a szoros ukrán–oroszi nyelvi kapcsolatok történetiségét, intenzitását és kiterjedését.

A szurzsikkal mint az ukrán állampolgárok tömege által használt nyelvvaltozattal számoló modell szerint Ukrajnában nem két nagy nyelvi csoporttal kell számolnunk, mint ahogyan az a 2001. évi census alapján látszik (ukrán és orosz nyelvűek), hanem hárommal. Elemzők szerint az államnyelvi státusú ukrán, a néhány elemző által a posztkoloniális örökség nyelveként aposztrofált orosz (lásd pl. Maszenko 2004, 2010, Sevcsuk–Tracs 2009) és a két nyelv szoros kontaktusa következményeként kialakult szurzsik szolgálja ki az ukrainai beszélőket (lásd pl. Berezovenko 2002). Vannak azonban olyan vélemények is, melyek szerint az ukrán–oroszi nyelvi hibridként jellemzett, az ukrán lakosság asszimilációja következményeként kialakult szurzsik az ukrán függetlenség körülményei között hamarosan eltűnik, hiszen az ukrán államnyelvi státusba kerülése gyökeresen megváltoztatta az ukrán–oroszi nyelvi kapcsolatok intenzitását és jellegét (lásd pl. Maszenko 2011, 122–126. p.). Az ukrán nyelvészet – és a nemzeti retorikát a középpontba helyező politikai elit – egyik központi és kiemelt feladatának tekinti ugyanis a szovjet korszakban deformált nyelvi helyzet megváltoztatását, az ukrán nyelv egyértelmű dominanciájának kialakítását az egész társadalomban (Arel 1995b). A politikai és társadalmi elit egy része – a „deformált” nyelvi helyzet miatt (lásd Maszenko 2007, 7. p.) – nem a kisebbségi nyelvek védelmét, hanem az ukránnak mint államnyelvnek a minél erőteljesebb és szélesebb körben való elterjesztését tekinti elsőrendű állami nyelvpolitikai feladatnak (Macjuk 2009, 178. p., Bowring 2012),⁵ elsősorban az orosz nyelvvel szemben (Arel 1995b, 1995c). A politikai elitnek ez a része és az ukránosítás mellett álló nyelvészek meggyőződése, hogy akik az intézményesített kétnyelvűséget támogatják, azok valójában a nemzeti egység ellenében védik saját (oroszi) egynyelvűségüket (Taranenko 2007, 132. p.). „Állítható, hogy az ukrán állam túlélése az ukrán nyelvnek az állami és társadalmi élet valamennyi szférájába történő reális bevezetésétől függ. A jelenlegi körülmények között a nyelv a nemzeti biztonság, a területi egység, a nemzettudat és a nép történelmi emlékezetének garanciája” – írta például a narancsosok egykori államelnöke, Viktor Juscsenko (2010) a *Deny* [A nap] című vezető napilapban *Akié a nyelv – azé a hatalom* című cikkében. „Az egyetlen államnyelv feltétele a fejlett európai állam létezésének. Két államnyelv bevezetése

5 Lásd például az *Állami nyelvpolitika koncepciója Ukrajnában* című 2006-os tervezetet: Концепція державної мовної політики в Україні. Київ, Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, 2006. <http://www.gerhardt.com.ua/lofi-version/index.php/lofi-version/t380590.html> (2014.01.24.).

Ukrajnában nem szolgálja a konszolidációt. Konszolidálódni csak egyetlen valami mentén lehet” – véli a politikus, aki szerint „a kétnyelvűség az eurázsiaiáság tipikus megnyilvánulása”. A 2010-es elnökválasztáson Viktor Janukovics ellenében megbukott Juscsenko meggyőződése, hogy „csak egységes nyelvi és kulturális teret alkotva szerez a nemzet immunitást az ellenséges külső hatásokkal szemben” (Juscsenko 2010).

3. Összefoglalás

A fentiek tükrében talán nem meglepő, hogy a Kijev belvárosában – a „Majdan”-on (azaz a Függetlenség téren) folyó tüntetésektől alig 200 méternyire – található film-színház több tucat főt számláló közönsége számára a lehető legtermészetesebb volt, hogy egy amerikai film szinkronjában egyszerre van jelen az ukrán és az orosz nyelv, és megjelenik a kettő közötti változat, a szurzsik is. Mindenki értett mindent, nem kellett fordítani, feliratozni semmit.⁶ Egyetlen olyan néző sem akadt, aki furcsának vagy meglepőnek tartotta volna azt, hogy a szinkronrendező úgy használta a nyelveket, hogy az ukrán az eredeti film angol nyelvű párbeszédeinek nyelvét jelölte, az orosz az amerikai verzióban angolul elhangzó, de orosz szereplők egymás közötti társalgásának orosz beszédét tükrözte, míg a „rontott ukránként”, „kevert nyelv(változat)ként” számon tartott szurzsik kiválóan alkalmas volt arra, hogy a (nemcsak ukránul, hanem) angolul (is) rosszul beszélő orosz gazemberek nyelvhasználatát és jellemét ábrázolja.

Larisza Nahorna meggyőződése szerint az ukrainai nyelvi helyzet érdemi rendezéséhez csak akkor lehet hozzáfogni, ha majd az ukrán nyelv teljes mértékben betölti államnyelvi szerepét az egész ország területén (Nahorna 2005, 269., 272–273. p.). Az ismert ukrainai politológus úgy véli: akkor lehet majd a kisebbségek, köztük az oroszok nyelvi jogaival érdemben foglalkozni Ukrajnában, ha az ukrán nemzet – a nyugat-európai nemzetek többségéhez hasonlóan – már létrehozta saját, identitásában és nyelvében valóban ukrán nemzetállamát. Ha ez bekövetkezik, valószínűleg az amerikai filmek szinkronrendezőinek is nehezebb dolga lesz, ha a nyelvek, nyelvváltozatok változtatásával kívánnak rejtett üzenetet közvetíteni.

6 Érdemes megjegyezni, hogy a szinkron fent ismertetett megoldása két évvel korábban még törvénytelen lett volna Ukrajnában. A filmművészetről szóló 1998-as törvény 14. cikkének 2. pontja ugyanis úgy rendelkezett, hogy „a külföldi filmek forgalmazása előtt kötelező azokat államnyelvi szinkronnal vagy feliratokkal ellátni”. Ukrajna Alkotmánybíróságának 2007. december 20-án kelt № 13-пн/2007. számú állásfoglalása szintén arra kötelezte a filmforgalmazókat, hogy ukrán nyelvű szinkronnal vagy felirattal lássanak el minden olyan filmművészeti alkotást, amely nem ukrán nyelvű. A 2012-ben botrányos körülmények között (erről lásd Fedinec–Cserniczkó 2012, Moser 2012) elfogadott *Ukrajna törvénye az állami nyelvpolitika alapjairól* című jogszabály 23. cikkelyének 4. pontja azonban kimondja: „A filmszínházakban való vetítés, nyilvános kereskedelmi forgalomba hozás, illetve házi vetítés céljából külföldi filmekről másolatok, a terjesztők és bérbeadók megrendelése szerint, eredeti nyelven vagy államnyelven, regionális vagy kisebbségi nyelveken, hangaláfestéssel vagy szinkronnal, esetleg feliratozva, a fogyasztók nyelvi szükségleteit figyelembe véve készülnek.” Az új nyelvtörvény alapján módosította a parlament A filmművészetről szóló törvény 6. cikkét és a 14. cikk 2. részét, lehetővé téve ezzel, hogy a szinkronrendező élhessen a nyelvek, nyelvváltozatok változtatásának lehetőségével (lásd Tóth–Cserniczkó 2013, 84–85. p.).

Irodalom

- Alekszejev, Vlagyimir (Алексеев Владимир) 2008. *Бегом от Европы? Кто и как противодействует в Украине реализации Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств*. Харьков, „Факт”.
- Antoskina, L. és mtsai (Антошкина Л. – Красовська Г. – Сигеда П. – Сухомлинов О.) 2007. *Соціолінгвістика: навчальний посібник*. Донецьк, ТОВ „Юго-Восток Лтд”.
- Arel, Dominique 1995a. Language Politics in Independent Ukraine: Towards One or Two State Languages. *Nationalities Papers*, Vol. 23. No. 3. 597–622. p.
- Arel, Dominique 1995b. Ukraine: The temptation of the nationalizing state. In V. Tismaneanu (ed.): *Political culture and civil society in Russia and the new states of Eurasia*. Armonk, M. E. Sharpe, 157–188. p.
- Arel, Dominique (Арель Домінік) 1995c. Спокуса „націоналізації” української держави. *Сучасність*, 12, 84–107. p.
- Arel, Dominique – Khmelko, Valerii 1996. The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine. *The Harriman Review*, Vol. 9/1–2. 81–91. p.
- Aza, Larisza (Аза Лариса) 2007. Двомовність в Україні: сучасний стан. In Vorona, V. – Sulha, N. (eds.): *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін*. Київ, Інститут соціології НАН України, 392–380. p.
- Aza, Larisza 2009. Kétnyelvűség Ukrajnában. In Fedinec Csilla és Szereda Viktóra (szerk.): *Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 346–352. p.
- Berezovenko, Antonina 2002. Between nation and state: Ukrainian identity in today's language reality. In R. Göbner and A. Kratochvil (eds.): *Ukrainische Kultur im europäischen Kontext*. Greifswald, 143–144. p.
- Bernsand, Niklas 2001. Surzhyk and National Identity in Ukrainian Nationalist Language Ideology. *Berliner Osteuropa Info*, 17. 38–47. p.
- Bernsand, Niklas 2006. Othering Surzhyk in Implicit Metalinguistic Discourse. In B. Törnquist-Plewa (ed.): *History, Language and Society in the Borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in focus*. Malmö, Sekel Bokförlag, 77–115. p.
- Besters-Dilger, Juliane (Бестерс-Дільгер Юліане) (szerk.) 2008. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Besters-Dilger, Juliane (ed.) 2009. *Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations*. Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Bilaniuk, Laada 1997. Speaking of Surzhyk: Ideologies and Mixed Languages. *Harvard Ukrainian Studies*, XXI. 93–118. p.
- Bilaniuk, Laada 2003. Gender, language attitudes, and language status in Ukraine. *Language in Society*, 32. 47–78. p.
- Bilaniuk, Laada 2004. A typology of surzhyk: Mixed Ukrainian-Russian language. *International Journal of Bilingualism*, Vol. 8, No. 4. 409–425. p.
- Bilaniuk, Laada 2005. *Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine*. Ithaca and London, Cornell University Press.
- Bilaniuk, Laada – Melnyk, Svitlana 2008. A Tense and Shifting Balance: Bilingualism and Education in Ukraine. *The International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, Vol. 11, Nos. 3–4. 340–372. p.
- Bowring, Bill 2012. Law in a Linguistic Battlefield: The Language of the New State Versus the 'Language of the Oppressors' in Ukraine. *Language & Law*, Vol. 1. (urn:nbn:de:0009-30-33434) <http://www.languageandlaw.de/volume-1/3343> (2014.01.23.).
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

- Cserniczkó István 2006. Az ukrán–orosz nyelvi háború és a kárpátaljai magyarság. *Kisebbségkutatás*, 4. 764–769. p.
- Cserniczkó István 2013. *Államok, nyelvek, államnyelvek: nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Fedinec Csilla – Cserniczkó István 2012. Nyelvtörvény Saga Ukrajnában: a lezártatlan 2012-es fejezet. *Kisebbségkutatás*, 21/3. 568–588. p.
- Fishman, A. Joshua 1971. *Sociolinguistics: A Brief Introduction*. Rowley (Mass.), Newbury House.
- Gaudio del, Salvatore – Tarasenko, Bohdana (Гаудіо дель Сальваторе – Тарасенко Богдана) 2008. Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. In Juliane Besters-Dilger (ed.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 316–331. p.
- Gaudio del, Salvatore – Tarasenko, Bohdana 2009. Surzhyk: Topical Questions and Analysis of a Concrete Case. In Julianne Besters-Dilger (ed.): *Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 327–358. p.
- Goodman, Bridget 2009. The Ecology of Language in Ukraine. *Working Papers in Educational Linguistics*, 24/2. 19–39. p.
- Gritsenko, Olexandr (ed.) 2001: *Multiculturalism and Education: Perspectives for introduction of multicultural principles into the system of secondary education in Ukraine. Analytic review and recommendations*. Kiev, Ukrainian Center for Cultural Studies.
- Jevtuh, Volodimir 2009. Az ukrán társadalom etnikai-nyelvi sajátosságai. In Fedinec Csilla és Szereda Viktória (szerk.), *Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 307–327. p.
- Jusczenko, Viktor (Ющенко Виктор) 2010. Чия мова – того й влада. День № 180, 6 жовтня 2010. <http://www.day.kiev.ua/uk/article/panorama-dnya/chiya-mova-togo-y-vlada> (2014.01.24.).
- Khmelko, Valerii – Wilson, Andrew (1998) Regionalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine. In: T. Kuzio (ed.): *Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation*. London, Armonk, 64–76. p.
- Khmelko, Valerii (Хмелько Валерій) 2004. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. *Наукові записки НАУКМА 32. Соціологічні науки*, 3–15. p.
- Kulyk, Volodymyr (Кулик Володимир) 2000. Щирі українці та їхній „othering”. *Критика*, IV/12.
- Kulyk, Volodymyr 2001. The Politics of Ethnicity on Post-Soviet Ukraine: Beyond Brubaker. *Journal of Ukrainian Studies*, 26/1–2. 197–221. p.
- Kulyk, Volodymyr (Кулик Володимир) 2008. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після помаранчевої революції. In Juliane Besters-Dilger (ed.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 11–54. p.
- Lenec, Kateryna (Ленець Катерина) 2000. Суржик. In V. Ruszaniczkij – O. Taranenko (eds.): *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, Видавництво Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 616. p.
- Macjuk, Galina (Мацюк Галина) 2009. *Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики*. Львів, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Majboroda, Olexsandr és mtsai (Майборода Олександр, Шульга Микола, Горбатенко Володимир, Ажнюк Борис, Нагорна Лариса, Шаповал Юрій, Котигоренко Віктор, Панчук Май, Перевезій Віталій) (eds.) 2008. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 1999. *Мова і політика*. Київ, Соняшник.

- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 2002. Суржик як соціолінгвістичний феномен. *Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах*, 3. 11–13. p.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 2004. *Мова і суспільство: постколоніальний вимір*. Київ, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 2007. *(У)мовна (У)країна*. Київ, ТОВ Темпора.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 2010. *Нариси з соціолінгвістики*. Київ, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) 2011. *Суржик: між мовою і язиком*. Київ, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Maszenko, Larisza (Масенко Лариса) (ed.) 2005. *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали*. Київ, Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”.
- Medvegyev, Oleg (Медведев Олег) 2007. *Мовний баланс України*. http://uabooks.info/ua/book_market/analytics/?pid=2386 (2014.01.21.).
- Melnyik, Svitlana – Csernicskó István 2010. *Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації*. Ужгород, ПоліПрінт.
- Moser, Michael 2013. *Language Policy and the Discourse on Languages in Ukraine under President Viktor Yanukovich (25 February 2010–28 October 2012)*. Stuttgart, ibidem-Verlag.
- Nahorna, Larisza (Нагорна Лариса) 2005. *Політична мова і мовна політика: Діапазон можливостей політичної лінгвістики*. Київ, Світогляд.
- Portnov, Andrej 2009. Történelemírás ukrán módra. Megjegyzések a hétköznapi valóság történeti alapú átrendezéséhez. In Fedinec Csilla és Szereda Viktória (szerk.): *Ukrajna színterfordulása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 11–49. p.
- Radevics-Vinnickij, Jaroszlav – Ivanisin, Vaszil (Радевич-Винницький Ярослав – Іванишин Василь) 2012. *Мова і нація. Тези про місце і роль мови в національному відродженні України*. Львів, Видавництво „Апріорі”.
- Radcsuk, Vitalij (Радчук Віталій) 2002a. Мова в Україні: стан, функції, перспективи. *Дивослово*, 2. 2–5. p.
- Radcsuk, Vitalij (Радчук Віталій) 2002b. Мова в Україні: стан, функції, перспективи. *Мовознавство*, 2–3. 39–45. p.
- Rjabcsuk, Mikola (Рябчук Микола) 2000. *Від Малоросії до України. Парадокси запізнілого націєтворення*. Київ, Критика.
- Rjabcsuk, Mikola 2002. Két Ukrajna. Miért bizonytalanok az ukránok? *Tr@nsit online*, 23. 11–20. p.
- Rjabcsuk, Mikola (Рябчук Микола) 2003. *Дві України: Реальні межі, віртуальні війни*. Київ, Критика.
- Sevcsuk, G. – Tracs, N. (Шевчук Г. – Трач Н.) 2009. Мовна політика після помаранчевої революції. *Магістеріум*, 37. 97–104. p.
- Shumlianskyi, Stanislav (Шумлянський Станіслав) 2006. „Мовне питання” після парламентських виборів: від політичної кон’юнктури до державної політики. *Політичний менеджмент*, 3. 97–104. p.
- Shumlianskyi, Stanislav 2010. Conflicting abstractions: language groups in language politics in Ukraine. *International Journal of the Sociology of Language*, 201. 135–161. p.
- Strikha, M. (Стріха М.) 1997. Суржик. *Березіль*, 3–4. 135–142. p.
- Strikha, M. 2001. Language and language policy in Ukraine. *Journal of Ukrainian Studies*, Vol. 26/1–2. 239–248. p.
- Sulha, Olekszandr (Шульга Олександр) 2008. Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах. In O. Majboroda és mtsai (eds.): *Мовна ситуація в Україні: між*

- конфліктом і консенсусом. Київ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 49–85. р.
- Szokolova, Szvitlana (Соколова Світлана) 2012. Мовна ситуація Києва: погляд зовні. *Українська мова*, 4. 3–17. р.
- Taranenko, Oleksandr (Тараненко Олександр) 2003. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*, 2–3. 30–55. р.
- Taranenko, Oleksandr 2007. Ukrainian and Russian in contact: attraction and estrangement. *International Journal of the Sociology of Language*, 183. 119–140. р.
- Tóth Mihály – Cserniczkó István (Товт Михаїл – Черничко Степан) 2013. *Научно-практический комментарий Закона Украины об основах государственной языковой политики (с приложениями)*. Киев, ВОО Правозащитное общественное движение «Русскоязычная Украина».
- Uliasiuk, Iryna 2012. The Ukrainian Language: what does the future hold? (A Legal Perspective). In Antoni Milián-Massana (ed.): *Language Law and Legal Challenges in Medium-Sized Language Communities. A Comparative Perspective*. Barcelona, Institut d'Estudis Autonòmics, 25–51. р.
- Vahtyin, N. és mtsai (Вахтин Н. – Жиронкина О. – Лисковец И. – Романова Е.) 2003. *Отчет по результатам исследовательского проекта „Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве”*. <http://old.eu.spb.ru/ethno/projects/project3/list.htm> (2014.01.21.).
- Visnyak, Oleksandr (Вишняк Олександр) 2007. Динаміка мовної ситуації в Україні. V. Vorona – N. Sulha (eds.): *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін*. Київ, Інститут соціології НАН України, 381–391. р.
- Visnyak, Oleksandr (Вишняк Олександр) 2008. Динаміка мовної ситуації в Україні. In O. Majboroda, O. és mtsai (eds.): *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 75–85. р.
- Vorona, Valerii – Shulha, Mykola (Ворона Валерій – Шульга Микола) (eds.) 2007. *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін*. Київ, Інститут соціології НАН України.
- Wilson, Andrew 1998. Redefining ethnic and linguistic boundaries in Ukraine: Indigenes, settlers and Russophone Ukrainians. In Graham Smith – Vivien Law – Andrew Wilson – Annette Bohr – Edward Allworth: *Nation building in the post-Soviet borderlands: The politics of national identities*. Cambridge, Cambridge University Press, 119–138. р.
- Zalizniak, Hanna – Maszenko, Larisza (Залізник Ганна – Масенко Лариса) 2001. *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ, Виданичий дім „КМ Академія”.
- Zsurzsenko, Tatjana (Журженко, Татьяна) 2005. Миф о двух Украинах. *Перекрестки*, 3–4. 16. р.

ISTVÁN CSERNICSKÓ

THE LANGUAGE SITUATION OF UKRAINE IN THE LIGHT OF A DUBBED U.S. FILM

There are two opposing political camps in Ukraine. One political block is supported by the Ukrainian speakers living in the western and central parts of the country, while the other is favoured by the Russian speaking citizens living in the eastern and southern areas. The use of both the Ukrainian and the Russian language is an everyday feature of the society of Ukraine. The contact variety (surzhyk/surzhik), evolved as a consequence of the Ukrainian–Russian contact, is also used by many people. This paper wants to show how the complex language situation of Ukraine is represented in the dub of an American movie.

1. Gendernyelvészet és feminista nyelvkritika

Gendernyelvészetnek az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát nevezzük, amely a férfiak és a nők nyelvhasználatának a biológiai nem (szexus) és a társadalmi nem (gender) által létrejött különbözőséget teszi meg kutatása tárgyául. Kutatási területté szerveződése már az 1970-es években megkezdődött, de igazi virágzása az 1990-es évekre tehető. Ekkor sikerült a téma iránt érdeklődőknek elméletileg meghaladniuk a beszélő embereket szigorúan két (női, férfi) csoportra osztó dichotomikus szemléletet, módszertanilag pedig az anekdotikus megfigyeléseken, kis elemszámú kísérleteken alapuló kutatásokat. Az utóbbi évtizedekben nagyon sok új ismeret gyűlt össze a nem nyugati típusú kultúrákról is. Ezek hozzájárultak az elméleti pozíciók árnyaltabb kimunkálásához is.

A témával foglalkozó magyar kutatók 2005 óta rendszeresen találkoznak a miskolci és a szegedi egyetemen megrendezett konferenciákon. Napvilágot láttak gendernyelvészet tanulmánykötetek s egyéb publikációk. A gendernyelvészet bekerült az egyetemi képzésbe is, ezt szolgálja egy tankönyvként használható monográfia (Huszár 2009).

A gendernyelvészek feladatuknak tekintik, hogy tudományos módszerekkel megvizsgálják a nők és a férfiak nyelvhasználatáról megfogalmazott közkeletű vélekedéseket. Az egyik ilyen, hogy a nők többet és jobban, hatékonyabban beszélnek, mint a férfiak. Ez tény: kísérletek igazolták, hogy a nőknek jobb a verbális memóriájuk, és jobban teljesítenek szótalálási feladatokban, mint a férfiak. Egy másfélmillió emberre kiterjedő amerikai metaelemzés adatai szerint a nők viszonylagos előnyt mutattak olvasásértésben, anagrammakészítésben és esszéírásban, a többi nyelvi jellegű feladatban viszont nem voltak jobbak a férfiaknál.

A gendernyelvészet témakörei annyira változatosak, hogy csak néhányat tudunk részletesebben bemutatni közülük. Olyanokat választottunk ki, amelyek jelenségként vagy akár problémaként megjelennek mindennapi életünkben is, még ha nem tudatosítottuk is őket. Az első a férfiak és a nők beszédhangjában megmutatkozó különbség.

Ennek anatómiai oka az, hogy a férfiak hangszalagjai – a tesztoszteron hormon következtében – általában hosszabbak és vastagabbak, ennek következtében a férfiak zöngéjének alaprezgése a 100–200 Hz közötti tartományban helyezkedik el, míg a nőké a 150–300 Hz közöttiben. Ez az oka annak, hogy ha telefonon felhív bennünket egy idegen, nagyjából tudjuk őt nőként vagy férfiként azonosítani.

Ez a biológiai alap, amelyre ráépül az egyes nyelvekhez kapcsolódó eltérő szociális tanulás. Míg a magyar nők alaphangja átlagosan 184 Hz, a spanyol, francia, lengyel vagy orosz nőké jóval magasabb. A magyar férfiak esetében az átlagos hangmagasság 103 Hz, a spanyoloké 130. A szociális tanulás melletti érvet támasztja alá az a tény, hogy bár a hangmagasság testi alapja: a hangszalagok eltérő hosszúsága csak a kamaszkorban kezd kialakulni, a fiúk már hatéves koruk körül elkezdenek – a gégefő leszorításával, a hangzó üreg tudatos megváltoztatásával – mélyebb hangon beszélni, mint a lányok. Egy idegen nyelvvel való találkozás során a nyelvtanuló egyenesen rákényszerül arra, hogy megközelítse az adott nyelvet anyanyelvként beszélők szokásos alaphangmagasságát.

A férfiak és a nők beszéde különbözik egymástól még a tempóban is: a nők gyorsabban beszélnek. Elsősorban angol és spanyol anyanyelvű beszélők megfigyelése alapján tudjuk, hogy a férfiak a tüdőből kiáramló levegő nagyobb hányadát használják fel hangképzésre, mint a nők. Másképpen fogalmazva: a nők „levegősebb” kiejtéssel beszélnek, mint a férfiak. Az úgynevezett mondatfonetikai eszközökkel a nők gazdagabban élnek, dallamosabban beszélnek, változatosabb intonációs sémákat használnak, mint a férfiak.

A hangzó beszéd egyes paraméterei – ha nem is feltétlenül tudatosan – befolyásolják azt, hogy milyen képet alakítanak ki egy beszélő emberről. A magas hangon csi-csergő butuska nő képe ellen védekeznek a politikában vagy a gazdaságban sikeres nők, amikor beszédmódjukban igyekeznek közelíteni a férfias normához. Erre jó példa Margaret Thatcher – Nagy-Britannia miniszterelnöke a nyolcvanas években –, aki megbízatásának ideje alatt megtanult mélyebb hangon és monotonabb intonációval beszélni.

A gendernyelvészetnek szinte mindenki számára ismert témája a férfiak és a nők eltérő szóválasztása. Ennek alapján beszélnek még „női nyelvről” és „férfi nyelvről” is. Ezek a feltevések olyan, több száz éves leírásokon alapulnak, amelyek távoli, egzotikus kultúrák leírása során tesznek említést bizonyos nyelvi tabukról. Ezek közé sorolható, hogy a karibi nők nem szólíhatták a férfiakat a nevükön, nem használhattak a harcra vonatkozó szavakat. Egy különleges tabu a zuluból ismert *hlonipha*, amely azt jelenti, hogy a menyeknek mindennapi beszédükben kerülniük kell nemcsak apósuk nevének, hanem ahhoz hangzásban akár távolról is hasonlító szavaknak a kiejtését.

Robin Lakoff, akinek a hetvenes években megjelent írásai a gendernyelvészeti szemlélet megalapozói közé tartoznak, szintén szóválasztási különbségeket emel ki a két nem nyelvhasználatában. Szerinte főleg vagy kizárólagosan a nők használnak:

- a. finom megkülönböztetésekre alkalmas színneveket, mint a *mályvaszínű*, *bézs*, *bíborvörös*;
- b. kedveskedő megszólításokat és mellékeveket, pl. *szivi*, *édi*, *tündi*, *aranyoskám*;
- c. töltelékszókat, nyomatékosító elemeket, pl. *egy ilyen*, *hogy úgy mondjam*.

Az utóbbi évtizedek kutatásai sokat árnyaltak ezen a képen. Összefoglalóan megállapítható, hogy a nők, főleg a városi nők igényesebbek a szöválasztásban, mint a férfiak. Ez összefügg a nőknek a „szimbolikus tőke” (Bourdieu) iránti nagyobb érzékenységgel. Amerikában vannak olyan tananyagok, amelyek arra tanítják a (férfi) olvasókat, hogyan beszéljenek „nőiesen”, azaz gondosan, kifejezően, empátikusan.

A gendernyelvészet és a feminista nyelvkritika számára rendkívül érdekes probléma az úgynevezett grammatikai nem. Vannak olyan nyelvek, amelyek a főneveket nyelvtani nem szerint csoportosítják, ilyen értelemben beszélnek hímnemű, nőnemű főnevekről. A *nem* (latin *genus*) szó azt sugallja, hogy a főneveknek ez a csoportokba rendeződése szorosan összefügg a (biológiai és/vagy társadalmi) nemmel. Ez azonban nincs így, az úgynevezett nyelvtani nembe a főnevek alaktani (végződés) és jelentésbeli kritériumok alapján sorolódnak be, ezek között csak az egyik az úgynevezett természetes nem. Természeti jelenségeknek, ember készítette tárgyakként vagy elvont fogalmaknak – pedig ezek teszik ki a szóállomány túlnyomó többségét – nem is lehet „természetes nemük”.

Azokban a nyelvekben is – ezek közé tartoznak a finnugor nyelvek és például a török is –, amelyekben nincs grammatikai nem, van mód emberekre referáló szavak esetében a természetes nem (férfi, nő) jelölésére. A magyarral rokon finnugor nyelvekben, a finnben és az észtnben szimmetrikusan alkalmazott előképzők (prefixumok) segítségével utalhatnak a nemre. Vannak a magyar *-nő*, *-né* képzőkhöz hasonló funkciójú képzők (a finnben: *-tár*, *-kko*, az észtnben: *-tar*, *-nna*), amelyekkel egy férfira utaló főnévből nőre utaló főnevet lehet képezni, hasonlóan a magyar *orvos*, *orvosnő* foglalkozásnévhez.

A grammatikai nemet megkülönböztető nyelvekben a mindenkire utaló forma általában a hímnemű alak, ezt *generikus maskulinumnak* hívják. Feminista szempontból egyesek ezt nem tartják elfogadhatónak, hiszen pl. a *kollégák* megszólításba a nők beleérthetőek vagy sem, a férfiak azonban mindenképpen. Vannak nyilvánvalóan kirekesztő megnevezések is. Amikor arról hallani, hogy az *államférfiak* vagy *honatyák* a parlamentben teszik a dolgukat, a hír megfogalmazása eltünteti a képviselők amúgy sem népes csoportját.

A nyelvtani nem és a „természetes nem” összefüggését felszínes módon azzal szokták bizonyítani, hogy a nyelvtani nemmel is rendelkező nyelvek esetében a természetes nemhez tartozók általában besorolódnak a megfelelő nyelvtani nem osztályába, a férfiakat jelentő szavak a hímnemű főnevek osztályába, a nőkre utaló szavak pedig a nőnemű szavakéba. Ez többnyire így is van, de akadnak ellenpéldák is. A német nyelvben például a (eredetileg bibliai, a mai köznyelvben pedig negatív konnotációjú) *das Weib* 'nő' grammatikai nemét illetően semleges. Az azonban igaz, hogy az esetlegesen kialakult grammatikai nem szerepet játszik abban, hogyan ölt alakot a mitikus gondolkodásban valamilyen elvont dolog, pl. szél, égítést, növény vagy állat. Csak egy példa: a magyar és más európai népek meséiben a *róka* ravasz fickóként, tehát egyértelműen férfiként jelenik meg. Erre utal a magyar népmesékben szokásos megszólítása is: *róka koma*. Oroszul a rókára nőnemű, *a-ra* végződő szó utal: *лиса*. Ennek következtében az orosz népmesékben a szintén ravasz figuraként szereplő róka női alakban jelenik meg, ezért is szólítják „róka nővérkének” (*лиси́чка сестри́чка*).

A fordítások készítése során külön problémát jelent az, hogy a grammatikai nemmel közvetített jelentés hogyan közvetíthető, és átadható-e egyáltalán egy olyan nyelven készült szövegben, amelyből – mint a magyarban – ez a kategória hiányzik.

A feminista nyelvészet és ezen belül is a feminista nyelvi kritika a női érdekek érvényesítésére törekszik a nyelvben és a kommunikációban is. A feminista nyelvi kritika téziseit Huszár (2001) tanulmánya alapján a következőkben foglalhatjuk össze:

- a. A férfi szolgál az ember prototípusául, a nőket hozzájuk képest határozzák meg. Ennek nyelvi leképeződései egyrészt megfigyelhetők az ún. generikus maskulinum használatában. Ilyen például a *kedves kollégák* megszólítással élni egy konferencia megnyitásakor.
- b. A nőket a férfiak megelőzik a felsorolásban, a nőket a férfiakon keresztül és a hozzájuk való viszonyukban nevezik meg. A sajtóban gyakran találkozhatunk például a híradásokban olyan mondatokkal, hogy *A rendezvényre meghívást kapott a nagykövet és a felesége is. / A fogadáson a szervezet elnöke a feleségével jelent meg.*
- c. A nők megjelöléseiben negatív konnotációval utalunk az életkorra, a képességekre és a betöltött tisztségre. A német kancellárasszonyt a német sajtóban például gyakran illeték a *kislány* megnevezéssel, és szalagcímekben is gyakran szerepelt a *Győzött a mi kislányunk* szókapcsolat is. Ehhez a ponthoz kapcsolódóan kell megemlítenünk az érvkészletként is szolgáló sztereotip tartalmú közmondásainkat is: *Asszonnyal beszélni, lóval imádkozni. / Három asszony és egy liba, vásár van a faluban.*

Ezekből a példákban talán az is kitűnik, hogy nem egyszerűen nyelvi-nyelvhasználati kérdésről, hanem a nyelvtől elválaszthatatlan gondolkodásról van szó. Az újabban revideált és neurolingvisztikai bizonyítékokkal is alátámasztott „nyelvi relativitás”-elmélet egyik alapvető tézise az, hogy az elsőként elsajátított környezeti nyelv, az anyanyelv nagyon erősen meghatározza a világról való gondolkodásunkat. A hatalommal rendelkező társadalmi szerepek akkor is férfihoz kötődnek, ha ez sem jogilag, sem gyakorlatilag nem így van. Kérjünk meg gyerekeket, vagy akár felnőtteket, rajzoljanak nekünk egy „családfőt”, „főnököt” vagy „igazgatót”. A rajzokon bajszos, szakállas, öltönyös figurák mutatják meg, hogy az úgynevezett mentális lexikonban ezekhez a lexémákhoz nemi karakterisztikum is kapcsolódik.

Ezeket a kapcsolatokat (férfi – hatalom, világ, értékteremtés, nő – hatalomnélküliség, otthon, értékörzés) környezetünk, egész világunk kulturális tárgyai erősítik meg bennünk. A Magyar Tudományos Akadémia főépülete előtt két bronzszobor jelzi az intézmény alapításkori célját: a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztését, támogatását. Szarvas Gábor mellszobrának homlokára a kor vizuális ízlésének megfelelően egy félmeztelen női alak (talán a nyelvtudomány nemtője) helyez el egy babérkoszorút. A szobor metaforikus üzenete világos: a férfi az agy, az ész, a teremtő akarat, a nő a merő hús. Ezt a szimbolikus rituálékon és tárgyakon keresztül kifejeződő hierarchikus világot tükrözi, sőt alakítja a nyelvhasználat, amelyben a férfi a normává emelt ember, a nő pedig ennek derivált, hitványabb változata, a testet öltött eltérés.

A fentiekből is kitűnik, hogy a feminista nyelvi kritika egyrészt a korpuszra, másrészt pedig a nyelvhasználatra vonatkozik. A korpuszt érintő kritikák a női foglalkozásmeg-

nevezésekkel, a nők megszólításával foglalkoznak tüzetesen. A vizsgálatok egy része a szóállományra vonatkozik, és olyan kérdéseket vet fel, hogy milyen nyelvi eszközökkel lehet a foglalkozást betöltő személy nemére is utalni (pl. a magyar nyelvben a *-nő* képzővel alkothatunk nőnemű változatokat: *igazgatónő, elnöknő, tudósnő*). Az alacsony presztízsű foglalkozások zöme egyébként is nőnemre referál: *konyhalány, mosónő, mosogatólány, háziasszony*.

A megemlített példák kapcsán felmerülnek a nyelvi diszkriminációval, a hátrányos megkülönböztetéssel és a szexista nyelvhasználattal kapcsolatos aktuális kérdések. A magyar nyelvészeti szakirodalomból csak igen kevés kutatás ismert, amelyek a nőket kirekesztő, a nőket hátrányosan megkülönböztető nyelvhasználat és a szexista nyelvi megnyilvánulások ellen tiltakozik vagy a nemileg differenciált nyelvhasználatot empirikus háttérrel vizsgálja.

Tanulmányunk második részében azt a kérdést tárgyaljuk, hogy mit tekinthetünk nyelvi diszkriminációnak, miben érhető tetten a szexista nyelvhasználat, és valójában hogyan viszonyulnak a beszélők az ún. *nyelvi feminizációs* folyamatokhoz.

2. Generikus és feminin nyelvi alakok

A szexista nyelvhasználattal kapcsolatosan a legtöbbet vitatott és kutatott eset a *generikus* és a *feminin* alakok használatának megítélése. Az egyik álláspont szerint az ún. *generikus alakok* (pl. *tanár, mérnök, orvos*) kizárják a nőket a megszólítottak és a megnevezettek halmazából, és ezért a feminin alakok használatát is javasolják a generikus változattal párhuzamosan. Ez a megközelítés azt szorgalmazza, hogy a női mivoltot a nyelvben ne csak akkor hangsúlyozzuk ki expliciten, ha a foglalkozást, szerepkört vagy pozíciót betöltő személy mintegy „különlegességnek” vagy „érdekességnek” számít egy adott területen, hanem minden esetben, ha nőről van szó. Ez az érvelés abból indul ki, hogy a férfiközpontú társadalmak nyelvi kultúrájában egyáltalán nem általános az, hogy a generikus változat magában foglalja a nőket is. Ezért a nők érdeke éppen az, hogy ne csupán beleértsék őket az emberek, a munkavállalók, a polgárok és a dolgozók bizonyos csoportjaiba, hanem az, hogy a nyelvben is láthatóvá váljanak. E megközelítési mód képviselői olyan nyelvi megoldásokat javasolnak, amelyeket a *feminizálás* címszó alatt foglalhatunk össze. Ezzel a stratégiával morfológiai és lexikai szinten történik a nőneműség kifejezése.

A Magyar Nemzet 2013. szeptember 14-ei Magazinjának 23. oldalán volt olvasható az alábbi mondatértékű cím: „*Híres női pilóták és úrhajós nők, légi nagy üzletasszonyok és légi kisasszonyok, avagy mit tettek hozzá az elmúlt és a következő száz évben a hölgyek a repüléshez?*” Ez a példa jól szemlélteti, hogy ebben a kontextusban a nők csak mint érdekes adalékok vannak jelen. A *hölgy* lexéma használata is megerősíti azt a stratégiát, hogy a nőiség hangsúlyozására épül a címadás teljes nyelvi szerkezete, mintegy felvonultatva a magyar nyelvben alkalmazható összes létező feminin formát.

Az ilyen és az ehhez hasonló extrém példákra hivatkoznak azok, akik úgy vélik, hogy a nők feminin formákkal való kiemelése a kontextusból csak felerősíti a nemek megkülönböztetését, minek következtében újra és újra konstituáljuk a nemi hierarchiát és az összes létező nemi sztereotípiát. Ezért a feminin formák használata valójában nem szolgálja a nőket alapvetően megillető egyenlő bánásmódot. Ezen érvelés ellen szól az,

hogy egyes lexémák valóban csak férfi aktorokat jelölnek és a nőket tényeleghesen is kirekesztik a cselekvők csoportjából. A következő példákban¹ a kirekesztés szembetűnő esetei állnak fenn: „(...) kérdésében honatyáink fognak végleges döntést hozni” – azaz a parlamentben helyet foglaló nők, bár nincsenek sokan, ezekbe a kérdésekbe egyébként sem szólhatnak bele. „Kíváncsi lennék, mit szólnának ezekhez a döntésekhez atyáink és dédatyáink?” – vagyis a nőknek nem csak a döntésbe való beleszólás joga nem jár ki, még a döntésekről sem alkothatnak véleményt. „Fiainknak manapság jobb dolga van, mint a régi fiatalságnak (...)” – ebben a megfogalmazásban pedig viszont érünk ahhoz a kulturálisan rögzült sémához, hogy a *gyermek* lexéma szemantikai mezejét elsődlegesen a fiúgyerekek alkotják, és a *fiaink* megnevezésbe a lányok is beletartozhatnak, éppúgy mint ahogyan a századelő polgári köreiben elfogadott volt, hogy a férj a feleséget *fiacskámnak* szólította, és egyes archaikus magyar nyelvi változatokban a gyermek szót egyébként is még ma is egyértelműen a fiúgyerekek megnevezésére használják csak.

A nemi differenciát mutató kifejezések használatát napjainkban főként az álláshirdetések szövegeiben figyelhetjük meg. Az ún. kettős alakok használata egybeesik az Európai Unió által is javasolt stratégiával, ami szerint a feminin formák használata erősítheti a nők pályázati akaratát, segítheti a nők emancipációját és növelheti esélyeiket a munkaerőpiacon. Ez a stratégia egyértelműen a nők diszkriminációja ellen hat és úgy is értelmezhető, mint a kirekesztés elleni egyik leghatékonyabb módszer. Például:² „Mint a legtöbb tinédzser lány és fiú, Daisy is úgy gondolja, hogy más, mint a többiek.” / „A serdülő korú fiúk és lányok többsége a délután nagy részét a képernyő előtt tölti.” / „... talál majd benne a család apraja, nagyja kedvére való programot; családi filmeket, művészfilmeket az anyuka s az apuka, (...)” / „Ma már a szigorú felügyelet mellett növekvő fiúk, lányok is többé, kevésbé szabadon televíziózhatnak (...)” / „A gyermekeket – mondják a tárgykörben tájékozott kisgyermekes anyukák, apukák, – nemcsak a televíziózás veszélye fenyegeti.” / „Mit tehet az ember fia, lánya ebben a helyzetben?” / „A szalonba betérő urak és hölgyek elmesélik egymásnak életüket, gondjaikat, bajaikat.” / „Miatán az útitársak és útitársnők elfoglalják helyeiket a kupéban, (...)”. Ha figyelmesen olvassuk el ezeket a példákat, akkor feltűnik, hogy voltaképpen minden mondat tartalmaz egy vagy két felesleges nyelvi elemet, ami miatt az olvasónak valóban az az érzése támad, hogy nyelvi redundanciával állunk szemben, és túldimenzionáltuk a nem – biológiai és társadalmi értelemben vett – szerepét. Az újságírók írhatták volna egyszerűen a következő lexémákat is: *szülők, utasok, tanulók, a szalonba betérők*. Ezen álláspont szerint a nők explicit megnevezése a különböző kommunikatív helyzetekben nemhogy eltüntetné a nemek közötti egyenlőtlenséget, hanem elmélyíti azt, mivel az és kapcsolószó beiktatásával a megnevezetteket a nemük alapján azonosítja (*Hölgyeim és uraim! / Fiúk és lányok! / Honatyák és honanyák!*).

A két, fentebb bemutatott állásponton kívül létezik egy harmadik megközelítési mód is. Sokan (nyelvészek és nem nyelvészek) úgy gondolják, hogy a generikus alakok, ill. a feminin alakok használata, a nem morfológiai vagy lexikai eszközökkel történő megje-

1 Magyar Nemzet, olvasói levelek, 2005. március 16.

2 Kétheti Színes RTV Műsorújság, 2005. februári számaiból

lölése nyelvben vagy a nemileg semleges nyelvi eszközök előnyben részesítése (pl. például többes számban álló főnevek: látogatók, olvasók stb.) nem csak egy, a nyelv rendszerére vonatkozó kérdés, hanem nyelvpolitikai felvetés is. Ebben a keretben szemlélve a problémát, a nyelvi szokások és a nyelvi attitűdök megváltoztatásáról van szó, és azért kell síkra szállnunk, hogy megváltoztassuk a patriarchális nyelvi kultúrát, amely pragmatikai és szemantikai értelemben véve egyaránt hátrányosan különbözteti meg a nőket. A hangsúly – mint ahogyan a következő példák igazolják – nemcsak a szóhasználaton van, hanem a pragmatikai alapú diszkrimináción. Az egyik ilyen pragmatikai fókuszpont, ami a nőkkel szemben érvényesülő társadalmi nézőpontot tükrözi, az a nők névviselése a házasságkötés után. A magyar nyelvben *-né* utótagú névhasználati forma (a szláv nyelvekben pl. az *-a*, *-ová* végződés tölt be hasonló szerepet) a férjezett nőt a férfitől, a férjtől való függésben és a férfihoz való viszonyában láttatja, ill. a nőt csak tradicionális szerepkörében (feleség) nevezi meg. Névtani vizsgálatok is rámutattak, hogy minél tradicionálisabb elveket követ egy nyelvközösség, annál gyakrabban választják a nők a férj nevének viselését. A médiában még mindig gyakori eset, hogy a férfi riporterek gyakrabban vágnak a női interjúalanyok szavába, sőt a kontextusba nem illő módon lesznek verbális támadások alanyai. Az RTL Klub egyik reggeli interjújában a férfi riportert élcelődés tárgyává tette, hogy a női interjúalany „... *sajnálom de Ön ebben a pillanatban nem volt asszonya a helyzetnek, mert hát ugye azt még sem mondhattam Önnek, hogy ura, mert még véletlenül én is abba a kínos helyzetbe kerülök, mint a minap Illés Zoltán államtitkár úr*”. Az idézett esetben egy magyar mondás (ti. *ura a helyzetnek*) vált a szexizmust nyíltan sugalló értelmezési keret alapjává. A médiában általánosan elfogadott jelenség, hogy a férfi riportalanyokat pozíciójuk által jellemzik a riporterek és a betöltött pozíció a megszólítás alaptagja is egyben (pl. *képviselő úr, elnök úr, igazgató úr*). A nőkkel szemben az *asszony* megszólítás mint tiszteleti forma bekerül ugyan a diskurzusba, de nem kapcsolódik össze automatikusan a nők által betöltött pozícióval, mivel a riporterek egyre gyakrabban élnek a más nyelvekből átvett nyelvi-kulturális mintákkal (*Magda asszony, Dalma asszony*). Ez utóbbi forma egyre jobban hódít a női magazinok hasábjain is: „*Rita asszony reggelivel kínál minket*” (BlikkNŐK, 2013. október 12. 4. p.). Az utóbbi idők politikai életében gyakoribbá váltak szexista megjegyzések fontos tisztségeket betöltő nőkkel szemben is.

3. Nyelvi szexizmus és feminizálás

A gendernyelvészet és a feminista nyelvi kritika a fenti álláspontok alapján vizsgálja a magyar nyelvben is a feminizálásról és a nyelvi szexizmusról kialakult társadalmi diskurzust, és követi nyomon a beszélők erről alkotott véleményét. Az alábbiakban ezeket tekintjük át a nyelvészet és a szociológia módszertanának alkalmazásával.

A szexista nyelvhasználat kapcsán a nyelvészeti és a szociológiai kérdésfelvetés azonos: (1) mit tekintünk szexistának a nyelvhasználatban és (2) mit tehetünk ellene? A nyelvi szexizmus mint terminus először Marielouise Janssen-Jurreits munkájában bukkant fel 1976-ban. A meghatározás szerint a diszkrimináció azon módjával állunk szemben, amelyik a nőket szexualitásukra nézve, nőiségükben sérti. Az 1980-as évek nőmozgalmainak idején fejlődött tovább a terminus jelentése, ez alatt foglalták össze azokat a diszkurzív vagy nyelvhasználati formákat és stratégiákat, amelyek a nőket

marginalizálják a társadalmi diskurzus, az intézményesített nyelvi formák és gyakran oktatási-nevelési kontextusokban elhangzó nemi alapon történő megkülönböztetés legkülönbözőbb szinterein. A téma egyik legfontosabb kutatója, Marlis Hellinger (1990) megkülönböztet nyílt és burkolt szexista nyelvi megnyilvánulásokat. A nyílt formák közé sorolja például az erőszakos félbeszakításokat, a női beszélőktől a megszólalás jogának megvonását, illetve a beszédjog korlátozását.

A huszadik század nyolcvanas éveiben divatos témának számított a gendernyelvészetben belül a közbevágások elemzése nőkből és férfiakból álló vegyes csoportokban. Gyakran idézik Kennedy és Camden 1983-as vizsgálatát (l. pl. Hellinger 1990), amely szerint a nemek közti közbevágások 96%-át férfiak követték el „nők rovására”. A videofelvétel azt is megmutatta, hogy a férfiak különösen gyakran vágtak nők szavába akkor, amikor azok mosolyogtak. Egy német és angol nyelvű vizsgálatok metaelemzése viszont azt bizonyította, hogy bár az esetek többségében csakugyan a férfiak vezettek a közbevágásban, de nem olyan arányban, mint egyes kutatások adatai alapján általánosítva feltételezték.

Hellinger (1990) megközelítésében a fentebb tárgyalt generikus alak használata a burkolt nyelvi szexizmus esetei közé tartozik. Újabb kutatások eredményeképpen a nyelvi szexizmus fogalma magába foglal minden olyan nyelvi-kulturális megnyilvánulást, ami a nők szerepét vitatja, becsmérli, a nőket tárgyiasítja, valamint a nők fölötti hatalomgyakorlás valamennyi nyelvi formáját és diszkurzív elemét (Samel 2000). A nyelvi szexizmus legszembetűnőbb eseteit példázzák a nőket szexuális tárgyként referáló lexémák (pl. *bíge, moha, bőr, buksza, spiné, spinkó*³), a nőket állatokkal asszociáló referálások (*pipi, tyúk, pulyka, cica, liba*), hogy a nemi szervek *pars pro toto* alapú használatát ne is említsük.

Hellinger (1990) szerint azok a kifejezések is szexistának tekinthetők, amelyek a nő szüzességének megnevezésére szolgálnak, mert ezek a szavak direkt módon asszociálhatóak a nőktől elvárt tulajdonságokra: *érintetlen, szűzies, tiszta, szeplőtelen, ártatlan, romlatlan, makulátlan, szennytelen, tisztességes, erkölcsös, szemérmes, tartózkodó, szegénylős, szende, erényes*. Hasonlóképpen szexistának tekinthetjük azokat a lexémákat is, amelyek a prostituált szinonimái a különböző nyelvi-stiláris rétegekben (*utcalány, utcanő, ká, örömlány, presszótündér, aszfalttündér, éjjeli lepke, sarkangyal, pillangó, rosszlány, szuka, szajha, kuruc, cula, szotyka, céda, lotyó*⁴ stb.) és amelyek a feleséget szerepében lealacsonyítják (*két lábon járó takarítógép, mosogatólány, oldal-kocsi, baba, oldalborda, hátizsák, asszonytár, asszonypajtas, házi kereszt, anyjuk*⁵).

Egyes feminista olvasatok szerint a generikus szóalakok használata is a nyelvi szexizmus esetei közé tartozik, mivel ezek inkább referálnak férfira, mint nőre (Bußmann 1985). E nézet hívei azt szorgalmazzák, hogy minden kommunikációs helyzetben explicit formában jelöljük meg a nőket is, tehát külön referáljunk rájuk is, ne csak akkor, ha az adott kontextusban valamilyen okból kifolyólag a megnevezett személy nőneműsége a mondanivaló szempontjából hangsúlyos. Ezen álláspont szerint a nemek közöt-

3 A példák forrása: Magyar Szókinccsár

4 A példák forrása: Magyar Szókinccsár

5 A példák forrása: Magyar Szókinccsár

ti esélyegyenlőség úgy valósítható meg, hogy különböző nyelvi megoldások alkalmazásával egymás mellett szerepeltetik a férfira és a nőre is expliciten referáló lexémákat. Ilyen megoldásokként tartják számon nyelvben az ún. *splitting* („hasító”) alakokat és az ún. *teljes szóalakkal történő szimmetrikus* megnevezési formákat. Abban az esetben, ha hangsúlyosan szeretnék utalni a cselekvő, az aktor nőneműségére, akkor nyilvánvalóan a nőnemű változatot használjuk a generikus alakkal szemben. A nőnemű alakok általános, és nem szituáció- vagy kontextusfüggő preferálását nevezzük feminizálásnak.

Balázs (2001) a közeljövő legfontosabb nyelvstratégiai feladatai között tartja számon a kommunikációt megalapozó fatikus elemek használatával kapcsolatban, hogy pontosabb és társadalomszerkezetileg finomabb képet rajzoljunk arról, miként szólítuk meg a nőket (pl. *nő, hölgy, asszony, kisasszony, aranyoskám, szívem, úrhölgy, úrnő* – I. Balázs 2001). Ennek a kihívásnak a társadalmi nyelvhasználati háttérét vizsgálta Domonkosi (2002) is. Ebben a vizsgálatban a fentebb felsorolt alakok elfogadottságáról volt szó. Kiderült például, hogy az újabban erősen preferált *úrhölgy* és *úrnő* megszólítást, amelyekkel levelek címzésében szinte naponta találkozhatunk, a megkérdezettek éppúgy elutasították, mint a *Nagy Amália Asszonynak* formát is. Szintén Balázs (2001) veti fel a szóalkotási módok problémái között a női foglalkozásnevekkel kapcsolatos nyelvhelyességi kérdéseket. Vizsgálódásaink, példáink és adataink azt bizonyítják, hogy a magyar nyelvben jelenleg egy egyre intenzívebb *feminizálási* törekvés tapasztalható, amely jelenségre Göncz és Kontra (2001), valamint Kontra (2003) is felhívták a nyelvhasználók, ill. a nyelvet kutatók figyelmét. Ez a feminizálási trend szintén lehet az Európai Unió nyelvi ajánlásainak hatására létrejövő jelenség, de kapcsolatban állhat azzal is, hogy környezetünkben több olyan nyelv is van, amelyik rendelkezik nyelvtani nemmel és a lexikális szinten képzett feminin alakok használatának is kialakult nyelvi mintái vannak.

A feminizálással, azaz a feminin alakok preferálásával párhuzamosan megfigyelhető a politikailag korrekt és esélyegyenlőségi szempontból is elfogadott ún. *szimmetrikus alakok* gyakoribb használata is. Álláshirdetések és reklámok szövegeiben naponta találkozhatunk ezekkel a magyar nyelv számára néha szokatlan *szimmetrikus* vagy akár teljesen idegen *hasított alakokkal*, leggyakrabban külföldi tulajdonban lévő cégek magyar nyelvű hirdeteiseiben: *Hostokat és hostesseket keresünk. / Ügynöki munkára női és férfi alkalmazottakat keresünk. / Ügyvezető igazgatónk mellé titkárt/titkárnőt keresünk! / Iskolánkba fizika szakos kolléga/kolléganő jelentkezését várjuk.*⁶ Természetesen más a helyzet és a szemantikai értelmezési mód, ha a hirdetésben azt olvassuk, hogy „*Férfi és női fodrászt felveszek.*”

Más nyelvekből vett minták alapján létrehozott *hasított alaknak* tekinthetők a következő, fatikus funkcióban álló példák: *Kedves igazgató úr/hölgy! / Tisztelt előadó/előadónő! / Kedves tanársegéd(Nő)! / Tisztelt igazgató asszony/úr! / Kedves igazgató úr(hölgy)! / Kedves KollégaNő! / Kedves Kolléga/Nő! / Tisztelt Képviselő/Nő! / Kedves*

6 Az idézett álláshirdetésekből származó szövegrészeket forrása: Borsodi Apró, 2003–2004.

7 A példák hivatalos levelek megszólításai, melyeket közoktatási és közéleti közegben dolgozók bocsátottak rendelkezésünkre.

Tanár NŐ! – ez a példa pedig kifejezetten terjed az egyetemisták e-mail kommunikációjában. A felsoroltak között van olyan nyelvi adat is, aminek a használata ma már nem jelent különösebb problémát, és olyan is, amivel a legutóbbi időkben találkozhatunk gyakrabban (*KollégaNŐ*). Jól érzékelhető, hogy a *splitting* (*hasítás*) jelensége számtalan nyelvhelyességi kérdést fog a közeljövőben felvetni. Az, hogy a fenti példák közül ki mit tart elfogadhatónak, nemcsak a természetes nyelvérzék hozadéka, hanem a média által közvetített megváltozott nyelvi kultúra következménye is. Ezt szemlélteti a következő, nyomtatott reklámból származó mondat is: „*Bár nem tartom követendő példának a mindennapok szingli hős(nő)jét, ...*”⁸

Mint a fenti példák mindegyike igazolja, a nyelvi feminizálás folyamata alatt azt a nyelvhasználati jelenséget értjük tehát, hogy – ellentétben a magyar nyelvi normával – abban az esetben is expliciten utalunk a referenciaszemély nőneműségére, ha a kontextusból (pl. a személynévből) kiderül a megnevezett vagy megszólított személy, aktor neme. A magyar nyelvi norma azt tekinti elfogadott esetnek, hogy amennyiben a név jelöli viselőjének nemét, a foglalkozásnév vagy a betöltött pozíció maradjon nemileg jelöletlen (pl. *Kovács Éva tanár*, és nem normatív értékű például a *Nagy Klára eladónő* például egy névtáblán, ugyanakkor a *Kovács Éva tanárnő* típusú kettős feminin referencia társadalmi presztízsváltozat, tehát elfogadott). Nyilvánvalóan nem használhatjuk a *Kovács Gizella üzletember* kifejezést egy névkártyán, ehelyett az üzletasszony megjelölést alkalmazzuk. A sport nyelvében már a 60-as években is elfogadott volt a feminizálás (pl. *Kovács Tímea, úszónő*), és úgy tűnik, ma is ez az a terület, ahol a leginkább utalunk a nemre.

Az erősödő feminizáló nyelvhasználat bizonyítékául szolgálnak az alábbi példák is, melyeket 2011–2013 között gyűjtöttünk a napi sajtóorgánumokból,⁹ és amelyek közül jelenleg jó néhányat nevezhetünk *ad hoc* képzésnek is: *kormányőrnő, katonanő, kurátornő, honasszony, lesifotosnő, szóvivőnő, haramianő, showman-nő, showwoman, becsűsnő, tudógyógyásznő, gyógyszerésznő, biznissz csaj, kameramannő, szenátornő, importőrnő, dékán, tanácsosnő, tatnácsnok asszony, moderátornő, kalandornő, kommandós, patikusnő, gyakornoknő, bébiszitterlány, titkár asszony*. Hasonló képzésű feminin alakokkal találkozhatunk idegen nyelvekből fordított szakkönyvekben is. Például a prezentációs technikákkal foglalkozó szakkönyvekben nem egyedi eset a *prezentőrnő* lexéma használata. Ezen szóformáknak azonban nyilvánvalóan más a konnotációjuk, mint azoknak a formáknak, amelyek már a mindennapi nyelvgyakorlat részei és presztízst jelentő foglalkozásokkal állnak kapcsolatban: *tanárnő, tanítónő*. Megjegyezzük azonban, hogy az előbb felsorolt szavak esetében a feminin forma meggyökeresedése a pálya elnöiesedésére is utal.

Láthatjuk, hogy itt nem egyszerűen arról a magyar nyelvben mindig is elfogadott jelenségről van szó, hogy a leggyakrabban nők által betöltött foglalkozásokat, valamint a nők számára társadalmi presztízst és elismerést nyújtó, általában művészi teljesít-

8 Egy budapesti reklámújság recenziója női olvasmányokról, 2004. nov. 12.

9 Az összegyűjtött példák forrásanyagául a megjelölt időszakban a következő lapok és magazinok szolgáltak: *Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszabadság, Nők Lapja, Kiskegyed, Tina, Hölgyvilág, Sárka TV Újság, Tipp, MiNap*.

ményhez kapcsolódó tevékenységi köröket egyébként is feminin formákkal jelöljük meg (*ápolónő, titkárnő, színésznő, énekesnő, művésznő, festőnő, bírónő*). Ugyanakkor még ezekben a magyar nyelvhasználatban elfogadott esetekben is tapasztalhattunk az utóbbi időben egyfajta ingadozást a *név+generikus alak* (*Kovács Edit jogász*) és a *név+feminin alak* (*Kovács Edit jogásznő*) használata között. Ez az elbizonytalanodás erősíti azt a feltételezést, hogy a feminizálás nyelvi jelensége szoros összefüggést mutat a más nyelvekből kölcsönzött mintákkal.

Tovább színesíti (és egyben bonyolítja) is a jelen feminizációs törekvéseit, hogy számos esetben találoztunk az ún. *reduplikált feminin formával*, amely nem tűnik más nyelvből átvett nyelvi divatjelenségnek, de a kontextus alapján nyelvbottlásnak sem minősíthető. A reduplikált feminin alak illusztrálására álljon itt néhány élőbeszédből lejegyzett példa: *női hölgyismerős, lányhúg, főnövérnő, kolléginanő, igazgatónő asszony*. Megjegyzendő, hogy a szóban forgó jelenség önmagában nem ismeretlen a magyar nyelv számára, a reduplikált feminin alakok jól nyomon követhetők néhány, ma már régiesnek ható nyelvhasználati formánkban, mint például az *anyámasszony, húgomasszony* szavainkban. Ez utóbbi példák azonban teljesen más funkcióban használták az *asszony* lexémát: a megszólító és megnevező funkciót ötvözve a tiszteleti formák szerepét töltötte be. Ezt a funkciót őrizhette meg a mai nyelvhasználat példái közül a *papné asszony*. Napjaink reduplikáltan feminin nyelvhasználati példái azonban elsősorban nem a tiszteletiséggel hozhatók összefüggésbe, hanem arra utalnak, hogy az eredeti feminin szóalakban vagy az alaplexémában (*húg, főnövér, kollegina*) a mai beszélő már nem érzékeli a femininumot, és ezért az eredetileg is nőnemet jelölő szóalakhoz hozzáteszi azt a lexikai elemet (például a *nő* utótagot), aminek használatával megvalósíthatja a femininum explicit megjelölésére vonatkozó kommunikatív szándékát.

Véleményünk szerint a magyar nyelvben erősödő tendenciát mutató feminizálási folyamatok és törekvések inkább a szex (a biológiai nem, a természetes nem) nyelvi pozicionálásával hozhatók kapcsolatba, és nem feltétlenül a társadalmi nemmel. Megszólító funkcióban a magyar nyelvhasználat általában preferálja a feminin formákat. Új jelenség azonban, hogy az eredeti megszólító funkcióban álló feminin alakok utaló és említő funkcióban a szövegtörzs szerves részeként jelennek meg. (Pl. ... – *írta az államtitkár asszony*. / ... – *vélekedett az elnök asszony*. / ... – *hangoztatta a tanácsnok asszony*. / *A kancellárjelölt asszonynak erről az a véleménye, hogy ...*¹⁰)

Úgy tűnik tehát, hogy a mai magyar nyelvhasználatban a feminizálás tetten érhető a szóbeli és az írásbeli kommunikáció legkülönbözőbb szövegtípusaiban, a médiaszövegekben, a reklámokban, a nyomtatott és az elektronikus sajtóban, a női magazinokban, a filmszövegekben és legújabbban a magyar nyelven íródott, valamint az idegen nyelvekből magyarra lefordított bestsellerekben is. Mi okozhatja a feminizálás magyarországi terjedését? A nyelvi feminizálás összefüggésbe hozható az Európai Unióhoz való csatlakozásunkkal, aminek következtében hazánkban is egyre ismertebbé válhat az Európai Unió genderpolitikája, amelynek szerves része a nyelvi szexizmus elleni kampány és a nők nyelvhasználati egyenjogúságáért folytatott küzdelem. Az Európai

10 Magyar Nemzet Online, Népszabadság Online, 2005. január

Unió idegen nyelveken megfogalmazott dokumentumainak és az Európai Unió genderpolitikáját népszerűsítő brosúrák szövegeiben a nőkre vonatkozóan mind gyakrabban találkozhatunk expliciten feminin alakokkal, mint generikusakkal. A feminin alakok preferálásában érvényesülni látszik az Európai Unió esélyegyenlőségi programja. Ennek jeleit érzékelhetjük hazánkban is, annak ellenére, hogy nyelvünkben ezt a szerepet – nyelvtani nem hiányában – bizonyos morfológiai és lexikai eszközök töltik be. Tapasztalatunk azt mutatja, hogy nemcsak az Európai Unióval kapcsolatos szövegek fordításaiban érezhető a feminizálás, hanem a modern idegen nyelvekből (elsősorban angol és német) fordított szépirodalmi és bestseller szövegekben is. Feltételezhető, hogy a fordítók az idegen nyelvi mintát követik akkor, amikor például a *Mara asszony*, a *B.-né asszony*, a *detektív*nő, az *ügynő*knő és a *lát*noknő¹¹ kifejezésekkel élnek, és egyszerűen szólva tükörfordítást alkalmaznak. Az álláshirdetések megfogalmazásában a külföldi tulajdonban lévő cégek is elsősorban az idegen nyelvű gyakorlatot követik és ragaszkodnak a nemileg specifikus nyelvhasználati formák alkalmazásához. A külföldön is népszerű női magazinok magyar nyelvű testvérkiadványai általában szintén többet feminizálnak, mint a hasonló jellegű magyar lapok.

4. Referenciális és megszólító eset

Az általunk kutatott nyelvi kérdések a beszélőket is érdeklik. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint azok a blogok és más interneten keresztül szerveződő beszélgetések szövegei, amelyek köré a mi kérdésfelvetéseinkhez hasonló témákban szerveződnek a topikok. Így például az egyik honlap, amely rendszeresen végez közvélemény-kutatásokat, azt a kérdést tette fel az olvasóknak, hogy hogyan lehetne magyarítani a nyelvi szexizmus kifejezést. A legtöbben a *nemek szerinti hátrányos megkülönböztetés* szókapcsolatra szavaztak, de felmerült a *másnemű ellenesség*, a *szexuális kirekesztés* és a *nemi kirekesztés* szókapcsolat is mint lehetséges megoldás. Érdekes, hogy a tudományos szövegekben egyébként gyakran alkalmazott *nemi diszkrimináció* kifejezést a válaszadók többsége nem hozta kapcsolatba a nyelvhasználattal, hanem a munkahelyi szexuális zaklatás szinonimájaként értelmezte.

Blogtéma például a szexista kifejezés értelmezése is. Ezzel kapcsolatosan az egyik topik beszélgetői azon vitatkoztak a legtöbbit, hogy szexista-e az, aki a magyar nyelvben az ember szót a hímnemű személyek megjelölésére használja. A beszélgetőpartnerek végül megegyeztek abban, hogy „*de azért jellemzőbb, hogy a férfiakra használjuk*”. A következő hozzászóló azt vetette fel, hogy a nők gyakrabban élnek ezzel a szemantikai behatárolással, mert különösen vidéken elfogadott, hogy a férj szinonimája az ember szónak (*hazaért az emberem = hazaért a férjem*), illetve „*az uram egyenlő a férjemmel*”. Az említett blogdiskurzust olvasva kiderül, hogy a beszélők jó része úgy véli, hogy az effajta szinonimitás nemcsak a régies nyelvhasználat egyik eleme, hanem bizalmaskodó hangnemet is sejtet, azaz nem mindegy, ki milyen kontextusban azonosítja az embert a férjval és a férjjel.

11 Reader's Digest Válogatott Könyvek, 2000

Hasonló dilemmákat okoz más blogok bejegyzéseiben és internetes diskurzusokban¹² az, hogy mikor használjuk a *nő* és a *hölgy* szavunkat. A hozzászólók egyetértenek abban, hogy a *nő* lexéma kevésbé ünnepélyes, kevésbé hivatalos és jelentéstartalma sokkal általánosabb, mint a *hölgy* szavunké. Az utóbbival a hozzászólók tapasztalata alapján gyakrabban találkozunk megszólításokban és „*az udvariasságot is a hölgy szó használatán keresztül mutatják ki a férfiak*” – áll az egyik hozzászólásban. A bejegyzések azonban felvetnek két érdekes esetet is. Használhatják-e a nők saját magukra vonatkoztatva ezt a szót? A bejegyzést író személy ugyanis azt vette észre, hogy társkereső hirdetésekben a nők magukat hölgyeknek nevezik. A másik felvetés szerint megfigyelhető az is, hogy a *nő* szavunkat egyre gyakrabban értelmezzük a *hölgy* szó szinonim alakjának. Ez pedig arra mutat, hogy a referenciális és fatikus funkcióban álló esetek egyre gyakrabban mosódnak egybe, vagy éppen tesszük hozzá a *hölgy* szót abban az esetben is, ahol a megszólítás egyébként nem volna szükséges. A bejegyzést író erre az esetre azt példát hozta fel, hogy meglehetősen furcsának találta, amikor egy orvosi vizsgálatra a következő mondattal hívták be: „*Megkérem a hölgyet, hogy fáradjon be a rendelőbe!*”

Egészen sok vita folyik a hozzászólók között arról is, hogy a feminin alakok képzésekor, vagy ahogyan ők írják, a „*nőneműsített szó*” / „*nőiesített alak*” képzések a női melléknév vagy a *-nő* képző használata az elfogadottabb-e. A diskurzus egyrészt arról szól, hogy például a *tanárnő*, a *doktornő* vagy az *igazgatónő* alak foglalkozásmegjelölés-e, vagy inkább megszólítás. Másrészt pedig arról, hogy van-e különbség a *női miniszterelnök* és a *miniszterelnök* képzések között. Több mint 50 hozzászólást áttekintve azt fogalmazhatjuk meg, hogy a *-nő* képzővel ellátott feminin formák használatát a beszélők referenciális funkcióban, tehát az utaló, a megjelölő esetekben tartják elfogadottnak. Az *asszony* lexéma pedig leggyakrabban a megszólító esetekhez, a fatikus funkcióhoz társul. A hozzászólók véleménye szerint a *hölgy* szóval óvatosabban kell bánni, mert az olyan típusú mondatok, mint „*Felkérem a képviselő hölgyet, hogy szóljon hozzá!*” gyakran ellenérzést váltanak ki a megszólítottakban. A *női* melléknév használatával kapcsolatosan egyrészt bizonytalanság, másrészt szintén egyfajta óvatosság figyelhető meg a bejegyzésekben. A hozzászólók szerint a *női* melléknév erősebben hangsúlyozza ki a nőiséget, a női mivoltot és az ezzel a formával megnevezett foglalkozásnévben a női szerep mint egyedi és különleges szerep határozódik meg: *női pilóta*, *női miniszter*. A *női* melléknév tehát a kijelölő jelző szerepét tölti be. Az óvatosságra a *női* melléknév kapcsán az ad okot, hogy nyelvszokás szerint a nőekkel kapcsolatos, a nőkre vonatkozó szerepkört jelöl meg: *női fodrász*, *női szabó*, s nyilvánvalóan lehet mindkettő férfi is.

5. Összefoglalás

A fentiekben bemutatott nyelvi jelenségek társadalmi és nyelvészeti viták tárgyát képezik. Használatuk attitűdöket, álláspontokat közvetít. A nyelvileg semleges nyelvhaszná-

12 A fejezetben említett példák, vélemények és egyéb hozzászólások, megjegyzések forrásai az interneten is jól nyomon követhető topikok, pl. www.gyakorikerdesek.hu, www.miavelemenyed.hu, www.e-nyelv.hu

lati formák még nem kidolgozottak, a nemileg differenciáló formák használata pedig problémás. Gondoljunk csak arra az estre, amikor: „A *kedves kollégák és kolleginák*” megszólításban hiába halljuk a nőket expliciten megnevező lexémát, ha a beszélő szándékosan és nyomatékosan gúnyosan hangsúlyozza azt! Értsd: a *kollegina* nem egyenrangú a *kollégával*. Természetesen a túlzott mértékű feminizálásnak is van számos buktatója, és ez szintén nem a nők érdekeit szolgálja. A magyar nyelvben a feminin alakok bizony sokszor egyértelműen negatív felhanggal társítottak, mintegy áthagyományozva azt a tradicionális és sztereotip vélekedést és világgépet, hogy a *főnöknő* éppenséggel csak egy *nő*. Ez is igazolja azt, hogy a feminin alakok a magyar nyelvben szexuspreferenciát közvetítenek, nem pedig gender szerepeket (l. erről bővebben Kegyes 2005). A feminin alak parodisztikus és gúnyos konnotációjú használatára is akár naponta hallhatunk példákat a médiában (pl. *frontembernő*¹³). Ez a típusú feminizálás strukturálisan már szexista jelleget is ölt. A magyar nyelv esetében a feminizálás jelensége nem függetleníthető az aktuális politikai helyzettől sem, sőt a szocializmusban ideológiai érdekből preferált feminin alakok negatív konnotációjától sem. A feminizált alakok hallatán még ma is gyakran gondolunk az *elvtársnő*, *szaktársnő*, *kartársnő*, *tagtársnő* stb. szavainkra, bár a szocialista éra által erősen preferált feminin alakok társadalmi tekintetben más típusú nyelvi-nemi diszkriminációt közvetítettek, mint ahogyan a szexizmus fogalmát ma interpretáljuk.

Az, hogy ha történetesen Angela Merkelt a média évek óta egyszerűen csak „a *Kislányként*” aposztrofálja, nem csak nyelvi kérdés. A jövő kutatási feladatai között tarthatjuk számon azt, hogy felméréseket készítsünk arról, mit gondolnak a nyelvhasználók. Valószínűsíthetjük persze, hogy a szexista ideológiát elfogadók nyelvhasználata is szexistább. Vizsgálati adatok szerint (Kovács 2001) a szexista ideológia tételeit, amelyek a hagyományos nemi szerepeket foglalják magukba, a férfiak egyöntetűbben és nagyobb mértékben fogadják el, mint a nők, de az idősebb női korosztály a fiatal lányoknál szexistábbnak bizonyult. A szexista nyelvi viselkedésről jelenleg még nincsenek nagyobb korpuszból származó megbízható empirikus adataink. Az ugyanis a bevett szokás, hogy a szexista nyelvhasználat témakörét (kiegészítve néhány magyar nyelvi adalékkal vagy példával, ld. Batár 2004) a verbális agresszió kutatásába ágyazzák bele, holott a téma ennél nagyobb figyelmet érdemelne.

Ahhoz azonban, hogy a média nyelvhasználata szexizmusoktól mentes legyen, nem elég együtt gondolkodni, hanem együtt is kell cselekednünk. Példának okáért a média figyelmébe ajánlhatjuk a *Médiaetika* c. könyv „Hogyan írjunk a nőkről?” címet viselő igen tanulságos fejezetét (l. Rivers és Mathews 1999). Ebben ugyanis szerepelnek a szexista nyelvhasználat elkerülésének iskolapéldái is, amelyek közül az alábbi négy „arany szabályt” emeljük ki: (1) Ne alkalmazzunk olyan szuffixumokat, amelyek kizárólag a nő családi állapotát helyezik előtérbe! Ilyen a magyarban a *-né* asszonynévképző. Sok újságcikkben csak ebben a formában hangzik el utalás. (pl. *Halászné volt a mérkőzés legjobb játékosa*.) (2) Felnőtt nők esetében helytelen az, ha csak keresztnév használatával referálunk rájuk. (3) A felnőtt nők a legkülönbözőbb megnevezésekben is maradjanak *nők*, és pusztán a szóismétlések elkerülése érdekében ne nevezzük

őket *hölgyeknek, lányoknak, szépségeknek, háziasszonyoknak és csinos asszonyágoknak*. (4) Ha okunk van a nemek szerinti azonosításra, akkor is tanácsos kerülni a *női* melléknév használatát (*női teniszező, női riporter, női vezető*), mert azáltal, hogy minősítő jelzőt használunk, csak azt erősítjük meg, hogy a referenciaszemély nőisége által különleges az adott szakmai területen. Ehelyett használjuk inkább például a *-nő* utótagot, mert az még mindig kedvezőbben mozdítja elő a nők bizonyos foglalkozásokban, szerepekben való társadalmi elfogadtatását, mint a *női* jelző, és az utótag kevésbé hangsúlyosan pozicionálja a referencia személy nemét, mint a pozíciószót megelőző jelző. (Az ezeket és hasonló ajánlásokat I. Rivers és Mathews 1999, 236–338. p., magyar nyelvű példák tőlünk).

Irodalom

- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Bem, Sandra, Lipsitz 1981. Gender Schema Theory: A Cognitive Account of Sex Typing. *Psychological Review*, 88. 354–464. p.
- Bußmann, Hadumod 1985. Das Genus, die Grammatik – und der Mensch. In Bußmann, H. & Hof, R. (ed.): *Genus. Zur Geschlechterdifferenz in den Kulturwissenschaften*. Stuttgart, Kröner, 114–161. p.
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen, Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Intézet.
- Göncz Lajos–Kontra Miklós 2000. „Feminizálás” a Kárpát-medencei beszélőközösségek nyelvhasználatában. *Modern Filológiai Közlemények*, II./2. 83–96. p.
- Hellinger, Marlis 1990. *Kontrastive Feministische Linguistik*. Ismaning, Hueber.
- Huszár Ágnes 2001. Női beszéd. In Andor József–Szűcs Tibor–Terts István (szerk.): *Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára*. Pécs, Lingua Franca Csoport, 577–585. p.
- Huszár Ágnes 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest, Tinta Kiadó.
- Jannsen-Jurriet, Marielouise 1978. *Sexismus. Über die Abtreibung der Frauenfrage*. Frankfurt am Main, Fischer.
- Kiss Gábor (főszerk.) 1998. *Magyar Szókincstár*. Budapest, Tinta.
- Kegyesné Szekeres Erika 2005. A nemi identitás pozicionálásának és kategorizálásának explicit nyelvi markerei. In Cs. Jónás Erzsébet–Székely Gábor (szerk.): *Nyelvek és nyelvtanítás Európa és a Kárpát-medence régióiban. A XIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Pécs–Nyíregyháza, MANYE–Bessenyei György Kiadó, 177–181. p.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris.
- Kovács Mónika 2001. Nemi ideológiák, nemi sztereotípiák. In: Hunyadi György (szerk.) *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest, Eötvös Kiadó, 448–453. p.
- Makkonen, Timo 2003. www.aktionsprogramm.kap.1/t.makkonen.pdf. (= Az EU nyelvpolitikájáról szóló tájékoztató anyag)
- O. Nagy Gábor 1985. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, Gondolat.
- Rivers, William L.–Mathews, Cleve 1999. *Médiaetika*. Budapest, Bagolyvár Könyvkiadó.
- Samel, Ingrid 2000. *Einführung in die feministische Sprachwissenschaft*. Berlin, Schmidt.

ÁGNES HUSZÁR–ERIKA KEGYÉS

GRAMMATICAL GENDER, FEMALE OCCUPATIONAL NAMES AND GENDER

In this study we give an overview on the history of science relating to the correlations of gender and language use, outlining the notion and function of grammatical gender and the definition of the social gender in gender linguistics. Further we discuss, from a sociolinguistic approach, what kind of relation exists between the female occupational names and their prestige, and how addressing women correlates with social–sociological issues. Our findings are extended to the field of feminist linguistics, gender linguistics and social linguistics, supported by examples from press and everyday language use (e.g. blogs and topics).

„A kétnyelvűség jegyében”

Nyelvmenedzselés szlovák–magyar kétnyelvű
Facebook-oldalakon¹

BOGLÁRKA BILÁSZ–LUCIA SATINSKÁ

„In the spirit of bilingualism”. Language management on Slovak–Hungarian
bilingual Facebook sites

316.472.4

316.77:004.38

316.347(=511.141)(437.6)

81`246.2

Keywords: Bilingualism, Facebook, social activism, language management.

Kétnyelvű társadalmi aktivizmus közösségi portálokon

Szlovákiában az utóbbi években egyre több civil kezdeményezés irányul a szlovákiai magyar kisebbséggel kapcsolatos témákra, valamint ehhez kapcsolódó problémák megoldására. Az ezek mögött álló szervezetek közül többen megpróbálnak a többségi nyelvet beszélők felé is nyitni – ennek legalapvetőbb eszköze pedig a kétnyelvű kommunikáció. A civil szférában a nyilvánossággal való kommunikáció egyre nagyobb jelentőségű eszközei a közösségi oldalak. Jelenleg az egyik leginkább használt közösségi portál a Facebook. Ez egy olyan csatornát biztosít, melyen keresztül lehetőség van a szervezetek honlapján megjelenő szövegek propagálására, de mindemellett más weboldalak kapcsolódó szövegeit is megoszthatják, valamint eseményeket hozhatnak létre, és az oldal követőit meghívhatják ezekre. Ez a weboldaltól abban is különbözik, hogy sokkal interaktívabb: az oldalon lehetőség van kommentálni a megjelent posztokat, és főleg *lájkolni*. A mai világban a sikert a lájkok számában mérik. Gyakran hosszú párbeszéd is kialakulhat egy-egy felvetett téma kapcsán. A nagyfokú interaktivitás azonban komoly kihívást jelent az oldalak adminisztrátorainak, főként ha szeretnék megőrizni a kommunikáció során a kétnyelvűséget. Azt is mondhatjuk, a kétnyelvűség menedzselése akár nyelvi problémákat is előidézhet.

Annak meghatározása, mi számít nyelvi problémának, a különböző elméletek alapján nagyon eltérő lehet. A nyelvi tervezés elmélete egyértelműen a szakemberekre bízta annak megállapítását, hogy mit tekintünk nyelvi problémának, és ennek megoldását is. Ezt a megközelítést a nyelvi menedzsment elméletének képviselői – ami a nyelvi problémák megállapítását és megoldását illeti – a nyelvi menedzsment makroszintjének nevezik (a szervezett nyelvi menedzsment kifejezést használják rá). Amikor a nyelvi menedzselés a konkrét diskurzus szintjén történik, akkor beszélnek a mikroszintről (egy-

---

1 A tanulmány elkészülését az *Agentúra na podporu výskumu a vývoja* az APVV-0689-12 számú szerződés alapján támogatta. Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0689-12.

szerű nyelvi menedzsment) (I. Nekvapil 2012, Neustupny 2002, Jernudd 1991). Jelen tanulmányban a nyelvi problémák meghatározásánál Lanstyák (2009, 29. p.) definíciójából indulunk ki, miszerint nyelvi probléma az, amit a nyelvhasználó annak tart.

A kutatás célja – melynek eredményeit ez a cikk tartalmazza – egyrészt megismer- ni a kétnyelvű szlovák–magyar Facebook-oldalakon megjelenő nyelvi problémákat (ez a nyelvmenedzselés elmélete alapján a mikroszintet képviseli), másrészt ezekre a problémákra reagáló felhasználói (mikroszint) és adminisztrátori megoldások feltérképezése (mezoszint), valamint nyelvmenedzselési stratégiák ajánlása, mellyel ezek a problémák megelőzhetőek lehetnek.

A Facebook-oldalak kiválasztásánál ügyeltünk arra, hogy a kétnyelvűség szempontjából más-más típust képviseljenek. A Kétnyelvű Dél-Szlovákia (Dvojazyčné Južné Slovensko), a Pozsonyi Kifli Polgári Társulás (Občianske združenie Bratislavské rožky)² és a S(z)lomarát oldalak deklaráltan kétnyelvűek, míg a Maďari.sk és a Sused oldalak a szlovák nyelvhasználókat célozzák meg, mivel azonban magyar követők ezeknek az oldalaknak is vannak – előfordulnak magyar hozzászólások is –, így a szlovák és a magyar nyelvhasználat menedzselésének kérdése minden vizsgált oldal esetében megjelenik. A Facebook-oldalak általános jellemzőit, illetve azokat az információkat, mely tények befolyásolhatják az adminisztrátorok és az oldalak követőinek nyelvvalasztását, az 1. táblázatban foglaltuk össze.

1. táblázat. A Facebook-oldalakat üzemeltető szervezetek jellemzése

	KDSz	PK	Maďari.sk	Sused	S(z)lomarát
					
Követők száma ³	8569/9743	883/1269	1161/1640	202/211	211/265
Ki áll mögötte?	Névtelen aktivisták	Pozsony történelmét népszerűsítő polgári társulás	Fórum Kisebbségkutató Intézet és Szlovákiai Magyarok Kerekasztala	Terra Recognita Alapítvány	S(z)lomarát Polgári Társulás
Célközönség	A nyilvánosság	Pozsony lakossága	A szlovák nyilvánosság	A szlovák nyilvánosság	Szlovákok s szlovákiai magyarok
Az oldal célja	A kisebbségi nyelvek vizuális megjelenítésének és az ehhez kapcsolódó gerillatevékenységek népszerűsítése	Pozsony történelmének népszerűsítése – a város és történelme iránti pozitív attitűd kialakítása	Platform biztosítása a Maďari.sk projekt számára, mely népszerűsíti a szlovákiai magyarokat és magyarázza a helyzetüket	Elősegíteni a szlovákok és a magyarok közötti kapcsolatok fejlődését	A társulás tevékenységének népszerűsítése, mely a szlovákok és a szlovákiai magyarok közeledésére irányul
Alapítás	2011	2010	?	2013. febr. 13.	2013
Facebook-regisztráció	2011. július 20.	2011. május 26.	2012. május 21.	2013. február 13.	2013. március 31.

1. A szlovák és a magyar nyelv használatának aránya a vizsgált oldalakon

A kiválasztott Facebook-oldalak posztjainak nyelvhasználatát először kvantitatív módszerekkel vizsgáltuk meg. Az oldalak posztjait és az azokra írt kommentárokat számszerűen összesítettük a Facebookon történő regisztráció időpontjától 2013 augusztusáig.

A 2. táblázatban foglaltuk össze az egyes oldalakon megjelenő magyar, szlovák és a kétnyelvű posztok számát, mely tükrözi az oldalakon érvényesülő tendenciákat.

2. táblázat. A posztok nyelvhasználata

	Magyar posztok		Szlovák posztok		Kétnyelvű posztok		Más nyelvek		Összesen
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	
KDSz	216	69,46	25	8,04	70	22,51	0	0	311
PK	46	26,14	72	40,91	58	32,95	0	0	176
Maďari.sk	0	0	175	100	0	0	0	0	175
Sused	0	0	52	89,66	3	5,17	3	5,17	58
S(z)lomarát	0	0	0	0	21	100	0	0	21

A KDSz oldalán magasan a magyar posztok vannak túlsúlyban. Ez meglehetősen ellentétben áll az oldal céljaival, mivel a szlovákiai magyar–szlovák kétnyelvűség támogatása és propagálása legfőbb céljuk, és az oldal jellemzése is mindkét nyelven megjelenik. Ezt az ellentmondást az oldal követői is több alkalommal az adminisztrátorok szemére vetik (lásd 1., 4., 5. példa a 2.1. részben). A PK esetében a szlovák nyelvű posztok vannak túlsúlyban, de a magyar és kétnyelvű posztok száma sem kirívóan alacsony. Sokszor nem kétnyelvű posztokat írnak, hanem ugyanazt a tartalmat külön posztolják magyarul és külön szlovákul. Az ő esetükben a célközönség nem konkrét nyelvekhez kapcsolódik, hanem Pozsony város lakosait szeretnék elérni. A Maďari.sk és a Sused adminisztrátorainak nyelvválasztása azzal függ össze, hogy célközönsége a szlovák nyilvánosság, így érthető, hogy a posztjaik nyelve szlovák. A S(z)lomarát a KDSz-hez és a PK-hoz hasonlóan deklaráltan kétnyelvű oldal és a polgári társulás tevékenység is szorosan kapcsolódik a kétnyelvűséghez – eddigi kevés posztjuk is ezt tükrözi, mivel mindegyik két nyelven jelent meg.

Míg a posztok nyelvválasztása az adminisztrátorok döntésén múlik, a kommentárokból az oldalak követőinek nyelvválasztását figyelhetjük meg. A 3. táblázatban a szlovák, a 4. táblázatban a magyar, az 5. táblázatban pedig a kétnyelvű posztokra érkező kommentárok nyelvét összesítettük számszerűen az egyes vizsgált oldalakon.

- 2 A tanulmány további részeiben a Facebook-oldalak következő rövidítéseit használjuk: Kétnyelvű Dél-Szlovákia – KDSz, Pozsonyi Kifíji Polgári Társulás – PK.
- 3 Az első szám a 2013. augusztusi, a második a 2014. januári állapot.

3. táblázat. A szlovák posztokhoz írt kommentárok nyelvhasználata

	Kommentár nélkül	Szlovák kommentárok	Magyar kommentárok	Kétnyelvű kommentárok	Összesen
KDSz	3	0	11	11	25
PK	64	6	0	2	72
Maďari.sk	36	4	6	0	46
Sused	49	2	0	1	52
S(z)lomarát	-	-	-	-	-

4. táblázat. A magyar posztokhoz írt kommentárok nyelvhasználata

	Kommentár nélkül	Szlovák kommentárok	Magyar kommentárok	Kétnyelvű kommentárok	Összesen
KDSz	56	4	137	19	216
PK	36	4	6	0	46
Maďari.sk	-	-	-	-	-
Sused	-	-	-	-	-
S(z)lomarát	-	-	-	-	-

5. táblázat. A kétnyelvű posztokhoz írt kommentárok nyelvhasználata

	Kommentár nélkül	Szlovák kommentárok	Magyar kommentárok	Kétnyelvű kommentárok	Összesen
KDSz	17	2	29	22	70
PK	41	9	4	4	58
Maďari.sk	-	-	-	-	-
Sused	3	0	0	0	3
S(z)lomarát	15	0	0	6	21

A KDSz esetében a kevés szlovák posztra is főként magyar vagy kétnyelvű kommentárok érkeznek, és ez jellemző a magyar és a kétnyelvű posztokra is. A PK követőire nem jellemző a kommentálás, a poszt nyelvtől függetlenül kevés kommentárt olvashatunk az oldalon. A Maďari.sk és a Sused esetében sem jellemző a kommentárok írása. A S(z)lomarát oldalán még nem gyűlt össze annyi poszt, hogy messzemenő következtetéseket vonhassunk le.

2. Nyelvi problémák kétnyelvű Facebook-oldalokon

A vizsgált Facebook-oldalak posztjait és kommentárjait kvalitatív elemzésnek vetettük alá, mely során a felhasználók által felvetett legtipikusabb nyelvi problémákat és azok megoldásait vettük górcső alá. Mivel az oldalak követői leggyakrabban azt explikálták problémaként, hogy egynyelvű poszt jelent meg az oldalon, és ezért nem értik azt, a mi elemzéseink központjában is ezek álltak, valamint azok a módszerek, melyek ezeknek a megoldására előfordultak. A nyelvi problémákat a megoldásuk szempontjából vizsgáltuk – mindezt a felhasználók és az adminisztrátorok szemszögéből is.

2.1. Egynyelvű poszt mint nyelvi probléma

Az egynyelvű posztok megjelenését leginkább a KDSz esetében tartják problematikusnak a kommentárok írói. Ennek oka főként az lehet, hogy maga az oldal mögött álló

szervezet a kétnyelvűségért harcol, így tőle is fokozottan elvárják a kétnyelvűség alkalmazását a gyakorlatban. Ezt a felhasználók gyakran hozzák fel érvként kommentárjaikban is.

1. példa⁴

Peťa Charlotte Ondrišáková: Nadpis je dvojjazyčné Slovensko ale popis fotky len v maďarčine – 2013. június 19.

Patrik Pšenák Peťa: dobrá poznámka – 2013. június 19.

Kétnyelvű Dél-Szlovákia - Dvojjazyčné Južné Slovensko: Ďakujeme za upozornenie, doplnili sme – 2013. június 19.

Peťa Charlotte Ondrišáková: Som rada, takto by to malo fungovať vždy – 2013. június 19.⁵

Az 1. példában azon kívül, hogy felhívják az oldal adminisztrátorainak figyelmét arra, hogy a poszt egynyelvűsége ellentétben áll az oldal megnevezésével, mely kétnyelvű nyelvhasználatot feltételez, megfigyelhető az is, hogy a felvetett nyelvi probléma megoldása az oldal adminisztrátoraitól érkezik. Gyakran előfordul azonban, hogy az egyik felhasználó által felvetett problémát egy másik felhasználó oldja meg. Ezt demonstrálja a 2. és 3. példa, ahol a kért fordítást nem az adminisztrátorok, hanem egy másik felhasználó adja meg.

2. példa

Balazs Mayer: Valaki lefordítaná a fenti tót szöveget magyarra? Anyaországi olvasót is érdekelné a hír...Köszii! – 2013. február 28.

(...)

Pszota Teréz: A fordítás roviden: A Párkányi tv vezetője 165 € büntetést kapott, mert egy balesetről csak magyar nyelven tudósított. – 2013. február 28.

3. példa

Richárd Sztancsik: Bocs, az egynyelvűek kedvéért valaki le tudná fordítani pontosan? A szlovák konyhanyelvem sajna ehhez kevés. – 2012. december 14.

Orbán Szabolcs: A fordításnak én is örülnék – 2012. december 14.

Dávid Pap: A ŽSR-t megértettem belőle – 2012. december 14.

Buják Fritz: „A közlekedési minisztériumban különleges munkacsoport alakult, jelenleg folynak a tárgyalások a nemzetiségi kisebbségek megbízottjának hivatalával, a közlekedési minisztérium vasúttért felelős osztályával és a Szlovák Vasutakkal (ZSR).

4 A posztokat az eredeti helyesírás alapján közöljük, a neveket pedig úgy tüntetjük fel, ahogy a Facebookon, mely nyilvános portál, megtalálhatók.

5 Peťa Charlotte Ondrišáková: A cím kétnyelvű Szlovákia, de a kép leírása csak magyarul – 2013. június 19.

Patrik Pšenák Peťa: jó észrevétel – 2013. június 19.

Kétnyelvű Dél-Szlovákia - Dvojjazyčné Južné Slovensko: Köszönjük a figyelmeztetést, kiegészítettük – 19. jún 2013.

Peťa Charlotte Ondrišáková: Örülök, mindig így kellene működni – 2013. június 19. (a szlovák posztokat magyarra fordította B. B.)

Őszinte igyekezetük arra irányul, hogy megállapítsák, a magyarok is utaznak-e a vonatokkal.” – 2012. december 14.

Buják Fritz: - igen, nem túl ütős poén... – 2012. december 14.

Orbán Szabolcs: Köszí a fordítást.

Az első három példán megfigyelhetjük a következő fokozatokat: Miután megjelenik az egy nyelvű poszt, valaki kéri annak lefordítását, ezt követi a fordítás posztolása (ezt megteszi az adminisztrátor vagy egy másik felhasználó), majd a köszönetnyilvánítás.

Előfordulnak olyan esetek is, amikor az egy nyelvű posztok után megjelenő fordítási kérelemre nem érkezik válasz. Ezekben az esetekben (4., 5., 6. példa) a nyelvi probléma megoldatlan marad.

4. példa

Domúš Tora Cabanová: (...) UPOZORNUJEM milí dvojjazyčníci že stánka o Južnom Slovensku a o dvojjazyčnícťve na južnom Slovensku má pri fottke(napr. tejto) popis len v madarskom jazyku... (...) – 2013. június 19.

(...) v predchádzajúcom komentáre som sa pýtala a pýtam sa znova...prečo je na stránke o južnom Slovensku a o dvojjazyčnosti popis k príspevku len madarskom jazyku?(...) – 2013. június 19.

Alex Laczko: (...)To, že prečo nie je vypísané po slovensky sa treba spítať adminov stránky, ale aj podľa mňa by to mohli vypísať. – 2013. június 19.⁶

5. példa

Richárd Sztancsik: Tényleg nem azért...de a pár soros szlovák nyelvű bejegyzéseket nem lehetne magyarra is lefordítani? A kétnyelvűség jegyében – 2013. április 4.

6. példa

Scott Lafferty: Chcel by som to citat aj ja ale bohuzial neviem po madarsky. – 2012. szeptember 6.⁷

A magyar és szlovák egy nyelvű posztok esetében is előfordul, hogy a másik nyelvű egy nyelvű beszélői kifogásolják az egy nyelvű nyelvhasználatot. Ebben az esetben hangsúlyosan jelenik meg a kétnyelvűség kommunikációs funkciója, míg a kétnyelvű beszélők számára a kétnyelvű posztok megjelenésének inkább szimbolikus jelentősége van. A szimbolikus funkció az egy nyelvűek esetében is megjelenik, mivel így tudatosítják a másik nyelv jelenlétét a környezetükben. Éppen ezért egyik funkciót sem szabad figyelmen kívül hagyni, főként ha az oldal céljai is a kétnyelvűség népszerűsítése felé irányulnak.

6 Domúš Tora Cabanová: (...) FIGYELMEZTETEK kedves kétnyelvűek, hogy a Dél-Szlovákiáról és a kétnyelvűségről Dél-Szlovákiában szóló oldal fotója mellet (pl. ez) csak magyar nyelvű leírás van... (...) – 2013. június 19.

(...) az előző kommentárban megkérdeztem, és újra megkérdezem... miért van a Dél-Szlovákiáról és a kétnyelvűségről szóló oldalon a cikk leírása csak magyar nyelven? (...) – 2013. június 19.

Alex Laczko: (...) Azt, hogy miért nincs kiírva szlovákul, az oldal adminjaitól kell megkérdezni, de szerintem is kiírhatnák. – 2013. június 19.

7 Scott Lafferty: Én is szeretném olvasni, de sajnos nem tudok magyarul. – 2012. szeptember 6.

3. A kétnyelvűség fenntartásának módszerei

A következő fejezetben bemutatjuk a vizsgált Facebook-oldalak módszereit a kétnyelvűség menedzselésére, valamint megtartására. Az oldalak adminisztrátorainak üzenetben elküldtünk egy az oldal kétnyelvűségére vonatkozó kérdőívet, ezt azonban csak a PK-tól kaptuk vissza, így a többi oldal elképzeléseiről, stratégiájáról, eljárásmódjairól a kommentárokban erre vonatkozóan implicit és explicit módon megjelenő információkból vontunk le következtetéseket. Mivel a S(z)lomarát oldal adminisztrátorai a tanulmány szerzői, így ebben az esetben saját elképzeléseinket és gyakorlatunkat tudjuk leírni.

A KDSz nyelvmenedzselési stratégiájának meghatározásához az adminisztrátorok 7. példában olvasható kommentárja szolgált kiindulópontként. Ez alapján az eredeti posztokat kétnyelvűen írják, míg a külső hivatkozások posztolásánál megtartják a hivatkozás eredeti nyelvét – a szlovákot és a magyart is –, a kommentárokra pedig azok nyelvén válaszolnak.

7. példa

Juraj Georgeo Hubáček: Kétnyelvű Dél-Szlovákia - Dvojazyčné Južné Slovensko. Ked sa uz bijete do prs za dvojazyčne slovensko tak preco su tu prispevky len v madarcine? (...) – 2012. január 26.

Kétnyelvű Dél-Szlovákia - Dvojazyčné Južné Slovensko: Pôvodné príspevky uverejňujeme dvojazyčne (stačí sa pozrieť na popis združenie pod info). Jednojazyčné príspevky sa vzťahujú na externé odkazy (sú uvedené v pôvodnom jazyku, napr. v prípade slovenského príspevku po slovensky). Všetky naše aktivity sú realizované vždy dvojazyčne – 2012. január 26.⁸

Mivel a PK adminisztrátorai válaszoltak a kérdőívünkben feltett kérdésekre, így az oldalon alkalmazott szervezett nyelvmenedzselésről közvetlen információink is vannak. Eredeti posztok szlovákul, magyarul és kétnyelvűen is jelennek meg az oldalon. A külső hivatkozások esetében ezen az oldalon is megtartják az eredeti nyelvet, a kommentárokra viszont több módszert is alkalmaznak: egyes esetekben megtartják a kommentár nyelvét (l. a 8. példát), más esetekben, ha magyar kommentárról van szó, a szlovák fordítást is megadják (l. a 9. példát).

8 Juraj Georgeo Hubáček: Kétnyelvű Dél-Szlovákia - Dvojazyčné Južné Slovensko. Ha már veritek a melleteket a kétnyelvű Szlovákiáért, akkor miért vannak itt cikkek csak magyarul? (...) – 2012. január 26.

Kétnyelvű Dél-Szlovákia - Dvojazyčné Južné Slovensko: A eredeti cikkeket kétnyelvűen hozzuk nyilvánosságra (elég megnézni a szervezet leírását az info részben). Az egynyelvű posztok külső hivatkozásokra vonatkoznak (az eredeti nyelven tüntetjük fel, pl. szlovák cikk esetében szlovákul). Minden tevékenységünk mindig kétnyelvűen történik. – 2012. január 26.

8. példa

Anikó Motyka: -Hol lehet ezekre a sétákra jelentkezni? – 2013. május 27.

Pozsonyi Kifli Polgári Társulás - Občianske združenie Bratislavské rožky: A séták mindig meg lesznek hirdetve társulásunk fb oldalán. Érdeklodni a kovetkezo telefon-számokon is lehet: 0903735513, 0917875228. (...) – 2013. május 28.

Filip Tubler: Bude este nejake? – 2013. május 27.

Pozsonyi Kifli Polgári Társulás - Občianske združenie Bratislavské rožky: Vychádzky plánujeme až do konca októbra, ďalší termín bude známy v piatok. Tešíme sa na Vás! – 2013. május 28. (...)

Monika Schweighofer: Teším sa, že to dopadlo dobre. Sok sikert másodsor is. 2013. május 27.⁹

9. példa

Monika: Parádés fenyképek, nagyon szép, honnan vannak – 2013. július 17.

Pozsonyi Kifli Polgári Társulás - Občianske združenie Bratislavské rožky: Köszönjük! A képek saját archívumunkból vannak./Ďakujeme, fotky sú z nášho archívu. – 2013. július 17.

A kérdőívben adott válaszok alapján a különböző stratégiák közül az adminisztrátorok az adott helyzethez, illetve igényekhez alkalmazkodva választanak. A 8. példa azt is jól szemlélteti, hogy maguk az oldal kétnyelvű követői is megpróbálnak alkalmazkodni az oldal kétnyelvűségéhez. Konkrétan azonban ebben a példában mindkét nyelv használata egy hozzászólásban nem kommunikációs okokból történik, hanem valószínűleg szimbolikus jelentősége van, a szlovák és a magyar rész ugyanis nem egymás megféleltetése.

A Maďari.sk és a Sused oldalak célközönsége a szlovák nyilvánosság, így érthető módon posztjaikat szlovák nyelven teszik közzé, és a külső hivatkozások esetében is így járnak el. Mivel azonban mindkét oldal szlovákiai vagy magyarországi magyarokkal kapcsolatos információkat tartalmaz, a követői között magyar nyelvhasználók is vannak. Ezt az is bizonyítja, hogy előfordulnak az oldalakon magyar kommentárok is, ezek azonban a legtöbb esetben nem váltanak ki reakciót, és válasz nélkül maradnak.

A S(z)lomarát Facebook-oldal kétnyelvűségének a menedzselését akár esettanulmánynak is tekinthetjük, mivel az oldal adminisztrátorai jelen tanulmány szerzői, így ők alakították ki az oldal kétnyelvűségének megtartására irányuló stratégiákat, módszereket. Az oldal adminisztrátorai minden posztot kétnyelvűen közölnek, és a két nyelv sorrendjét is szisztematikusan váltogatják, ezzel is jelezve a két nyelv azonos státuszát. A külső hivatkozások is kétnyelvű leírással jelennek meg, ezekben az esetekben azonban a másik nyelven (ami nem a hivatkozás nyelve) hosszabb leírás jelenik meg a hivat-

9 Filip Tubler: Lesz még valamilyen? – 2013. május 27.

Pozsonyi Kifli Polgári Társulás - Občianske združenie Bratislavské rožky: A sétákat egész október végéig tervezzük, a következő időpont pénteken lesz ismert. Várjuk szeretettel! – 2013. május 28. (...)

Monika Schweighofer: Örülök, hogy jól sikerült. Sok sikert másodsor is. – 2013. május 27.

közös tartalmáról, esetleg egy-egy idézet másik nyelvű fordítását is közlik. A kommentárookra is mindig kétnyelvű válasz érkezik az oldal adminisztrátoraitól. Ezt szemlélteti a 10. példa is, melyben a szlovák nyelvű kommentárra kétnyelvű választ adnak, miközben a magyar részben belefoglalják az előző szlovák kommentár tartalmát is. Ebben az esetben a két nyelv szimbolikus használata mellett megjelenik a kommunikációs funkció is, mivel így az oldal egynyelvű magyar követői is megértik, hogy az adminisztrátorok mire reagálnak (ezt a módszert az oldalon gyakran alkalmazzák). Ha tovább olvasuk a példát, láthatjuk, hogy a felhasználó továbbra is csak szlovákul írja a kommentárt, az oldal adminisztrátorai pedig tartják magukat a kétnyelvű válaszadáshoz, melyből ismét kiderül az egynyelvű nyelvhasználók számára is, hogy mire adnak választ. Egy újabb szlovák egynyelvű kommentár után azonban egy másik (nyilvánvalóan kétnyelvű) felhasználó az oldal adminisztrátorainak mintáját követve szintén két nyelven írja meg véleményét.

10. példa

Radoslav Passia: krásny príklad tendenčnej novinárskej otázky – 2013. augusztus 12.
S/z/lomarát: V akom zmysle? /Milyen értelemben egy tipikus irányzatos újságírói kérdés? – 2013. augusztus 12.

Radoslav Passia: Odkiaľ vedia, že sa KAŽDÝ Maďar dostal na Slovensku do ponižujúcej situácie kvôli prízvuku? – 2013. augusztus 12.

S/z/lomarát: Tak to je pravda, že slovo minden/každý, nebolo najvhodnejšie použitie, ale podstatou zostáva, že na Slovensku sa ľudom za prízvuk vysmievajú častejšie ako vo Fínsku.../ Igaz, hogy každý/minden szó, nem volt a legjobb választás, de a lényeg marad, hogy Szlovákiában gyakrabban kinevetnek az embereket az akcentusuk miatt mint Finnországban – 2013. augusztus 12.

Radoslav Passia: Na Slovensku sa asi celkovo vysmievajú ľudom za všeličo viac ako vo Fínsku, ale overené to nemám – 2013. augusztus 12.

Norbert Juhász: Ja žijem vo Fínsku už vyše tri roky a ja osobne vidím dosť veľké rozdiely čo sa týka všeobecnej mentality o hodnotách ako sú napríklad rovnosť, tolerancia, multijazyčnosť, otvorenosť, podpora a učenie ľudí namiesto posudzovania... / Már három éve élek Finnországban és személyesen elég nagy különbségeket látok olyan értékbeli területeket illetően, mint pl. az egyenlőség, tolerancia, többnyelvűség, nyitottság, az emberek támogatása és tanítása az elítélésük helyett... – 2013. augusztus 14.¹⁰

Szemponatok és stratégiák

A vizsgált Facebook-oldalak példájából láthatjuk, hogy az oldalakon megjelenő kétnyelvűséget nem egyszerű irányítani. Nagyon fontos, hogy az adminisztrátorok tudatosítsák

10 Radoslav Passia: szép példája a tipikus újságírói kérdésnek – 2013. augusztus 12.

Radoslav Passia: Honnan tudják, hogy MINDEN magyar Szlovákiában megalázó helyzetbe került az akcentusa miatt? – 2013. augusztus 12.

Radoslav Passia: Szlovákiában talán összességében bármiért jobban kinevetik az embereket, mint Finnországban, de nem ellenőriztem le – 2013. augusztus 12.

a kétnyelvűség szimbolikus és kommunikációs funkcióját egyaránt, mivel az, hogy melyik funkció van előtérben, meghatározhatja azt is, hogy mennyire szükséges minden információt mindkét nyelven közölni, illetve ha a felhasználók elvárásaiban a kétnyelvűségnek erőteljes szimbolikus funkciója is van, akkor nagyobb valószínűséggel fogják felróni ennek hiányát, még ha az egynyelvűség kommunikációs fennakadást nem okoz is. Ezek a problémák előzetesen leginkább azzal küszöbölhetők ki, hogy az oldal készítői előre deklarálják a kétnyelvűség funkcióját az oldalukon, illetve egységes stratégiát alakítanak ki az oldal kétnyelvűségének az irányítására.

Irodalom

- Jernudd, Björn H. 1991. The ninth lecture: „Research Directions” In *Lectures on Language Problems*. New Delhi, Bahri Publications.
- Lanstyák István 2009. *Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés*. Pozsony, Stimul. http://ht.nytud.hu/download/Lanstyak_Istvan_Nyelvalakitas.pdf – 2013. május 4.
- Nekvapil, Jiří 2012. From language planning to language management: J. V. Neustupný's heritage. *メディア・コミュニケーション研究 (Media and Communication Studies)*, 63, 5–21. p.
- Neustupný, Jiří V. 2002. Sociolingvistika a jazykový management [Sociolinguistics and language management]. *Sociologický časopis – Czech Sociological Review*, 38 (4), 429–442. p.

Források

- <https://www.facebook.com/ketnyelvu?fref=ts>
<https://www.facebook.com/bratislavskerozky.pozsonyikifli?fref=ts>
<https://www.facebook.com/madarisvk?fref=ts>
<https://www.facebook.com/sused?fref=ts>
<https://www.facebook.com/pages/Szlomar%C3%A1t/138951752952450?fref=ts>

BOGLÁRKA BILÁSZ–LUCIA SATINSKÁ

„IN THE SPIRIT OF BILINGUALISM”. LANGUAGE MANAGEMENT ON SLOVAK–HUNGARIAN BILINGUAL FACEBOOK SITES

It is more and more characteristic in the present discourse of bilingualism in Slovakia that civic associations are presented in the social networks. In this study we examine some Slovak–Hungarian bilingual Facebook pages of Hungarian associations in Slovakia [Kétnyelvű Dél-Szlovákia (Dvojazyčné Južné Slovensko), Pozsonyi Kifli Polgári Társulás (Občianske združenie Bratislavské rožky), S(z)lomarát, Maďari.sk, Sused] with the aim to find out what methods are used for management and preservation of bilingualism, what language problems emerge and what solutions are applied for their resolution.

Női szerepek kisebbségi helyzetben

Magyar női sorsok a két világháború közötti
Csehszlovákiában¹

ILDIKÓ BAJCSI

Female roles in minority position. Fates of Hungarian
women in Czechoslovakia between the two world wars316.022.4-055.2(=511.141)(437.6)"1919/1938"
396(=511.141)(437.6)"1919/1938"

Keywords: Female roles, Hungarian minority, society, Czechoslovakia.

1. Bevezetés

A csehszlovákiai kisebbségi magyarság két világháború közötti első húszéves periódusában két generáció váltotta egymást: a többségi körülmények közt felnőtt „apák” és a kisebbségi sorsba beleszületett, abban szocializálódott „fiúk” nemzedéke. Az „apák” – és persze az „anyák” – az 1918–1920. évi államjogi változások előtt, a dualizmus kori Osztrák–Magyar Monarchia keretei közt alig több mint 50 évig fennállt – Erdéllyel, a Határőrvidékkel, Horvátországgal újraegyesült – Magyar Királyságában a magyar nemzetállami gondolat kibontakozásának évtizedeiben váltak felnőtté. A 20. század fordulójának modernizációja együtt járt Budapest világvárossá válásával, a regionális központok – Pozsony, Kassa, Ungvár, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Brassó, Temesvár, Újvidék, Pécs, Szombathely – dinamikus fejlődésével, a mainál jóval sűrűbb vasúthálózat megépülésével. S a korabeli soknemzetiségű – felerészben nem magyar magyarországi társadalomban is erőteljes migrációs, urbanizációs és mobilitási, társadalmi, női emancipációs folyamatok, s velük együtt milliós nagyságrendű asszimilációs változások zajlottak le.²

Tanulmányunkban a trianoni békeszerződés után (a Román és a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz hasonlóan) a Csehszlovák Köztársaságban is – akaratuk ellenére – kialakult magyar kényszerközösségek első kisebbségi generációjának női sorsait vizsgáljuk. Emellett az 1920-as években születet, már teljes egészében Csehszlovákiában szocializálódott, következő kisebbségi generációba tartozó nők történeteit is elemezzük.

-
- 1 A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.
  - 2 A dualizmus kori modernizációról I. Katus 2010 és Kövér–Gyáni 2001, a társadalmi változások és az asszimiláció összefüggéseiről: Szarka 2007.

A nemzedék leány- és asszonytársadalmának szocializációs és identifikációs min-tái, női szerepei sokat elárulhatnak a kisebbségi kényszerhelyzet feldolgozásának mód-járól, alternatíváiról. Azt elemezzük tehát, hogy miként identifikálták magukat magyar-ként és nőként szlovenszkói magyar lányok és asszonyok az első „republikában”.

A magyar kisebbségtörténetben inkább csak kivételesen, főként néprajzi, antropo-lógiai megközelítésben kerülnek előtérbe a nők. Bakó Boglárka, Tóth Eszter Zsófia, Zakariás Erzsébet az erdélyi, székelyföldi, erdővidéki 20. századi magyar parasztasz-zonyok sorsáról, küzdelmes életéről írtak kiváló monográfiákat. (Bakó–Tóth 2008, Zakariás 2003.) Szlovákiában Bolemant Lilla munkásságát kell említeni, aki a szlová-kiai magyar társadalomtudományokban elsődlegesen a gender témakörben kutat és publikál. Több fontos tanulmányt is írt a két világháború közötti szlovákiai magyar írónők kapcsán a kisebbségi és a női sors összefonódásáról. (Bolemant 2002, Bolemant 2011; Bolemant 2012b.) A szlovákiai, kárpátaljai kisebbségi magyar társadalmak tör-ténetében azonban inkább csak a kivételes női sorsok kerültek eddig előtérbe.³ Tény, hogy a nők a két világháború közötti periódusban a társadalmi helyzetük szempontjá-ból is többnyire kisebbségi helyzetben maradtak, amit a nőknek a csehszlovák államon belüli – Magyarországnál néhány szempontból – kedvezőbb helyzete sem tett sokkal könnyebbé. Alábbiakban a nemi és a nemzeti identitástényező prizmáján keresztül vizsgáljuk az egyes női sorsokat.

Az „újarcú”, azaz az első kisebbségi generációhoz tartozó nőket Csanda Sándor, Turczel Lajos, Fónod Zoltán kisebbségtörténeti munkáiban kifejtett nemzedéki felosz-tása szerint soroltuk be.⁴ Ők azok, akik a 19–20. század fordulója környékén születtek, és akik a trianoni eseményeket többnyire már 20 év körüli fiatalként élték át. Életútju-kat emlékiratok, korabeli folyóiratokban megjelent tanulmányok, illetve a korszakkal foglalkozó monográfiák alapján vizsgáljuk. A következő, már teljes egészében Csehszlovákiában szocializálódott generációba az 1920-as években született és az első bécsi döntés idején húsz évnél fiatalabb nők alkotják. Az ő történeteiket az élet-útinterjú módszere által elemezzük.

Tanulmányunk első részében olyan értelmiségi női sorsokkal foglalkozunk, akik a magyar közösségen belül a felső, illetve a középréteghez tartoztak, s akik saját szak-

3 A szlovákiai magyar irodalom nőirőit sorolhatjuk ide, akik jelen vannak a szlovákiai magyar irodalmi hagyományban. A fent említett Bolemant Lilla, valamint Bárczi Zsófia és mások az elmúlt évtizedben nagy súlyt helyeznek a női írók műveinek megismertetésére. Gazdag írói munkásságának köszönhetően például Dávid Teréz életpályája az egyik ilyen jól dokumen-tált szlovákiai magyar asszonysors. Munkáiban tudatosan sokszor a női szerepeket állította középpontba: „[...] hőseim – mind prózában, mind színpadon – zömében asszonyok. Nem azért, mert magam is nő vagyok, hanem azért, mert a nő is ember. A férfi is az – vitathatat-lan –, de a nőnek ezt előbb be kell bizonyítania. [...] Sokat írtam, sokféle nőről írtam, de lehe-tőleg kerültem a kicsinyes asszonyproblémákat, és aránylag keveset foglalkoztam a szerelemmel. Nem azért, mintha nem tisztelném ezt az érzést, hanem azért, mert csakis az őszin-te, a tiszta, az igazi nagy szerelmeket tiszteltem.” Dávid Teréz Lidércfény című drámaköteté-nek előszavát idézi Bolemant Lilla Tisztességes lánynak egy ágy kiadó című tanulmányában. (Bolemant 2012a.)

4 A nemzedéki felosztásról bővebben I. Csanda 1982, Csanda 1971, Fónod 1982, Turczel 1983.

mai elhivatottságukat életük legfontosabb részének tekintették. Hivatásuk szorosan összefüggött a csehszlovákiai magyarság megszervezésével. Ezek a nők önmagukat is alapvetően hivatásuk, politikai, közösségi vállalásaik alapján identifikálták.

A középréteghez kapcsolódik két zsidó identitású, de nyelvi, kulturális értelemben (részben) a magyar közösséghez is tartozó (cseh)szlovákiai asszony életútja. Főként az első Csehszlovák Köztársasággal kapcsolatos élményeiket elemezzük, kitérve iskola- és nyelvválasztásuk okaira, tanulási lehetőségeikre és arra, hogy miként alakult a kor-szakban családi hátterük, rokoni, etnikai kapcsolatrendszerük. Mindez természetesen szorosan összefüggött önmeghatározásukkal, a „magyar időkben” bekövetkezett zsidóüldözések és a holokauszt előtti csehszlovák periódus asszimilációs és zsidó, cionista identitásmintáival. A tanulmány második részében parasztasszonyok életútinterjúi alapján a – kisebbségi helyzetben a legbiztosabb „megtartó erőnek” bizonyult – két világháború közti magyar falu női sorsait vizsgáljuk. Elemzési szempontjaink a kisebbségi magyar nők első Csehszlovák Köztársaságban megélt emlékeiből kikövetkeztethető identitásminták vizsgálatára, a nemi és nemzeti kisebbségi helyzetek kettősségének figyelembe vételére, valamint a női szerepek kisebbségi érvényesülésének bemutatására fókuszálnak. Mindezt az egyéni sorsokon belül a gyermek- és ifjúkori tanulási lehetőségek, illetve a családi szerepek, társadalmi, közösségi motivációik bemutatásával próbáljuk érvényesíteni.

Véleményünk szerint a kisebbségi magyar női identitástörténetek módszeres elemzése sok szempontból kiegészítheti, gazdagíthatja a „felvidéki” magyar társadalom történetéről kialakult tudásunkat.

2. Módszertani megfontolások

A 21. században Magyarországon a politikatörténetet középpontba állító makrotörténelem mellett felértékelődtek a mikrotörténeti kutatások. Ez a „léptékváltás” új megközelítésmódot jelentett. Ez olyan társadalomtörténeti részletekbe nyújt betekintést, amelyeket a statisztikai és az átfogó igényű vizsgálódások nem vesznek figyelembe. Gyáni Gábor a következőket írja ezzel kapcsolatban: „A nagy elméletek adta szellemi biztonság eltűntével helyet kell szorítani a történeti képben mindannak, amit maguk az érintettek világukról és benne saját magukról érvényesnek gondoltak [...]” (Gyáni 1997, 227–233. p.; vö. Tóth 2010.)

Az új megközelítések térnyerésével párhuzamosan kerültek előtérbe Magyarország a nőtörténeti kutatások.⁵ A nők ugyanis a politikatörténet egyeduralmával összefüggésben hiányoztak a magyar történetírásból, s természetesen a kisebbségi magyar historiográfiából is. Pető Andrea a nőtörténeti kutatások jelentőségét és célját a következőkben jelölte ki: „A nőtörténetírás célja: a nőket a történeti elemzés középpontjába állítani, elbeszélés alanyaivá tenni, politikai eseményekben, mozgalmakban és társadalmi változásokban játszott szerepüket megvizsgálni. Ennek köszönhetően a nőtörté-

⁵ A társadalmi nemek története a munkástörténetek, valamint a kisebbségek történetével párhuzamosan nyert teret, akárcsak az oral history. Így vált divatosná a világban az 1970-es évektől nőikkel, munkásokkal és etnikai kisebbségekkel interjúzni. (Horváth 2011)

netírás rendkívül különböző témákat kutat.” (Pető 2001, 44. p.) A magyarországi nőtörténet-kutatásában a fordulópontot szintén az 1990-es évek hozták meg. A korábban jelen lévő témák helyett, mint például a női társadalmi kategória vizsgálata, ma egyre inkább a személyes identitás alapján definiálható női szerepek rekonstruálása került előtérbe. (Erről I. Bakó–Tóth 2008.)

Alább elsősorban a társadalmi folyamatok, valamint a személyes identitások vizsgálatára alkalmas életrajzi motívumokat megjelenítő biográfiai forrásokat, írásokat, a visszaemlékezéstől az életútinterjúig terjedő műfajokat használtam. (A biográfiai jellegű írásokról bővebben I. Jakab–Keszeg A.–Keszeg V. 2007.)

Niedermüller Péter a következőket írja az élettörténetekkel kapcsolatban: „az individuális életek és élettörténetek nem csupán, illetve nem elsősorban egyediségükben érdekesek, hanem mindig szélesebb társadalmi, történeti, politikai kontextusokat reprezentálnak. Másként fogalmazva, az élettörténetek nem csupán azt mutatják meg, hogy emberek hogyan éltek, gondolkoztak, éreztek egy-egy történelmi korban, társadalmi helyzetben, hanem azt is – vagy mindenekelőtt azt –, hogy miképpen működtek és működnek társadalmi rendszerek, milyen társadalmi és kulturális logikákat követnek.” (Niedermüller 1988., idézi Jakab–Keszeg A.–Keszeg V. 2007, 8. p.) A biográfiai motívumokat előtérbe helyező forrásközpontú feltárások közé sorolható a mikrotörténeti kutatások egyik legjellemzőbb módszere, az oral history. (Kovács 2008.) A módszer egyik legfőbb előnye, hogy a történelem és a társadalomtudományok összefüggéseire, valamint az őket elválasztó problémákra is rámutat. Nem csupán azt vizsgálja, hogy mi történt, hanem ennél jóval többet. Ahogy a műfaj egyik klasszikusára, Alessandro Portellire utalva Horváth Sándor hangsúlyozza: „az oral historyban nem csupán az határozza meg a jelentést, hogy mit mondunk el, hanem az is, hogy miként.” (Horváth 2011.) Gyáni Gábor pedig a történelemre általában jellemző jelenorientáció megjelenésében látja a módszer erősségét: „[...] nem a múlt szintén narratív módon feldolgozott tapasztalatát, hanem a jelen horizontjából feltároló múltat beszéljük el.” (Gyáni 2000, 134–135. p.)

3. A „kisebbségi sorsközösség” nemzedéke⁶

1920-ban, a trianoni békeszerződés megkötése után az újonnan megalakult Csehszlovákiába körülbelül 800 ezer magyar anyanyelvű lakos került.⁷ Bár a demokratikus szellemiségű első Csehszlovák Köztársaság széles körű jogokat biztosított a

6 Az akaratuk ellenére, „kényszerközösségként” kialakult magyar kisebbségek tagjai sorsuk közösségének felismerésével és tudatosításával az 1920-as években igen gyorsan szembesültek a magyarországi társadalomtól eltérő léthelyzetükkel. A kisebbségi jogi státuszból, korlátozott politikai érdekérvényesítési lehetőségeikből adódóan az egyéni és közösségi különállás kényszerét saját sorsuként élték meg. Ennek a kisebbségi sorsközösségnek a különböző szintű és mélységű feldolgozása volt az első nagy szellemi, érzelmi és intellektuális teljesítménye az „apák”, de különösen a „fiúk” nemzedékének, ami megteremtette a felvidékiességnek, erdélyiségnek, délvidékiességnek mint megélhető és „vállalt”, de nem feltétlenül „akarati” közösségeknek a kialakulását. A fenti kategóriákat használja Szarka 1998, 9–25. p.

kisebbségek számára, a magyarság számos olyan feladattal szembesült az új helyzetben, melynek megoldása rá magára várt. „A kisebbségnek a demokratikus köztársaság csak az élethez és kultúrához való jogát tudja biztosítani, az életet kibontakoztatni, a kultúrát fejleszteni és gazdagítani szellemi mozgással, tevékenységgel, harccal magának a kisebbségnek kell.”⁷ – emeli ki Nánay Béla, a debreceni kötődésű református lelkész és tanár egy 1937-ben megjelent cikkében az új generáció kihívásaira utalva, Krammer Jenőnek, a csehszlovákiai magyar fiatal generáció számára fontos pedagógustól vett idézettel.

Az új kisebbségi magyar közösség egyik legfontosabb céljának saját maga meghatározását tartotta a történelem által kialakított és mindenki számára teljesen új kisebbségi helyzetben. Ez komoly feladatot jelentett a „szlovenszkói” magyar értelmiségnek, hiszen Erdéllyel ellentétben Szlovenszko és Kárpátalja a történelem folyamán sohasem alkotott külön közjogi egységet, így nagyrészt hiányzott az speciálisan regionális, területiánisan lehatárolt nemzeti öntudat, amely Erdély esetében valamilyen formában mindig is jelen volt. Ezért a „szlovenszkói” magyar írástudók előtt az erdélyiekénél is nehezebb, talán a délvidékiekéhez hasonlítható feladat állt: az új, kisebbségi helyzetben is magyarként szerveződő (értelmiségi) generáció kinevelése. A korszak sokak által kedvelt költőszemélyisége, Győry Dezső „új arcú” magyaroknak nevezte ezt a szlovenszkói és ruszinszkói magyar nemzedéket, utalva a magyar államiság védelmét elvesztő kisebbségiek sajátos feladataira és a megmaradás érdekében szükséges nagyobb nyitottságra. (Erről I. Szalatnai 1929, valamint Csanda 1982, 32–33. p.)

Szvatkó Pál, a korszak egyik véleményformáló csehszlovákiai magyar publicistája az „újarcúság” fogalmát a következőképpen értelmezte: „[...] az »újarcúság« nem politikai jelszó és eredmény, hanem belső lelki folyamat, melynek megnevesítő zuhatagán a fájdalmasan nehéz helyzetbe került szlovenszkói magyar ifjúság átesett. [...] az újarcúság más, mint a statisztikailag mérhető kultúra, sőt szinte olyasvalami, ami éppen a kultúra nyomorából nőtt ki. Az újarcúság [...] belső tisztulási folyamat, új belátás, új mentalitás, lelkiismeretvizsgálat és nem a kultúrával való hivalkodás. Azért keletkezett, mert a külső baj és a kulturális elhagyatottság óriási volt.” (Szvatkó 1994, 114–115. p.)

Ez a Trianon előtti Magyarországon született, de már Csehszlovákiában szocializálódott „újarcú” értelmiségi nemzedék a magyarországi egyetemekről kiszorulva a csehországi német tannyelvű felsőoktatási intézményekben tudott továbbtanulni és ott is szervezte meg magát. Nánay szerint az új kisebbségi generáció saját megváltozott érvényesülési tereit felismerve nem a felbomlást, hanem az új lehetőségeket tartja meghatározó életélményének: „Míg az eltűnő nemzedék, mint laudator temporis acti, a múltért sír és sóhajt [...] azalatt új sarj nőtt. [...] Új magyar lelkület alakul ki.” (Nánay

7 Az újonnan megalakult Csehszlovákiába került magyarság kezdeti létszámát nem lehet hitelt érdemlő módon pontosan megállapítani. A régi Magyarország területén végrehajtott 1910-es népszámlálás adatai, melyek a lakosság anyanyelvi megoszlását vizsgálták, a tíz évvel később Csehszlovákiához került „szlovenszkói” és „ruszinszkói” területeken 1 066 577 magyar anyanyelvűt számoltak össze. 1921-ben a csehszlovák népszámlálások ugyanott már csak 744 621, 1930-ban pedig 691 923 magyar „nemzetiségűt” mutattak ki. Vö. Turczel 1983, 13–14. p., Popély 1991, 23–32. p., Gyurgyík 1998, 81–91. p.

8 Nánay 1998. A szerző munkájában a köv. forrásra hivatkozik: Krammer 1935.

1998.) A változások nagyságrendjéről, súlyáról és következményeiről azonban nekik is képet kellett alkotniuk, és az egyéni túlélés, a közösségi önszerveződés érdekében alkalmazkodniuk is kellett ehhez az új helyzethez. Egyebek közt erre hívta fel a figyelmet az első kisebbségi korszak egyik legjobb, legkritikusabb megfigyelője, elemzője, Szvatkó Pál, aki visszaemlékezésében a következőket fogalmazza meg: „A változás gyorsan történt. Ismerem az ifjúságot, alig maradt benne valami a régi magyar úri életmódból, a megváltozott körülmények között villámgyorsan átvette a praktikus sémát.” (Szvatkó 1994, 119. p.) Természetesen azt is jelezni kell, hogy ez a változás elsősorban a középosztályt érintette. Szvatkó szerint a kisebbségi kényszerhelyzet elfogadásában, elfogadtatásában élen jártak a magyar állam védőkarját, életető erejét, munka- és kenyéradó szerepét elvesztő, s ily módon az új hatalomnak kiszolgáltatottá vált rétegek fiataljai: „Egyelőre nem mondhatjuk: az új jobb, mint a régi volt, s az egyetlen, amit megállapíthatunk az, hogy más. A paraszt egyelőre a régi [...], de a középosztály ifjúsága sok mindent belátott, sőt kierőszoakolta a belátást.” (Szvatkó 1994, 119. p.)

A szlovenszkoói magyarok önmeghatározásában, valamint abban a folyamatban, melyben az új országhatárok közé szorult „részmagyarok” nemzeti tudatú közösséggé, saját boldogulását kereső kisebbséggé vált, komoly szerepe volt a korszak ifjúsági mozgalmainak. A kisebbségi (mikro)társadalom tudatosodásával párhuzamosan kialakult a mozgalmak ideológiai sokszínűsége is, ami lehetővé tette, hogy a nemzedék gyorsan szembe-süljön a kor kisebbségi magyarokat is elementárisan érintő szociális kérdéseivel is.⁹

4. Nőkérdés és nőideál a két világháború között

A huszadik század elején Európában komoly változások zajlottak le a női szerepek terén. A két világháború közötti sajtó gyakori témája volt a kor nőideálja és annak újra értékelése. A csehszlovákiai magyar sajtó is gyakran foglalkozott a kérdéssel.¹⁰

9 A csehszlovákiai magyar főiskolások katolikus szellemiségű ifjúsági mozgalma a Prohászka-körök volt. A szervezet szociális munkája összekapcsolódott az ún. Katolikus Akcióval is, mely felhívás gyökerei XI. Pius pápa által 1931-ben kiadott két fontos enciklikára nyúlnak vissza. A pápa egyik ilyen enciklikája indította el az ún. Katolikus Akciót, a másikkal pedig a szociális kérdések terén nyújtott eligazítást. E két dokumentum „kartája” lett a csehszlovákiai magyar katolikus társadalomnak. A Katolikus Akció mozgalma Csehszlovákiában azzal a kezdeménnyel függött össze, mely Prágából, a fent említett a Prohászka-körökből indult ki és meghódította a Szlovenszkoói Katolikus Ifjúsági Egyesületekbe (SzkIE) tömörült fiatalokat. A SzkIE ugyanakkor női vonalon is tevékenykedett. (Mona-Szeghalmi 1989, 37. p.)

10 Noszlopi László A házasság válsága és a mai ifjúság szexuális forradalma c. tanulmányában felhívja a figyelmet azokra a változásokra, melyek a világháború után jelentek meg a társadalomban. Azt írja: „A XIX. század [...] a morál korszaka, vagyis a korlátoltságé, titkolózásé, álszenteskedésé, amely az erkölcsi tisztaság valódi erénye helyére lassan-lassan álértékeket állított. A nő-ideál is megváltozott a háború után.” Majd így folytatja: „A XIX. század asszonya tudatlanságból, gyengeségből és ártatlanságból összeszőtt mesterséges lelki arculatánál fogva azután természetes jogokkal sem bírt: bár tisztelték, egzisztenciájában teljesen a férjétől függött.” (Noszlopi 1935, 618–619. p.)

Már az első világháború előtt kibontakozott a modern nőmozgalom, mely céljaként jelölte meg, hogy újraidentifikálja a nőiességet. Hívei azt vallották, hogy a nő évezredek óta csekélyebb értékűnek számított, aki csak anyasága által juthatott elismert pozícióhoz. A nőideál tehát az anyaságban valósult meg. A modern nőmozgalom által a nők azonban már az egyéniség jogaiért harcolnak, elsősorban emberek szeretnének lenni és csak azután feleségek. Az első világháború után a nőt már nem elégítette ki a függőség állapota. Noszlopi László két világháború közötti magyarországi pszichológus az iskolai oktatás révén egyenrangúságát megtapasztalt nők emancipációs igényét tekintette különösen fontosnak: „A mai, szellemileg kifejtett nő a férfitől műveltséget, szellemi értéket is kíván, és nem elégszik meg a csekélyebb értékű fél szerepével [...]” (Noszlopi 1935, 622. p.) Mindez tehát szorosan összefüggött azzal a jelenséggel, hogy magasabb műveltség után vágyakozva sok nő számára az oktatás jelentette az egyetlen kiutat a tradicionális női szerepekből való kilépés útjaként. Egyre több nő képezte magát és jelent meg a felsőoktatásban a századforduló után, bár lehetőségeik így is korlátozottak maradtak a századelőn.¹¹ Gyáni Gábor a női karrierlehetőségekben jelölte meg az egyenjogúsítás esélyét: ezek révén valósulhatott meg az alacsonyabb társadalmi rétegekből való kilépés a nők számára. A középosztály lehetőségeit kiemelve egyúttal rámutat a korban jelenlévő nemi diszkriminációra: „[...] a többnyire valamilyen magasabb fokú képzettséghez kötött munkalehetőségek súlyos nemi diszkrimináció körülményei között nyíltak meg csupán szűk résnyire a felfelé törekvő nők előtt.” (Gyáni 2009)

A modernizációs folyamatok térnyerése mellett az 1920-as években világszerte megfigyelhető a régi normák szívós továbbélése. Ez Magyarországon is jelen volt a két világháború közötti időben.¹² A nők társadalmi szerepének a térnyerése mellett tradicionális szerepük ismét előtérbe helyeződött a két világháború közötti időben. Erre a ket-tősségre mutat rá Pukánszky Béla a Nőnevelés évezredei c. munkájában, mely a két világháború közötti Új Idők Lexikona nőről készült szócikkére hivatkozva jelzi a tradicionális értékek normatív erejét: „a nő élettani rendeltetése az anyaság. A keresztény világnézet alapján a nő és a férfi egyenrangú, de ebből nem következik jogi értelemben vett egyenjogúsága is.”¹³

Ezt a feszültséget próbálta feloldani Dr. Várady Lipót Árpád Csehszlovákia egyetlen nőmozgalmi lapjában, a *Katholikus Nőben*. A szerző megkülönböztette egymástól a radikális nőmozgalmat, amelynek célja a nőemancipáció, a teljes egyenjogúság kiharcolása a férfiakkal szemben, illetve a nőknek azt a jogos igényét, mely a társadalom-

11 A nők közül szintén kevesen vállaltak munkát a házon-családon kívüli fizetett munka végzéséből. Így volt ez egész Európában a 19. század végén, a 20. század elején. Ez konkrétan annyit jelent, hogy a fejlett ipari országokban a nők 20–30%-a vállalt munkát, Magyarországon pedig 18–25%-a. (Erről l. Gyáni 2009)

12 Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a korban a családon kívüli kenyérkereső szerep nehezen vált összeegyeztethetővé a nőkkel kapcsolatban megfogalmazott tradicionális társadalmi elvárásokkal Magyarországon. (Gyáni 1987, 375–376. p.)

13 Pukánszky 2006, 153. p. A szerző a következő munkára hivatkozik: *Új Idők Lexikona*, 9–10. kötet, Budapest, 1938.

ban való méltó elhelyezkedtetésre irányult. Ezzel együtt kiemelte a korabeli nőképzés, valamint az oktatás szerepét a korban. Az oktatásban végrehajtott reformok, a lánygimnáziumok és az egyetemi oktatás megnyitása a lányok előtt ezért is tekinthető döntő fordulatnak.¹⁴

Mindenesetre a két világháború közötti időszakban jól megfigyelhető a női szerepekkel kapcsolatos, illetve a nőideál kérdésében kialakult kettősség. S ebben a tekintetben nem volt sok különbség Magyarország és Csehszlovákia továbbra is férfiak uralta közvéleménye, közgondolkodása között.

5. Értelmiségi életpályák az első Csehszlovák Köztársaságban

5.1. Salkaházi Sára

A következőkben a „szlovenszói”, „felvidéki” értelmiségi nők életútját, érvényesülési lehetőségeit vizsgálom az első kisebbségi korszakban. Elsőként a 2006-ban boldoggá avatott és ezért nagy közfigyelmet kapott Salkaházi Sára élettörténetének néhány kérdésére szeretnék kitérni. A katolikus egyház vértanúként tekint rá, mivel a szociális nővérek rendjébe tartozó és üldözött zsidókat mentő szerzetest 1944-ben Budapesten nyilas katonák belelőtték a jeges Dunába. Az azonban már kevésbé köztudott, hogy Salkaházi Sára életútja a két világháború közötti Csehszlovákiában indult. 1899-ben született Kassán, a dualizmus kori Felső-Magyarország egyik legfontosabb, gyorsan magyarosodó kulturális központjában. Nagypja Ausztriából Kassára települt német anyanyelvű polgár volt, aki a későbbiekben a híres kassai „Schalkház” nevű vendégfogadót építette a városban. (A Schalkház fogadóról legújabban I. Gayer 2013.) Édesapja korai halála után a megözvegyült anyát beválasztották a Schalkház Szálló Rt. igazgatóságába, az asszony így reggeltől estig dolgozott.

Miután Sára befejezte az elemi iskolát, a polgári iskolában folytatta tovább tanulmányait. Ezután pedig egy tanítóképzőbe járt tovább, mivel „az életnek szabályos mederben kell folynia”.¹⁵ A trianoni események a fiatal lány életében is sorsdöntőnek bizonyultak. Schéda Mária így ír erről munkájában: „Különleges választóvonalat jelentett fiatal életében szűkebb hazájának, a Felvidéknek Trianon utáni elcsatolása. A magyar kultúra iránti elkötelezettségéből sarjadt és a politikai események hatására bontakozott ki lelkében a hazaszeretet.” (Schéda 2006, 19. p.) Miközben az 1920-as évek elején – különösen a hivatalnokok, tanítók, s általában az állami alkalmazottak az egzisztenciavesztés miatt – sokan választották a „csonka országba” való áttelepülést, Sára ekkor döbbsent rá, ekkor tudatosította saját szülőföldjének és Kassának a fontosságát.

Mindehhez újra kellett identifikálnia önmagát és magyarságát az újonnan megalkult Csehszlovákiában. A Trianon utáni első évek számára is a reménykedés időszakát

14 Rády Elemér, a Prohászka-körök elnöke a főiskolásokról írott cikkében ugyanakkor a helyes modernség kialakulására hívja fel a figyelmet a főiskolás nők körében. Megfogalmazza, hogy a csehszlovákiai főiskolás lányok között e nőtípus kialakulása késik. (Rády 1932, 107–109. p.)

15 A lány nem érezte hivatásának a tanítást. Valószínűleg azért végezte el azt, mert a városban ez volt a legmagasabb képzési lehetőség egy lány számára. (Mona-Szeghalmi 1989, 12–13. p.)

tükrözték, amely összekapcsolódott a régi Magyarország utáni vágyakozással és az új helyzettel szembeni belső lázadással.¹⁶ A békeszerződéssel rögzített államjogi változások ugyanakkor Sárát személyesen is érintették. Az önálló életét tanítónőként kezdő lány elveszítette munkahelyét, és a deklasszálódás veszélye fenyegette.¹⁷ Sok ezer, hasonló változásokat elszenvedett társához hasonlóan saját élethelyzetének radikális megváltozása láttatta meg vele a kisebbségi magyar élethelyzetekhez kötődő szociális válsághelyzeteket. Miután a korábban sokat szórakozó, a kényelmes életet élő „felső tízezerhez” tartozott lány szűkösebb körülmények közé került, rádöbrent szociális érzéketlenségére. A menekülés helyett igyekezett feldolgozni az új élethelyzet személyes kihívásait: „Salkaházi Sára belső fejlődése eddigelé az egyéni és közösségi összeomlásból kiemelkedő embert mutatja, aki meri vállalni az új helyzettel járó körülményeket, aki nem áll »úrileány« létebe beállni munkásnak és a munkáséletben is megmaradni értelmiséginek.” (Mona–Szeghalmi 1989, 19. p.) Ekkor fogalmazódott meg benne, hogy a kisebbségi életben megtapasztalt nehézségeket nem csak megtapasztalni kell, hanem azokon segíteni is szükséges. (Mona–Szeghalmi 1989, 20. p.)

A fiatal lány a trianoni változások idején gyűrűs menyasszonyként készült a házasságra. Miután azonban rádöbrent, hogy a vidéki asszonyok élete egyáltalán nem illik az ő emancipált egyéniségéhez, visszaadta a gyűrűt. (Schéda 2006, 30. p.) Ezt részben megkönnyítette az a tény, hogy elmondása szerint szülei egyeztek meg a kiszemelt vőlegény családjával az eljegyzésről. Az anyai ösztönzés mellett a társadalmi elvárásoknak való megfelelés is közrejátszhatott az eljegyzésben. Sára azonban úgy érezte, nincs „tehetség” a házassághoz, és úgy döntött, nem megy férjhez. (Mona–Szeghalmi 1989, 19. p.)

Időközben több szakmában is jártasságot szerzett.¹⁸ Ezek közül az újságírás állt hozzá a legközelebb. Ezen a területen fiatal éveiben sikeresen tevékenykedett annak ellenére, hogy a korabeli Magyarországhoz hasonlóan Csehszlovákiában is ritkaságnak számított az autonóm hatalommal bíró női újságíró.¹⁹ Emancipált nő mivoltát igazolja, hogy rövid időn belül szerkesztői szerepet is rábíztak.²⁰ Salkaházi Sára korábbi cikkei

-
- 16 Az írással egyre többet foglalkozó Sára a Csehszlovákiához csatolt magyarság szenvedéseinek adott hangot a *Mindennapi kenyér* c. regényében is.
- 17 A csehszlovák állam hűségesköt követel a pedagógusoktól, valamint a tisztségviselőktől. Sára ennek nem tett eleget, és a tanítói pályától boldogan szabadult meg. (Mona–Szeghalmi 1989)
- 18 Miután tanítónőként nem tevékenykedhetett, könyvkötő szakvizsgát tett. Emellett pedig újságírással is foglalkozott. (Erről l. Mona–Szeghalmi 1989.)
- 19 Gyáni Gábor erről így ír: „[...] az újságírás terén is [...] fehér hollónak számított a Szederkényi Annához vagy Tormay Cécile-hez hasonló, autonóm, sőt főszerkesztői hatalommal is bíró női újságíró. Többségük egyszerre írogató (tehát ilyen-olyan színvonalú) szépirodai és valamelyik lapnál alkalmazotti állásban lévő újságíró. Jellemző ez esetben is, hogy családiragként beágyazódnak az újságíró-társadalomba apjuk, férjük vagy mindkettőjük révén. Az újságírói karrier előszobája lehet egyébként a gyors- és gépírás, amely szinte az első percben kifejezetten női hivatásként jelenik meg és amely egyúttal a női irodista talán leggyakoribb típusának is megfelel. Az írógép elterjedése egyengeti az utat a női szellemi munkavégzés terjedése előtt.” (Gyáni 2009)
- 20 A keresztényszocialista párt munkatársaként a párt lapjának szerkesztőjeként tevékenykedik. Miközben három éven keresztül szerkeszti a lapot, neve nem szerepel a kolofonban. Ott ugyanis a két nem aktív férfi szerkesztő neve jelenik meg. (Mona–Szeghalmi 1989, 20. p.)

egyszersmind arra is rámutattak, hogy a társadalmi problémák, ezen belül pedig a nőket érintő korabeli szociális kérdések gyakran foglalkoztatták. Ezt tükrözi Úrinők és munkásnők c. munkája is, melyben a korabeli nők társadalmi különbségeit állította szembe, s a társadalmi különbségek ellenére az egyenjogúság és az emberi méltóság fontosságát hangsúlyozta. (Schéda 2006, 27. p.)

A fiatal értelmiségi nőben ugyanakkor már hosszú időn át érlelődött a szerzetesi hivatástudat. Miután 1927-ben a Szociális Testvérek Társasága letelepedett Kassán, 1929-ben belépett a rendbe. A Társaság két fő feladata a szociális és a nőmozgalmi munka: „a nőket akarják ráébreszteni Isten-adta hivatásukra, feladataikra, méltóságukra.” (Mona–Szeghalmi 1989, 33. p.) Sára önmagára lelt ebben a sokoldalú munkában. Előadás-sorozatokat szervezett a katolikus leányifjúsági mozgalom jegyében. 1931-ben rábízta a *Katholikus Nő* c. lap szerkesztését, amely Csehszlovákia egyetlen magyar nyelvű nőmozgalmi lapja volt abban az időben.²¹

Salkaházi Sárát a rend főnöksége 1932-ben Kassáról Komáromba rendelte, ahol a nőmozgalmi lap szerkesztésén túl a katolikus nők összefogásával is megbízták. Komáromban feladatai tovább szaporodtak. Miközben kegytárgyboltot vezetett, a hitoktatás és karitásmunka mellett nőmozgalmi feladatokat is ellátott. A fentiekben már említett katolikus mozgalomhoz köthető Szlovenszkói Katolikus Ifjúsági Egyesületek (SzKIE) női vonalon is tevékenykedtek. A csehszlovákiai püspöki kar a Szociális Testvérekre bízta a nők szervezését, „személy szerint pedig Schalkház Sára testvérré, akit országos moderatrixnak nevezett ki”. (Mona–Szeghalmi 1989, 37. p.) Salkaházi Sára sokoldalú tevékenységet fejtett ki e téren. Hét tanulmányi hetet szervezett, melyeknek legfőbb céljuk az volt, hogy vezetőket képezzenek erre a nem könnyű munkára. Ezenkívül Esterházy Lujzával együtt létrehozták a Katolikus Nőszövetséget.²²

A leányifjúság szervezése kapcsán rendkívül komolyan vette hivatását és lelkesen végezte azt. Az általa szerkesztett *Katholikus Nőben* megjelent cikkei szintén ezt igazolják: „Akik nem hittek, akik bizalmatlankodtak, azok most láthatják, hogy igenis van erő, van áldozatkészség, van munkaszeretet, van dolgozni akarás és odaadás a katolikus leányifjúságban, tud egységes munkában összefogni egy célért, tud lelkesedni és lelkesíteni, tud és akar dolgozni és tanulni, tud töltekezni szellemi és lelki értékekkel és tudja ezeket az értékeket önzetlenül és szeretettel tovább adni.” (Schalkház 1932b., 115. p.) – írta például az Új munkaév kezdetén c. cikkében a katolikus leányifjúság eredményeitől motiválva. A katolikus leányifjúsági mozgalmakat meghatározó jelentőségűnek tartotta a korabeli Csehszlovákiában. A mozgalomról írott cikkében kiemelte e mozgalmak megjelenésének igényét és motivációját a korban, mely erősen összefüggött a szociális kérdések megoldásával a korabeli katolikus egyház szemszögéből. (Schalkház 1932a., 234–235. p.) Ezzel a nőmozgalmi munkával függött össze az egye-

21 A Prohászka-kör Szent Erzsébet ünnepélyén ünnepi szónoklatra kérték fel. Ezután megszervezi az első katolikus leányifjúsági kurzust Kassán. (Mona–Szeghalmi 1989, 34. p.)

22 Legfőbb céljaik: a katolikus női ideál kialakítása az egyéni életben, a családban és ezen kívül a kenyérkereseti pályákon, valamint a közéletben. A női érdekek képviselése katolikus világnézet alapján erkölcsi, szociális, kenyérkereseti, gazdasági és jogi téren. Emellett a magyar katolikus nő- és leányegyesületek együttműködésének elősegítése. (Mona–Szeghalmi 1989, 37–38. p.)

sületi élet megszervezése is, amit szintén számos cikkében szorgalmazott és sürgetett. (Pl. Schalkház 1932c., 145–147. p.)

Salkaházi Sára kapcsán – részben a további kutatások feladatait is kijelölve – láthatjuk a kisebbségi helyzetet vállaló fiatal értelmiségi nők között a tanítónők és a szerzetesi életet vállaló nők közösségszervező szerepét, helyi és országos viszonylatban egyaránt.

5.2. Esterházy Lujza

Esterházy Lujza leginkább bátyja, Esterházy János története részeként vált ismertté a szlovákiai magyar közbeszédben és köztudatban. Salkaházi Sárahoz hasonlóan a csehszlovákiai magyarságnak ahhoz az első generációjához tartozott, amely az első világháború végén bekövetkezett államjogi változások idején vált felnőtté. A nagy múltú Esterházy-család leszármazottjaként született Nyitraújlakon.

Tanulmányairól és fiatalkori éveiről nagyon keveset tudunk. A fiatal lány tanítatásáról annyi biztos, hogy édesanyja úgy gondoskodott gyermekei oktatásáról, hogy a nyitraújlaki kastélyban nevelőket fogadott fel melléjük, akik egyik legfőbb feladata a három gyermek idegen nyelvekre való oktatása volt. (Czékus 2011, 17. p.) Lujza Pozsonyban folytatta tanulmányait, ahol magánúton végezte el a Felsőbb Leányiskolát. Az egyetemre való jelentkezése azonban a világháború kitörése miatt későbbre halasztódott. (Mayer 2006, 138. p.)

A fényűző és kényelmes arisztokrata életmódot folytató fiatal lány életére az 1918–1920 közötti politikai, katonai események, változások Salkaházi Sárahoz hasonlóan komoly hatással voltak. A szüleitől kapott arisztokrata és magyar érzelmű neveltetése miatt nagyon nehezen fogadta el a trianoni békeszerződés következményeivel járó magyar területek csehszlovák katonai elfoglalását, illetve a nagyhatalmak békeszerződésben rögzített döntését. Ehhez valószínűleg az a személyes sérelem is hozzájárult, hogy az államváltás miatt nem fejezhette be tanulmányait a pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen.

Miután Lujza bekapcsolódott egy irredenta mozgalomba, hamarosan országos botrányba keveredett. Az úgynevezett Ostenburg-botrányként elhíresült történetben a grófnő legitimista tevékenysége és az annak háttérében kialakult személyes vonzalom jól jelezte a trianoni döntéssel szembeni érzelmi és politikai ellenállás súlyát. A fiatal grófnő az 1921-es királypuccs után Ostenburg Gyulával és több magyar fegyveres ellenállóval tartott fent kapcsolatokat, ezért a csehszlovák hatóságok letartóztatták.²³ Kémkedés vádjával perbe fogták, majd miután a bíróság bűnösnek találta, egyévi börtönrre ítélték. A hírről számos cikk jelent meg a korabeli sajtóban.

23 „Az alap, amire a konstrukciós per felépült: 1921 őszén Lulu grófnő Sopronban önkéntes ápolónői szolgálatot teljesített. Ekkor – október 20-án – repült haza Svájcból IV. Károly király és Zita királyné. A Sopron megyei Dénesfán rendeztek be valami udvartartást. A királyné mellé Lujza grófnőt kérték fel udvarhölgynek. A király Rakovszky Iván vezetésével kormányt hozott létre. Október 22-én pedig Ostenburg-Moravék Gyula gróf és Lehár Antal kíséretében vonatra szállt, hogy megkezdje második puccskísérlését, amely október 23-án Budaörsnél rövid fegyveres harc után sikertelenül ért véget.” (Sinkó 1991, 8–9. p.)

A botrány a grófnő életében nemcsak a kisebbségi lét elleni lázadással kapcsolódik össze, hanem Lujza szerelmi életével is összefüggésbe hozható. A grófnő és Ostenburg gróf között ugyanis, mint azt többek közt Sinkó Ferenc írásából tudhatjuk, nemcsak politikai kapcsolat volt: „Egymásba szerettek, de házasság nem lett a dologból. Ostenburg ugyanis elvált ember volt. Lujza grófnő pedig kijelentette: katolikus meggyőződése nem engedi, hogy elvált férfi felesége legyen. Néhány levelet azután is váltottak, hogy a grófnő elhagyta Magyarországot és visszavonult Nyitraújlakra.” (Sinkó 1991, 9. p.) Ugyanakkor Lujza saját írásában cáfolta a gróf iránt érzett szerelmét, és azt hangsúlyozza, hogy a férfit mindössze politikai céljainak megvalósítása érdekében igyekezett felhasználni: „Egy nap megkérte a kezemet azzal, hogy amint az egyház is felbontja előző házasságát, megtarthatjuk az esküvőt. Én nem viszonztam szerelmét, úgy éreztem, hogy szerencsétlen lennék mellette, ha férjhez mennék hozzá. Mégsem mondtam nemet, mert abban reménykedtem, ha annyira szeret, befolyásolni tudom. [...] Próbáltam megértetni vele, hogy a polgárháború elkerülése érdekében nem szabad hazahívni a királyt Horthy kormányzó és a kormány beleegyezése nélkül.” (Esterházy 1991, 55. p.)

Az Esterházy Lujza és Ostenburg gróf közötti érzelmi szálakról ellentétes információk állnak a rendelkezésre. Ez annak is betudható, hogy Lujza visszahúzódo természetű volt. Sinkó Ferenc is kiemelte a közéleti aktivitás ellenére személyes dolgaiban fokozottan tartózkodó magatartását: „Aki vele együtt dolgozott, azok is keveset tudtak magánéleti dolgairól. Nem beszélt magáról soha. Nem gögből, szerénységből.” (Sinkó 1991, 6. p.) Lujza szerelmi élete mindenestre ez esetben összekapcsolódott politikai céljaival. S már itt is megmutatkozott, hogy a grófnő életében fontos szerepe volt a keresztény szellemnek, valamint a politikai felelősségvállalásnak.

A börtönben töltött évek ideje alatt a fiatal grófnő politikai szemléletében változás történt. Legitimista elképzeléseivel felhagyott és sokkal realitásabban kezdett viszonyulni a politikai helyzethez. Emellett az ő figyelme is a kor szociális problémáinak irányába terelődött. Ez befolyásolta őt abban, hogy a későbbiek során összehangolta munkáját a Szociális Testvérek tevékenységével, majd a Szlovenszkoí Katolikus Ifjúsági Egyesület társadalomépítő és ifjúságnevelő céljaival.

Esterházy Lujza az 1930-as évek elejétől részt vett a kisebbségi magyar közéletben. Ezen belül a SzKIE lánytagozatának és a Katolikus Főiskolások reformmozgalmának munkájába is bekapcsolódott. A Prohászka-kör leánytagjai pedig köréje tömörültek és vezetőjüknek tekintették. (Esterházy 1991, 9. p.) Az ifjúsági egyesületekbe bekapcsolódva szervezetek, leányszemináriumok és tanulmányi körök számára kétségtelenül nélkülözhetetlen volt jelenléte és támogatása. „Ifjúsági munkája kimutatható több prohászka egyetemista körében, a MAKK klubjaiban, ám ezen kívül részt vett minden olyan összejöveten, találkozón, előadáson, amely a kisebbségi magyarság jobb jövőjét szolgálta. Ebből kifolyólag tevékenysége nem köthető egyetlen ifjúsági szervezethez, hanem háttérbe húzódva egyszerre irányította és szervezte az egyetemisták érdekvédelmi egyesületeit, önnevelő vallásstudományi köreit, s befolyásolta ideológiai formálódását, alulról építkező munkáját, társadalomformáló erejét.” (Czékus 2011, 63. p.)

Ezt a tevékenységét igazolják Esterházy Lujza 1932 és 1943 között a kassai Új Élet c. lapban megjelent cikkei is. Ezek a cikkek elsősorban a kisebbségi léthelyzetről, a katolikus akcióról és a leányifjúságot érintő feladatokról értekeznek. Ezzel együtt személyes elkötelezettségét és felelősségérzetét jelzik a magyar kisebbségi közösséget

érintő szociális és nemzeti kérdésekben. 1932-ben a Szociális Testvérek által rendezett első kassai szociális hétről szóló beszámolója alkalmával készült írásában például már jól kivehetőek a fiatal nő személyiségében végbement változások, amelyek egyértelművé teszik, hogy a nemzeti ügyek mellett egyre inkább a szociális kérdések irányában is elkötelezte magát. „Olyan odaadó és kiképzett embertípusra van szükség, amely segíteni tud a vergődőknek, védelmébe veszi a gyengéket és kizsákmányoltakat, Szlovenszón, a történelmi erők ezen sűrűdési területén, a nemzeti és szociális ellentétek ütközőpontján bátorítást tud nyújtani a nyomort szenvedő, küzdő, nyugtalan, torzalkodó, lassan vetélkedő, problémáikkal birkózó és délibábokat kergető embertársainknak.” (Esterházy 1932, 8–9., 316. p.)

Emellett számos cikkében a kisebbségi élet helyes megéléséről értekezett.²⁴ A nemzeti kisebbségi közösség gondjainak tudatosítása figyelhető meg a Felelősek vagyunk nemzeti kisebbségünkért c. írásában is. Ebben a „szlovenszói” magyar intelligencia pótolhatatlan feladatára hívja fel a figyelmet a kisebbség fejlődése érdekében. (Esterházy 1933b.) Hogy mennyire fontosnak tartotta az ifjúsági egyesületek szerepét, valamint a Katolikus Akció jelentőségét a szlovenszói magyarság életében, ezt több más írásával is dokumentálni lehet. A női szerepeket, asszonyi életet érintő cikkei közül pedig érdemes kiemelni a Kisebbségi sorsközösségben c. írását, mely a csehszlovákiai magyar nők jelentőségét emeli a ki a kisebbségi életben: „A női lelkületnek ez a reménykedő bizalma és ez a gyakran zseniális találékonysága életmentő tényező lehet, életmentő hivatást gyakorolhat a kisebbségi sorsba hullott népek talpra állításában is. [...] Erre a női lelkületre sorsdöntő hivatás vár a kisebbségi életben – tekintet nélkül arra, hogy végez-e nőegyesületi munkát, vagy sem.” (Esterházy 1936)

Esterházy Lujza élettörténetén keresztül az arisztokrata családból származó, de egyre inkább polgári értelmiségi szerepeket vállaló fiatal nő belső fejlődése jelenik meg. A kisebbségi politika középpontjába került Esterházy János nővéreként igyekezett távol tartani magát az első vonalas politikai közélettől. Ifjúsági, szociális, mozgalmi szervező munkájával a pártpolitikától eltérő magatartásmintákat közvetített. Ezekben egyre nagyobb szerepe volt a belátásnak, empátiának, a többségi nemzetekkel való szótértésnek, s természetesen a felvidéki magyar közösségépítés nemzeti és keresztény ideáljainak.

5.3. Mayer Judit

Mayer Judit – a pozsonyi értelmiségi családban született kiemelkedő képességű szerkesztő, fordító, író – életében elsőrendű szerepe volt hivatásának, ezt tükrözi a vele készített interjúnk anyaga is.²⁵ Ő már a következő, 1920-as években született, teljes egészében Csehszlovákiában szocializálódott generációba tartozik.

Érdemesnek tartottuk élettörténetével foglalkozni a tanulmányban, hiszen számos eseménye köthető az első Csehszlovák Köztársasághoz. Ezen túlmenően Salkaházi Sárahoz és Esterházy Lujzához hasonlóan fiatal értelmiségiként fontos szereplője volt a csehszlovákiai magyarság kulturális életének. Mayer Judit 1923. július 14-én született Pozsonyban. Édesapja, Mayer Imre, elismert, sikeres középiskolai tanár, édesany-

24 Ezeknek egyike Ellenségszeretet és nemzethűség c. cikke, melyben arra hívja fel a figyelmet, hogy a két fogalom nem áll ellentétben egymással. (Esterházy 1933a.)

25 Itt és a továbbiakban: I. interjú: Mayer Judit. 2013. március 12. Pozsony.

ja, Schrödl Irén pedig tanítónő volt. Mayer Judit életének jóformán egész időszakát a mai Szlovákia fővárosában töltötte, ami több szempontból is meghatározó volt az életében. Az első köztársaság ideje számára az iskolaéveket jelentette. Az interjú során érezhetően szeretettel beszélt a két világháború közötti Pozsonyról. Az első köztársaság viszonyai között csendes és szelíd városként jellemezte, ahol még nem számított, hogy milyen nyelven beszélnek az emberek.²⁶

A korabeli csehszlovák állam kisebbségpolitikai liberalizmusát, mely nagymértékben hozzájárult a városon belüli társadalmi békéhez, több alkalommal kiemelte az interjúban. Erre elsősorban a korabeli parlament gyakorlatát hozta fel példaként, ahol még lehetett a magyar nyelvet használni: „Mert példának okáért sokkal több szabadság volt olyan szempontból, hogy lehetett a gyűléseken magyarul beszélni, amit most meg nem engednek ugye, úgyhogy ilyesmik [...] Az első köztársaságban a prágai parlamentben mindenki úgy beszélt, ahogy akart: németül, magyarul, ruszinul, ez a négy nyelv megvolt ugyebár ott engedve, a szlovák természetesen. S egyszer a parlamentet nem nyitották meg, mert nem volt ruszin tolmács, bizony, ez volt Masaryk köztársasága. Ez tény és való.”

A kor engedékeny kisebbségpolitikájának pozitívumaira a postai gyakorlatot hozta fel példaként. A masaryki köztársaság liberális kisebbségpolitikai modelljének jó gyakorlatai a mai körülményekkel szembeállítva válnak igazán fontossá és egyértelműen pozitív példává, hiszen a kortársak éppen Pozsonyban sokszor szembesültek a csehszlovák politika kétarcúságával, kicsinyes adminisztratív korlátozásaival, a magyar nyelvi jogok fokozatos felszámolásával. Mayer Judit ezért is fogalmazott sarkosan, amikor azt állította, hogy a kor a demokráciája jóval „liberálisabb” volt a mainál.²⁷ Természetesen azt is megemlíttette, hogy az adott korban is voltak igazságtalanságok. A két világháború közti Csehszlovákia liberalizmusát nem idealizálta. A sérelmek azonban szerinte eltörpültek a korszak pozsonyi légkörének általános nemzetiségi toleranciája mellett.²⁸

Az elemi iskolák elvégzése után Mayer Judit a pozsonyi evangélikus gimnáziumban folytatta tanulmányait, ott érettségizett 1941-ben, az önálló Szlovákia területén. Az érettségi vizsga után újságírónak szeretett volna jelentkezni, de szülei és tanárai javaslatára Pesten, a Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta tanulmányait.²⁹

26 „Pozsony akkor, 1923-ban még egy nagyon csendes, szelíd kisváros volt, és itt tényleg nem számított, hogy ki beszél magyarul, szlovákul vagy németül, ez egy háromnyelvű város volt, az első republikában meglehetősen jó viszonyokkal.”

27 „[...] szóval az a helyzet, ugyebár, hogy az első köztársaságban bizonyos liberalizmus azért érvényesült. Hát igen, ott határozottabban liberálisabb volt a demokrácia.”

28 Mayer Judit megemlíti a kor igazságtalanságait is, de ezek eltörpülnek annak liberalizmusa mellett: „Hát persze, voltak akkori is kis trükkök ugyebár, hogy a gyerekeket vadászták, hogy menjenek a szlovák iskolába. Hajlandók voltak nekik télikabátot ajándékozni, meg hát ilyen kicsit, ilyen lélekaláztatás azért volt. [...] Hát, mondjuk, hogy azért ott is voltak olyan igazságtalanságok, hogy amikor a harmincas népszámláláskor kiderült, hogy nincsen húsz százalék magyar, akkor a városnak első dolga volt a háromnyelvű utcatáblákat leszedni és kicserélni kétnyelvűre [...]”

29 „Amikor leérettségiztem [...], akkor én azt gondoltam, hogy nem is fogok én továbbtanulni, hanem elmegyek újságírónak. Vannak néha a gyerekeknek ilyen ostoba ötletei. De aztán ugye volt tanárim összefogtak ellenem a szüleimmel, mondták, hogy azt nem. Hanem majd elintézik, hogy mehessek Pestre tanulni [...]”

Bár egyetemi tanulmányait a második világháborút követő események miatt csak később tudta befejezni, végül rátalált hivatására, a szerkesztői munkára. Életének legfontosabb részét ez a tevékenység töltötte be, mely összekapcsolódott a csehszlovákiai magyarság kulturális életének a fellendítésével. Először az állami Tatran Kiadó nemzetiségi „üzemében”, a Magyar Kiadónál vállalt munkát. Majd miután a Magyar Kiadóból megalakult az önálló magyar Madách Kiadó, ebben a szerkesztőségben dolgozott nyugdíjaskoráig. A későbbiekben a fordításirodalomhoz tartozó részlegben alkalmazták, ahol elsősorban a cseh irodalommal foglalkozott. A vele készített interjúban is szinte kizárólag a hivatásáról, munkájáról beszélt. Vonzó fiatal nőként minden bizonnyal sok kortárs fiatalember szeretett volna vele megismerkedni. Legalábbis erre enged következtetni az „újarcú magyarok” generációjához, azon belül is a sarlós csoportba tartozó Kovács Endre, aki előbb íróként és tanárként, később Kossuth-díjas történészként életének kisebbségi korszakát is igen gazdagon dokumentálta. Egyik emlékiratából tudjuk, hogy személyes vonzalmat érzett Mayer Judit iránt, míg ő egyáltalán nem mutatott semmiféle érdeklődést a pályakezdő pozsonyi, majd érsekújvári tanító iránt. Kovács Endre emlékiratából azt is megtudhatjuk, a Pozsony városában tanítói állást betöltő, szegény családból származó fiatal író mennyire vágyakozott arra, hogy a tekintélyes Mayer család befogadja őt. Mindez jól jelzi a pozsonyi magyar társadalom rétegzettségét, a vezető értelmiségi családok magas presztízsét.³⁰

Mayer Judit élete már a teljes egészében véve a Csehszlovákiában szocializálódott értelmiségi nő életútját mutatja be. Az első köztársasághoz kapcsolódó emlékei a korszak liberalizmusára, a későbbi koroknál jóval toleránsabb nemzetiségi viszonyaira világítanak rá. Életében kiemelkedő szerepe volt hivatásának, mely az előző két értelmiségi nőéhez hasonlóan a kisebbségi kultúra felkarolásához kötődik.

30 „Egy nagyon tekintélyes pozsonyi tanár, M. Imre otthonában folyt a társalgás azzal az őszinteséggel, melyet a tanár úr demokratikus meggyőződése eleve biztosított. Jelen volt a ház kisasszonya, Judit is, aki Pesten a bölcsészkaron hallgatott történelmet, s akivel – mint egykori tanára – leveleket váltottam. Néhányszor találkoztunk is Pesten, kávéházban, utcán, s ilyenkor részletesen elmondta, milyen élet folyik az egyetemen, milyen mulatságokon vesz részt az Eötvös Kollégiumban, jellemezte tanárait. Dehogyan gondoltam akkor arra, hogy egy napon én is belépek a történészek társaságába. Engem Judit érdekelt, az ő fiatalsága, szépsége, de nem állíthatnám, hogy az érdeklődés kölcsönös lett volna. Így tehát némi szív-szorongással ültem a jól fűtött családi otthonban. Valami befejezetlenség, valami belső csonkaság érzése kerített hatalmába. Látnom kellett, hogy e harmonikus családi együttes szemében aligha jelentek többet a vidéki tanárnál, aki eljegyezte magát a szegénységgel, a primitív lakásvizonyokkal, aki ahelyett, hogy megpróbálna magasan szárnyalni, beéri egy vidéki, szűk tanári életformával.” *Vihar és napsütés: Kovács Endre kiadatlan emlékirataiból* (Érsekújvár és Vidéke független hírportál) http://watson.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=645:vihar-es-napsuetes-kovacs-endre-kiadatlan-emlekirataibol-els-koezles&catid=56:default&Itemid=73 (2014. 01. 05.)

6. Zsidó–magyar–szlovák identitású nők

A következő részben két zsidó identitású szlovákiai magyar nő életét mutatom be. Egyikük a Galántán élt zsidó, szlovák, magyar identitású Adler Magdaléna. A másik Neumann Hilda, aki ugyancsak a mátyusföldi Negyedről származik. Mindketten az 1920-as években születtek, így teljes egészében Csehszlovákiában szocializálódtak. Ezzel együtt élet- és családtörténeteikben jelen van az első Csehszlovák Köztársaság emléke.

6.1. Adler Magdaléna

Adler Magdaléna élettörténetét a Centropa adatbázisban található visszaemlékezések alapján dolgoztam fel.³¹ Eszerint 1924-ben született Galántán, felvidéki gyökerekkel rendelkező zsidó családban.³² Szülei kereskedéssel foglalkoztak. Az ötéves zsidó felekezeti elemi iskola elvégzése után polgári iskolában tanult tovább szlovák nyelven.³³ Ezzel kapcsolatban Magdaléna a helyi iskolai gyakorlatról is beszélt, melyből kiderült, hogy a fiatal lány miért folytatta polgári tanulmányait szlovák nyelvű iskolában: „A zsidó gyerekek Galántán zsidó iskolába jártak. Itt volt a templom előtt, ott, ahol a műemlék látható [a holokauszt-emlékmű]. Öt osztályt nyitottak. Onnan a polgáriba lehetett átmenni, ahol már vegyesen voltunk, zsidók és nem zsidók. Legtöbbször a szlovák falukból, Nyebojszáról, Hódiról és Diószegről jártak be ide, már akik a szlovákba akartak járni. Galántán szlovák iskola és magyar tannyelvű iskola is létezett. Nekünk nem volt kétnyelvű iskolánk. Ha magyar iskolába adtak, akkor az katolikus iskola volt. A polgári nem volt kötelező.” Magdaléna a későbbiekben arra is kitért, hogy a szlovák nyelvű polgári iskolát főként a zsidó lányok látogatták, mivel itt fizetniük is kellett.³⁴

A polgári tanulmányok elvégzése után szakmát tanult. Kalap- és sapkakészítéssel foglalkozott, amit egy galántai zsidó néni mellett sajátított el. Mesterségét azonban a háború eseményei után nem tudta tovább folytatni, hisz a kommunista érában a fejedőket már gyárakban készítették. „Felnőtt fejjel kalap- és sapkakészítést tanultam, úgynevezett »modisztkának« készültem egy idős zsidó néni mellett Galántán. A néni Schultz Jitkának hívták, Schultz néninek, vagy főnöknőnek szólítottuk. Nagyon szépen dolgozott. Saját üzlete volt, esküvőkre készített fejdíszeket, fátlyakat, nagyon sokan rendeltek tőle, kalapot, sapkát. Amikor visszatértem a lágerből, már nem folytattam a mesterségemet, mert az ilyen cikkeket gyárilag állították elő.”

31 Zsidó élettörténetek a huszadik században: <http://www.centropa.hu/>

32 Itt és a továbbiakban: Adler Magdaléna élettörténete a Zsidó élettörténetek a huszadik században nevű oldalon, Centropa adatbázis. <http://www.centropa.hu/index.php?nID=30&x=PXVuZGVmaW5lZDsgc2VhcmNoVHlwZT1CaW9EZXRhaWw7IHNIYXJjaFZhbnVHPTU7IHNIYXJjaFNraXA9MA==> (2014. 01. 05.)

33 „Öt évig jártam zsidó iskolába, ide, Galántára. Az iskola a templom mellett állott. Buxbaum rabbi legfiatalabb lánya, Miriam volt a barátnőm. A polgáriban szlovák nyelven tanultunk.”

34 „Galántáról kevesen jártunk, a legtöbb osztálytársam falusi volt. Nyebojszából, Hodyból, Gányról jártak ezek a szlovák lányok. Leginkább zsidó lányok jártak szlovák polgáriba, mert itt fizetni kellett. A könyveket és az irkákat is meg kellett venni.”

A család a csehszlovákiai zsidókra jellemző módon többes identitású volt. Magdaléna is három nyelven beszélt. Anyanyelveként a magyart és a németet jelölte meg, ám a szlovák nyelvet is használta. Az első Csehszlovák Köztársaság időszakára vonatkozólag pozitív emlékei voltak. Különösen fontos dolognak számított életében, hogy ebben az időben nem érték őt antiszemita támadások, inzultusok. A korabeli nemzetiségi tolerancia és állampolgársági lojalitás gyakorlatát az is mutatja, hogy az asszonynak zsidó és nem zsidó barátai egyaránt voltak, elmondása szerint ez egyikük számára sem nem volt lényeges.³⁵

A holokauszt előtti időkből annak ellenére, hogy munkatársai tudták róla, hogy zsidó, ez soha nem okozott problémát számára. Ezeket a boldog „békeéveket” a polgári iskola időszaka, valamint Magdaléna inaskodásának ideje jelentette. Kiemelte, hogy a vallási hovatartozás egyáltalán nem jelentett akadályt az egymással való kapcsolatteremtésben: „A polgáriban nem tapasztaltam antiszemita megnyilvánulásokat. [...] A közelben állt a katolikus kápolna, ahol a park van. A kápolnát a kommunisták alatt lerombolták. Oda beültünk mi, galántaiak, és megvártuk a többieket, akik gyalog jöttek Nyebojszáról, Hodyról, Gányról. Mindig megvártuk őket. Még a mai napig is, akik még életben vannak, fölkeresnek. Bejönnek ide. Igaz, már régen találkoztam velük. Nem volt akkor antiszemitizmus, legalábbis nem éreztük. [...] Ahogy inaslány lettem, a barát-nőim, akikkel szombatonként összejöttünk, ők zsidó lányok voltak, az utcabeliek pedig katolikusok voltak. Bejöttek hozzánk az udvarba, vagy kint az utcán játszottunk. Az uzsonnámat is megosztottam velük, mert majdnem mindegyikük szegény családból származott. Tudták ők mind, hogy zsidó vagyok, de nem volt emiatt soha semmi probléma. [...]”

Adler Magdaléna azok közé a dél-szlovákiai zsidók közé tartozott, akik körében a többes identitásformák kialakításának, a szituatív és választható identitásformák lehetőségének komoly jelentősége volt. Emlékeiben az első Csehszlovák Köztársaságban töltött gyermek- és iskolaévek békés időszaka különösen a Holokauszt borzalmait hozó „magyar időkkel” ellenpontozva válik valódi aranykorrá.

6.2. Neumann Hilda

Neumann Hilda élettörténetét szintén a Centropa adatbázisban található visszaemlékezések által dolgoztuk fel.³⁶ Eszerint 1921-ben született a csehszlovákiai Negyed nevű községben, mely ma a Vágsellyei járáshoz tartozik és a Mátyusföld része.³⁷ A zsidó identitású lány szülei kereskedelemmel foglalkoztak.

35 „Gyerekkoromban egyáltalán nem találkoztunk antiszemitizmussal. Mi, gyerekek, jóban voltunk mindenkivel. Mifelénk nagyon sok szegény ember lakott. Megvoltunk mindegyikkel, kisegítették egymást. Azt hiszem, hogy a zsidóság mindig segítette az embereket.”

36 Zsidó élettörténetek a huszadik században: <http://www.centropa.hu/>

37 1921. szeptember 16-án születtem Negyeden. A zsidó nevem Sarah. Az első [vér szerinti] apai nagyanyámat hívták így. A szomszédasszony, Léni néni mindig azt mesélte, hogy »Anyád itt főzte szeptemberben a paradicsomot, de már én raktam üvegbe.«” Itt és a továbbiakban: Neumann Hilda élettörténete a Zsidó élettörténetek a huszadik században nevű oldalon, Centropa adatbázis. <http://www.centropa.org/hu/biography/hilda-neumannova> (2014. 01. 10.)

Az első Csehszlovák Köztársaság időszaka az ő számára is a boldog gyermekkort és iskolaéveket jelentette. A vele készített interjúban ez a korszak emlékezetében összekapcsolódik a zsidó identitás vállalásának szabadságával és a köztársaság iránti lojalitással, ami az iskolaválasztásban is megnyilvánult: „Nekem nagyon szép gyerekkorom volt. Tulajdonképpen két otthonom volt, mert az anyai nagymamámnál is éltem, aki megözvegyült. Apám ott hagyott mellette, hogy ne legyen egyedül a nagymama. Az iskola is közel volt onnan. Nagyanyám főztjét is jobban szerettem. Gyakran énekelt szlovákul nekem. Hosszú haját este befontam, és vele aludtam. Megtanultam szlovákul is, mert apám azt tartotta: »Csehszlovákiában élünk, legalább egy lányom tudjon jól szlovákul, ha valami hivatalosat kell intézni.«”

Neumann Hilda ugyanakkor a negyedi zsidók iskolai gyakorlatáról is hosszasan beszélt. Kiemelte, hogy a vallási hovatartozásnak nem volt meghatározó szerepe az iskolaválasztás kapcsán a helyi zsidók körében. Ő maga sem járt be a galántai zsidó alapiskolába, hanem a negyedi katolikus elemi iskolát látogatta. „A második világháború előtt Galántán zsidó alapiskola is volt, ugyanis sok zsidó élt ott. [...] A negyedi zsidó gyerekek azonban többnyire a negyedi református elemi iskolát látogatták, mert a szüleik jól kijöttek a református pappal, és a negyedi református iskola közelebb is volt, mint a galántai zsidó alapiskola. Valószínűleg én voltam az első zsidó lány, aki a katolikus elemi iskolába járt. A katolikus pap ugyanis jó barátja volt az apámnak.”

Az elemi iskola elvégzése után Vágsellyére ment szlovák nyelvű polgári iskolába. A polgári iskolában zsidókkal és nem zsidókkal egyaránt barátkozott: „A negyedik osztály után Sellyére mentem a szlovák polgári iskolába, mert Negyeden nem volt szlovák iskola. Apám fontosnak tartotta, hogy legalább egy lánya beszéljen jól szlovákul, hiszen a csehszlovák államban éltünk. [...] Vonattal jártam minden nap Sellyére. Ez négyéves iskola volt, olyan, mint a gimnázium, csak a negyedik osztályban már ekonómiát tanultunk, gépelni meg levelet írni. Aki ezt befejezte, irodában dolgozhatott. Több sellyei zsidó látogatta ezt az iskolát. [...] Nekem nem számított a vallás, mindegyik sellyei osztálytársammal barátkoztam.”

Miután elvégezte a polgári iskolát, ipariskolába járt, ahol divattervezőnek tanult. Az interjúban azt is kiemelte: édesapjának nagyon fontos volt, hogy mindegyik gyermeke szakmát tanuljon. „Másfél évig az érsekújvári Flenger női ipariskolát látogattam. Mindenképpen divattervező szerettem volna lenni. Apám elkísért a felvételre. Nehéz volt bejutni erre az iskolára, mert csak az igazán tehetséges lányokat vették fel ide. Apám nagyon büszke volt rám, mert én lettem a második legjobb a felvételi vizsgán. Azt remélte, hogy egyszer akár festőművész is lehet belőlem. Mindegyik gyermekének be akarta biztosítani, hogy rendes szakmát tanuljon.” A későbbiekben mégsem helyezkedett el a szakmában. A háború kitörése után, mivel egyre több ápolóra volt szükség az országban, Hilda ápolónőként tanult tovább Budapesten egy ápolónői tanfolyamon. Ebben az elhatározásában szintén édesapja befolyásolta.³⁸

38 „Aztán kitört a háború, lebombázták egész Érsekújvárat. Kinek kellett már a divat? Ápolónőkre volt szükség. Apám úgy döntött, hogy valami praktikus foglalkozást kell tanulnom, aminek a háború alatt hasznát veszik az emberek.” [...] „1939-ben Pestre mentem ápolónő-tanfolyamra [...] Nagyon sok híres zsidó orvos tanított minket, például. [...] Egy gyönyörű diákotthonban laktunk, a Hősök terén Pesten. Rajtam kívül csak egy felvidéki lány lakott itt, Nagy Kati Komáromból. A többi lány többnyire Szarvasból, Erdélyből származott. A háború miatt négy év helyett három év alatt fejeztem be a tanulmányaimat. [...] Pesten sokat tanultam.”

Életét a Budapesten töltött évek több szempontból is meghatározták. Diákévei alatt ismerkedett meg férjével is, aki irodai alkalmazott volt a kórházban. Rövid időn belül ment férjhez, ebben azonban a háborús körülmények voltak döntőek. „Egy év múlva összeházasodtunk. Igazából nem gondoltam én még a férjhez menésre, inkább dolgozni akartam. Csak azért házasodtunk össze, mert mindenkinek be kellett vonulnia. Gergely, a férjem unokabátyja, aki gazdasági igazgató volt a kórházban, szintén azt mondta, hogy jobb lesz, ha összeházasodunk. Fél évig fogom kapni a fizetését, lehet, hogy a fronton is könnyebb lesz majd neki, ha megnősül. A lakodalmat Pesten tartottuk, megérkeztek a szüleim és a húgaim is.”

Neumann Hilda élete jól mutatja a szülői befolyás és a családi tradíciók jelentőségét a továbbtanulás és a női szerepek megválasztásában, gyakorlásában. Esetében Adler Magdalénához hasonlóan szintén jól látszik, hogy a dél-szlovákiai zsidóság a két világháború között többségében a zsidó nemzeti identitást választotta. Ezzel együtt megőrizte magyar anyanyelvét, a magyar kultúra, irodalom iránti érdeklődését, s ezzel a kisebbségi többes identitásformák korai kialakulásában a tragikus sorsú első csehszlovákiai magyar–zsidó generációnak fontos szerepe volt.

7. Parasztasszonyok emlékezete az első Csehszlovák Köztársaságról

7.1. Csukás Eszter

A tanulmány ebben a részében parasztasszonyok történeteivel foglalkozik. A munka az első Csehszlovák Köztársaságban megélt emlékeikre fókuszál, a tanulmányaikhoz kapcsolódó, valamint családi állapotuk megválasztásának körülményeire. Ezt a velük készült életútinterjúk által szeretnénk bemutatni.

Csukás Eszterrel két alkalommal is készítettünk életútinterjút. Ő is az 1920-as években született, Csehszlovákiában szocializálódott generációhoz tartozott. 1921-ben született a Komáromi járáshoz tartozó Nemesócsán. Mivel azonban a szemléletváltás és az első nemzedék újszerű gondolkodásmódja már nála is megjelenik, érdemesnek tartottuk kiemelni életének első részét, melyet az első Csehszlovák Köztársaságban töltött.

Annak ellenére, hogy az első köztársaság évei ellentmondásokkal teljes időszakot jelentett a csehszlovákiai magyarság nagy részének, Csukás Eszter számára elsősorban a boldog gyermekéveket jelentette ez az időszak, melynek jellemzéséhez elsősorban a hétköznapi élet praktikus szempontjai szerint közelített.

Az asszony nagy tisztelettel beszélt szüleiről, akik paraszti származásúak voltak. Ehhez kapcsolódóan beszélt a két világháború közötti paraszti életformáról, mely véleménye szerint nagyban különbözik jelenlegi életétől: „Főzve volt az a főtt, arra hazagyúttunk, aztat elvetet, vettette, egyik darabba kukorica vót, a másik darabba kenyér, a buza. Így megvót a lisztünk, a disznót megőtük, megvót. Nem volt olyan, hogy bótba futunk, mer e kő, meg a kő. Vót ottan egy kis ez az, vettünk. Lisztet nem köllött vennyi, zsírt nem köllött vennyi. Húst főfűstűtük, hús is vót. A sonkábu rántottunk ki. Tejbe meg vót áztatva. Ki lehetett rántonyi. Nem jártunk mink a faluba bótba. Fenéket! Megfotunk egy pár csibét, kijártak a erdőbe ide a elénk-e, a tyúkok, csibék,

kácsákat neveltünk itt a erdőbe, mindenünk megvót. Udvar nem vót virágos udvar. Mámo a udvarok virágbú vannak. Nem lehet állatot tartanyi.”³⁹

Erről az időszakról szólva ugyancsak kiemelte, hogy számára elegendő volt, hogy az elemi iskolában saját nyelvén tanulhatott, és hogy semmiféle konfliktusa nem volt a szlovákokkal. A szlovákok jelenléte egyébként is fontos szempontnak számított számára.⁴⁰ „Meg, én megvotlam, mert ez a falu magyar volt [...] A szlovákok mikor gyűttek ide be. A hegyekbű, nem volt itt egy szlovák se, mikor én gyerek voltam [...] Má akkor mikor én má nagyleány voltam, akkor gyűttek be a szlovákok [...] Mind onnand a hegyekbű, [...] Ájj, aztán történt az a változás [...]”

Erre az időszakra tehető az is, hogy a tanulmányait végezte. Nyolc elemiit járt ki. A faluban működött szlovák és magyar iskola is, ő a magyar iskolát látogatta.⁴¹ Szeretett volna szakmát is tanulni, de erre nem volt lehetősége. Szülei inkább arra ösztönözték, hogy mielőbb házasodjon meg. Ebben édesapja betegsége is közrejátszott, hisz szükség volt a fiatal, erős férfira a családban. A parasztcsalád megélhetéséhez a korban ugyanis elengedhetetlen volt egy jó munkabírási férfi.⁴²

Csukás Eszter a későbbiek során megbánta, hogy olyan fiatal lányként ment férjhez. Ez abban is megakadályozta, hogy szakmát tanuljon. Fiatalkori vágyai közé tartozott, hogy fodrász legyen, ám másként alakult az élete. A kor és a társadalmi körülmények, valamint a család elvárásai megkívánták, hogy mielőbb férjhez menjen: „[...] aztán én szerettem vóna fodrász lenni [...] aztán meg azt mondta a mama [...] á leányom, egy leányom vagy te, nos minden nap mennyé, maradjál itthon velem. Itthon maradtam, aztán kétévire meg írható mentem. Fiatal valagamát írható adtam. De nagy marha mind, aki ilyen fiatalon írható megy. Mind az, elmegy az esze az embernek. Azt igen, igen böcsülöm, aki kitart addig, hogy legalább harminc évig.” Szülei akarata nagymértékben befolyásolta őt abban, hogy a későbbiekben a faluhoz kötve élje le az életét. „És itt is, innend is, talán innend is halok meg. Nem voltam sehun, mer a anyámnak egy leánya vótam, aztán együtt vótunk. Negyvenhatba ídesapám meghalt, két özvegy. A uram a háborúba meghalt, itt maradt a két kicsiny, aztán hárman vótunk.” Ebben az a szülői minta is befolyással lehetett, melyben a nő a háztartásban dolgozott.⁴³ Mindenesetre Csukás Eszter szerint a családi szerepre a lányoknak is ugyanúgy be kell érniük, mint a férfiaknak.

39 Itt és a továbbiakban: II–III. interjú: Csukás Eszter. 2010. április 19., 2013. február 18. Nemesócsa. Vö.: „A parasztéletmód sorsfolytonosság, a természethez hasonló állandó megújulás, mely nem ismeri a megállást, mint ahogy a fű, a fa, a gabona sem ismeri a növekedésben a megtorpanást.” (Duba 1978, 420. p.)

40 Ehhez természetesen hozzátartozik az is, hogy ahogy azt az interjúalany elmondta, szülőfalujában jóformán egyáltalán nem éltek szlovákok ebben az időben.

41 „Én, nyolc elemi jártam [...] Nyolc, elemi, aze milyen nyelven volt [...] Magyar, meg szlovák is volt, szlovákokot is tanítottak, volt a szlovák, volt a magyar.”

42 „[...] persze, ócsai volt az is. Összeismerkedtünk, fiatal hülye voltam, egy leány volt, apám beteges volt. Mondom, jó lesz egy szíp, erős ember, közénk kerül, izétem rajta, hogyhát hozzámegek.”

43 „A ídesanyám sehun [sem dolgozott], az a háztartásbo. Ezelőtt nem mentek a asszonyok dógozni.”

Emlékeit az első köztársaságról elsősorban életének praktikus szempontjai és tapasztalati határozták meg. Élete az elemi iskola, a háztartás, a ház körüli munka és a házasság keretei közt telt, ahol a női szerepek a konzervatív értékrend szerint alakultak. Mai felfogásában már jelen van a „modern” női lélek és gondolkodás.

7.2. Sztranyák Ferencné

Sztranyák Ferencné ugyancsak parasztasszonyként élte életét, amelyet az Emlékpontok adatbázisban található életútinterjú alapján dolgoztunk fel.⁴⁴ 1923-ban született a (cseh)szlovákiai Nyitra nagykéren, mely ma az Érsekújvári járáshoz tartozik. Szülei mezőgazdasági munkával foglalkoztak. Édesanyja fiatalon meghalt. A nővérel együtt otthon maradtak a háztartásban, hogy segítsenek a családnak az otthoni teendőkben: „Hát, a szüleimről annyit, hogy munkásemberek voltak, mezőgazdasági dolgozók, volt 14 hold földje kb. igen az édesapámnak. Édesanyám elég fiatalon meghalt, negyvennégy éves volt, én tizenegy éves voltam, és akkor heten voltunk testvérek. Az öcsém, mikor édesanyám meghalt, hét éves volt [...] négy éves volt. [...] és akkor, akkor volt 4 éves, mikor édesanyánk meghalt. Én a nővéremmel maradtam háztartásban, mert a legidősebb nővérem férjénél volt [...] két idősebb bátyám, katonák voltak [...]”⁴⁵

Életére nagy hatással volt édesanyja halála, egyre inkább lefoglalta őt az otthoni munka. Emiatt az elemi iskola elvégzése után nem tanult tovább. Ezt természetesnek vette: „Továbbtanulásra [...] hát nem nagyon, őszintén megvallva a helyzet se nem kívánta úgy, mint, mint mostanában. Ugyi, majdnem már érettségi mindenhol kell, ottan nem, aki olyan nagyon akart tanulni, elmehetett [...]”

Édesapja őt is inkább olyan irányban motiválta, hogy a háztartásban segítkezzen otthon.⁴⁶ Hozzátette azt is, hogy a család gazdasági helyzete sem engedte, hogy tanuljon, hisz sokan voltak testvérek. Így a kor szokásai szerint neki kellett vezetnie a háztartást: „[...] mi heten voltunk testvérek. Nem, én nagyon akartam varrónőnek elmenni, de édesapám nem akart új varrógépet venni, és az meg már nagyon rossz volt, ami volt, nem lehetett már azon. [...] Szóval akkor maradtam odahaza, és akkor, mikor hát meghalt az anyukánk, mi maradtunk a háztartásba a fiatalabb nővéremmel, mert az idősebb már férjénél volt a szomszíd községbe. Mikor oda jutottunk, a háború után én hamarabb férjhez mentem, mint a nővérem.”

A későbbiekben férjhez ment, amit egy nő életében természetesnek tartott. Az első köztársaság időszakára visszaemlékezve kifejtette, hogy szerinte jól éltek az emberek az országban. A magyarokat nem diszkriminálták, a szlovákokkal nem alakult ki különlegesebb konfliktusa: „Hát, szóval nem mondhatok semmi olyan rosszat, a Masaryk idejibe semmi nem volt. Tanultunk, egy héten három óra volt szlovák óra. Annyit tanultunk, hogy ilyen könnyebb szavakat csak, mondjuk rá asztal-sztól, ilyen rövidebb szavakat tanultunk, de perfekt nem tudtunk megtanulni [...]. Masaryk alatt jó idő volt, nem

44 Emlékpontok vizuális archívum: <http://www.emlekpontok.hu/>

45 Itt és a továbbiakban: Sztranyák Ferencné élettörténete az Emlékpontok nevű oldalon. <http://www.emlekpontok.hu/hu/vetito/masaryk-idejeben-jo-volt-interju-sztranyak-ferencnel> (2014. 01. 03.)

46 Vö.: „A családanyák helyzetén sokat javított az, ha a házimunka végzésébe bekapcsolódott az idősebb lány vagy a nagyanya.” (Pukánszky 2006, 151. p.)

vagy jó ízű volt, nem volt rossz világ ránk, tényleg nem mondhatok semmi rosszat rá, hogy üldözés lett volna. Nagyon szerették, az egyik bátyám Prágában volt katona, a másik Litomericbe, és nagyon szerették a magyarokat, a katonákat is szerették és akkor [...]”

Sztranyák Ferencné története is azt jelzi, hogy a falusi parasztcsaládokban az elemi iskola, a háztartás, a ház körüli munka és a házasság keretei közt alakuló női szerepeket a konzervatív értékrend határozta meg. Bár minden faluban, városban egyre többen akadtak olyan fiatal lányok, akik vagy a továbbtanulással vagy a házasság elutasításával „normatörőknek”, „normaszegőknek” bizonyultak, a szlovákiai magyar közösségen belül a 20. század első felében a kispolgári, paraszti női szerepek elsődlegesen a családon belüli alárendeltség keretei közt érvényesültek.

8. Összegzés

Tanulmányunkban biográfiai források elemzésével, értelmezésével a két világháború közötti első csehszlovákiai magyar kisebbségi nemzedéken belül a női szerepekkel, asszonyorsokkal foglalkoztam.

Az értelmiségi pályát befutó arisztokrata és polgári nők életét vizsgálva azt láthatuk, hogy mind a három kiválasztott személy életében meghatározóan fontos szerepet játszott hivatásuk, közösségszervező tevékenységük. A családi kereteket és szerepeket felülírva a kisebbségi magyar közösség, annak politikai sorsa, művelődése, szociális helyzete miatt saját személyes felelősséget éreztek. Ezt a korabeli kisebbségi értelmiségre jellemző közösségi szerepvállalást, az erdélyiek által népszolgálatnak mondott magatartást jeleníti meg az életük. A nők sorsát erősen meghatározta a kisebbségi helyzet, melyben szocializálódtak. Az általam vizsgált három értelmiségi emancipált nőnek számított saját korukban. Emellett fontos közéleti szerepet tölthettek be a kisebbségi társadalomban. Identitásukban jelen volt a kettősség, melyet egyrészt az államjogi változásokkal bekövetkezett társadalmi, szociális, nyelvi, politikai változások, illetve a kisebbségi léthelyzet kihívásai okoztak. Részben egy letűnt, a trianoni békeszerződéssel megszűnt korszak gyermekei voltak, akikben még elevenen élt a régi Magyarország emléke. Identitásukat azonban mindinkább meghatározta az első Csehszlovák Köztársaság és a kisebbségi magyar közösséghez való tartozás tudata. Életútjaik azt is jelzik, hogy a családi háttér milyen nagy mértékben meghatározta személyes sorsukat.

A két világháború közötti csehszlovákiai magyarság életében ambivalens szerepet játszó zsidóság kérdését, a zsidók és magyarok viszonyát a bemutatott két élettörténeten keresztül próbáltam értelmezni. A dualizmus kori úgynevezett asszimilációs szerződés – azaz a magyarországi zsidóság modernizációjának és asszimilációjának összekapcsolódását normaként kezelő társadalmi elvárás – következtében a felvidéki zsidóság döntő része 1914 előtt nyelvében, kultúrájában elmagyarosodott. A két világháború közötti Csehszlovákiában számukra felkínált zsidó nemzeti identitás opciója törést jelentett ezen az asszimilációs fejlődésvonalon. Ez a törés megjelent az általam vizsgált két mátyusföldi nő életében is.

Az első köztársaság viszonyait elemezve az adott életutak a toleráns közösségi élet és az állampolgári lojalitás megvalósulását mutatják a korban. A hagyományos női szerepek

fennmaradásában a szülői motiváció igen komoly jelentőséggel bírt: döntő részben ez határozta meg iskola-, pár- és pályaválasztásukat. Ugyanígy a nemzeti identifikációs döntéshelyzetekben követett mintákat is legtöbbször a családi környezet kínálta.

A szlovenszói magyar parasztasszonyok emlékeit vizsgálva megállapítható, hogy a masaryki köztársasághoz fűződő viszonyukat elsősorban pragmatikus és praktikus szempontok alapján határozták meg. Az első „republika” időszaka számukra is a konfliktusoktól mentes békeidőt jelöli. Életükben azonban központi szerepet játszott a gazdasági szükséghelyzet, mely a továbbtanulásban is befolyásolta, korlátozta őket. A családi tradíciók, a szülői befolyás és a társadalmi elvárásoknak való megfelelés a házasság felé terelte őket, hogy mielőbb betölthessék a „családanya” szerepkörét, ezzel is könnyítve a család gazdasági gondjain.⁴⁷

A parasztcsaládokban a nő elsődleges feladata a háztartási teendők ellátása volt. Nagy ritkaságnak számított, hogy egy nő továbbtanult és munkát vállalt. Ezt jelezték a parasztasszonyokkal készült interjúk is, melyek rámutatnak, hogy a továbbtanulás számukra nem volt magától értetődő és természetes. Bár szívük mélyén szerettek volna szakmát tanulni, s arra is volt példa, hogy a korai házasságot visszatekintve már nem tartják jó ötletnek, a korabeli társadalmi normák szerint igyekeztek megfelelni a parasztcsaládok nőideáljának.

Munkánkban szerettünk volna rámutatni arra, hogy bár az első Csehszlovák Köztársaságban kialakult az „újarcú” magyarok generációja, ez az újarcúság nem érintett minden csoportot egyformán. Az első kisebbségi értelmiségi nemzedék tudatosította a kényszer- és sorsközösségként meghatározott szlovenszói magyar világ társadalmi különbségeinek súlyát. Az ifjúsági és azokon belül a nőmozgalmak rendre fontos feladatuknak tekintették a nehéz helyzetben élő magyar munkás- és parasztfiatalok támogatását, felemelését. Ezzel együtt azt is sikerült talán bizonyítani, hogy – miként azt Szvatkó is megfogalmazta –, az államjogi változások, a kisebbségi helyzet egzisztenciálisan elsősorban a magyar középosztályt érintették. A magyar középrétegek elvesztették a magyar állam támogató segítségét. A női szerepek és asszonysorsok módszeres vizsgálata ennek a társadalomtörténeti háttérnek a jobb megértését is lehetővé teszi. (Szvatkó 1994, 119. p.)

Irodalom

- Bakó Boglárka–Tóth Eszter Zsófia 2008. *Határtalan nők*. Kizártak és befogadottak a női társadalomban. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Bolemant Lilla 2002. A csehszlovákiai magyar nőirók és a kisebbségi irodalom. *Társadalmi Nemek Tudománya*, 2. évf. 2. sz. http://ntefjournal.hu/vol2/iss2/02_bolemant.pdf
- Bolemant Lilla 2011. Nemi és nemzeti sztereotípiák összefonódása Szenes Piroska Csillag a homlokán című regényében. In *Kapcsolatok, képek. Imagológiai tanulmányok. Konferenciakötet*. Csíkszereda, Sapientia Egyetem.

47 Vö.: „A francia munkáscsaládokban, ott, ahol az asszony is dolgozott, a férj gyakran kivette a részét a háztartási munkából. A családi szereposztásnak ez az átalakulása azonban egyáltalán nem érintette a falusi parasztcsaládokat.” (Pukánszky 2006, 151. p.)

- Bolemant Lilla 2012a. Tisztességes lánynak egy ágy kiadó. *Irodalmi Szemle*, június. <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2012/2012-junius/1322-bolemant-lilla-tisztessages-lanynak-egy-agy-kiado>
- Bolemant Lilla 2012b. Női mese. Szenes Piroska: Csillag a homlokán. I–II. *Irodalmi Szemle*, augusztus–szeptember. <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2012/2012-augusztus/1396-bolemant-lilla-ni-mese-i>; <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2012/2012-szeptember/1451-bolemant-lilla-ni-mese-ii-tanulmany-szenes-piroskarol>
- Csanda Sándor 1971. *Harmadik nemzedék. Kritikák, tanulmányok*. Bratislava, Madách Könyvkiadó.
- Csanda Sándor 1982. *Első nemzedék*. Bratislava, Madách Könyvkiadó.
- Czékus Anita 2011. *Esterházy Lujza közéleti tevékenysége*. Diplomadolgozat. Komárom, Selye János Egyetem, Történelem Tanszék.
- Duba Gyula 1978. *Szabadesés. Vajúdó parasztvilág*. Pozsony, Madách Könyvkiadó.
- Esterházy Lujza 1932. Az első katolikus leányifjúsági hétről. *Új Élet*, 8–9. 316–318. p.
- Esterházy Lujza 1933a. Ellenségszeretet és nemzethűség. *Új Élet*, 6. 289–293. p.
- Esterházy Lujza 1933b. Felelősek vagyunk nemzeti kisebbségünkért! *Új Élet*, 6. 379–383. p.
- Esterházy Lujza 1936. Nő a kisebbségi sorsközösségben. *Új Élet*, 4. 205–215. p.
- Esterházy Lujza 1991. *Szívek az ár ellen*. Budapest, Püski Kiadó.
- Fónod Zoltán 1982. *Körvonalak*. Bratislava, Madách Könyvkiadó.
- Gayer Veronika 2013. From the hotel Shalkház to the Baťa shoe store. In Gayer, Veronika–Očenášová, Slávka–Zahorán, Csaba (eds.): *Remembering the City. A Guide through the past of Košice*. Budapest–Košice, Terra Cognita Foundation–Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 113–125. p.
- Gyáni Gábor 1987. Női munka és család Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 88. évf. 3. sz.
- Gyáni Gábor 1997. A cselédkép változatai a századforduló diskurzusában. In Nagy Beáta–S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás: női szerepek a társadalomban és az alkotó művészetben*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Gyáni Gábor 2000. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Gyáni Gábor 2009. *Társadalmi nemek a munkaerőpiacon a polgári Magyarországon*. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalok/tarsadalmi_nemek_a_munkaeropiacon_a_polgari_magyarorszagon/
- Gyurgyík László 1998. A (cseh)szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének alakulása 1918–1998. In Tóth László–Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. I.* Budapest, Ister.
- Horváth Sándor 2011. *Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem*. <http://www.forrasfolyoirat.hu/1107/horvath.pdf>
- Jakab Albert Zsolt–Keszeg Anna–Keszeg Vilmos 2007. *Emberek, életpályák, élettörténetek*. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kriza János Néprajzi Társaság.
- Katus László 2010. *A modern Magyarország születése*. Pécs, Kronosz Kiadó–Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület. (3., átdolgozott kiadás)
- Krammer Jenő 1935. *A szlovenszkói magyar serdülők lelkivilága*. Budapest, Merkantil /Nagy László Könyvtár, 4./
- Kovács Éva (szerk.) 2008. *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. h. n., Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék. (2., jav. kiadás)
- Kövér György–Gyáni Gábor 2001. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris. (2. kiadás)

- Lyka Károly (főszerk.) 1938. *Új Idők Lexikona*, 9–10. kötet. Budapest, Singer és Wolfner.
- Mayer Judit 2006. Esterházy Lujza emlékezete. In Pozsonyi Casino Évkönyve. Pozsony.
- Mona Ilona–Szeghalmi Elemér 1989. *Vértanú kortársunk: Salkaházi Sára élete és munkássága*, Budapest, Ecclesia.
- Nánay Béla 1998. A kisebbségi magyar lélek. <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m980308.htm>
- Niedermüller Péter 1988. Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia*, XC. évf. 3–4. sz. 376–389. p.
- Noszlopi László 1935. A házasság válsága és a mai ifjúság szexuális forradalma. *Új Élet*, 4. évf. 12. sz. 618–631. p.
- Pető Andrea 2001. A nőtörténetírás története. *Rubicon.*, 6.
- Popély Gyula 1991. Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945. Budapest, 23–32. p. <http://foruminst.sk/tevekenysegi-korok/konyvek-ekonyvek-folyoirat-kiadasa/popely-gyula-nepfogyatkozas-a-csehszlovakiai-magyar-sag-a-nepszamlalások-tukreben-1918-1945/>
- Pukánszky Béla 2006. *A nőnevelés évezredei*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Rády Elemér 1932. Főiskolás lányok. *Katholikus Nő*, 7. 107–109. p.
- Sinkó Ferenc 1991. Egy nagyasszonyról. In Esterházy Lujza: *Szívek az ár ellen*. Budapest, Püski Kiadó.
- Schalkház Sára 1932a. A katolikus leányifjúsági mozgalomért. *Új Élet*, 6–7. 234–235. p.
- Schalkház Sára 1932b. Új munkaév kezdetén. *Katholikus Nő*, 7. 114–116. p.
- Schalkház Sára 1932c. Az Egyesületi élet etikája és technikája (II.) Vezetőség és tagok. *Katholikus Nő*, 9–10. 145–147. p.
- Schéda Mária 2006. *Boldog vagy, Sára? Salkaházi Sára útja a vértanúsáig*. Budapest, Új Ember.
- Szalatnay Rezső 1929. Új arcú magyarok. *Korunk*, december. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1929&honap=12&cikk=5047>
- Szarka László 1998. A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918–1998. Történeti vázlat. In Tóth László–Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. I.* Budapest, Ister, 9–25. p.
- Szarka László 2007. Modernizáció és magyarosítás, *Korunk*, december. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2007&honap=12&cikk=8746>
- Szvatkó Pál 1994. *A változás élménye*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Tóth Eszter Zsófia 2010. *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Turczel Lajos 1983. *Két kor mezsgyéjén*. Pozsony, Madách Könyvkiadó. (2. kiadás)
- Vihar és napsütés: Kovács Endre kiadatlan emlékirataiból*. Érsekújvár és Vidéke független hírportál http://watson.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=645:vi-har-es-napsuetes-kovacs-endre-kiadatlan-emlekirataibol-els-koezles&catid=56:default&Itemid=73
- Zakariás Erzsébet 2003. *Asszonyélet Erdővidéken*. Marosvásárhely, Kriza Könyvkiadó.

Interjúk

- I. interjú: Mayer Judit. 2013. március 12. Pozsony.
- II–III. interjú: Csukás Eszter. 2010. április 19., 2013. február 18. Nemesócsa.
- Adler Magdaléna élettörténete a Zsidó élettörténetek a huszadik században nevű oldalon. Centropa adatbázis. <http://www.centropa.hu/index.php?nid=30&x=PXVuZGVma>

W5lZDsgc2VhcmNoVHlwZT1CaW9EZXRhaWw7IHNIYXJjaFZhbnVlPTU7IHNIYXJjaFNra
XA9MA==

Neumann Hilda élettörténete a Zsidó élettörténetek a huszadik században nevű oldalon. Centro-
pa adatbázis. <http://www.centropa.org/hu/biography/hilda-neumannova>

Sztranyák Ferencné élettörténete az Emlékpontok nevű oldalról. <http://www.emlekpontok.hu/hu/vetito/masaryk-idejeben-jo-volt-interju-sztranyak-ferencnevel>

ILDIKÓ BAJCSI

FEMALE ROLES IN MINORITY POSITION. FATES OF HUNGARIAN WOMEN IN CZECHOSLOVAKIA BETWEEN
THE TWO WORLD WARS

The study examines fates of women in Czechoslovakia between the two world wars. It primarily analyzes the chosen life paths on the basis of biographical sources, highlighting gender and national identity factors. Female roles of first generation girls and women belonging to a national minority and born in the 1920s can reveal a lot about the ways and alternatives of treating minority exigency. In the first part of the work we examine the fates of upper and middle class female intellectuals. The examination of the life path of two Czechoslovak women of Jewish identity belongs to this group, too. The next part studies the fates of peasant women based on life story interviews. The analytic aspects of the study focus on the presentation of identity models of women belonging to the Hungarian minority educible from their memories from the times of the first Czechoslovak Republic, taking into consideration the dichotomy of gender and national minority situations, as well as the minority predomination of female roles. All this is presented through individual fates, observing education possibilities in childhood and young age, family roles, social and community motivations.

Női szempontok a (cseh)szlovákiai magyar irodalom és újságírás történetében (1919–1938)

 LILLA BOLEMANT

Female aspects in the history of the Hungarian literature and journalism in (Czecho)Slovakia (1919–1938)

316.66-055.2"1919/1938"

070.489-055.2"1919/1938"

82.0:82-1/-9(437.6)"1919/1938"

 Keywords: Hungarian literature in Czechoslovakia, Hungarian novel in Slovakia, female writers, female roles in the literature and journalism.

A két háború közötti csehszlovákiai magyar sajtó

A nemzetté válás folyamatában mind nyugaton, mind keleten az irodalomnak nagy szerepe volt, a magyar irodalomnak ez a szerepe sokáig megmaradt az országban, a kelet-európai országok többségében problematikusan zajló polgárosodás miatt. Egészen a huszadik század elejéig (a húszas–harmincas évekig) „a nemzeti szellem és identitás legfontosabb letéteményese, a társadalmi, politikai küzdelmek élharcosa, a nemzeti közösség sorskérdéseinek megfogalmazója volt”. (Elek 2008) Az első világháborút követő kisebbségi helyzetekben ez a szerepe új értelmet nyert, illetve fokozottan érvényesülhetett a kor elméletíróinak műveiben, s a kor íróitól várták a problémák megoldására.

A trianoni határváltozások után szorosan összefonódott a sajtó és az irodalom szerepe, hiszen a magyar nyelvű sajtótermékek és könyvek behozatalának és a magyar nyelvű lapok nagy részének betiltása ahhoz vezetett, hogy nem volt publikálási lehetőség. A néhány megmaradt és a sok újonnan alakult lap elsősorban politikai, közéleti témákkal foglalkozott, nagyon hamar megjelentek azonban az irodalmi mellékletek és különálló irodalmi lapok, amelyek a szlovenszkói szépirodalom kialakítását, a magyar nyelvű irodalom megtartását tűzték ki célul.

A csehszlovákiai magyar irodalmi élet, amelynek egyik feltétele a magyar nyelvű sajtó kialakulása és működtetése volt, valójában csak a húszas évek végén kezdődik el, s ennek magyarázata, hogy a felvidéki irodalom Budapest-centrikus volt, s nem alakult ki regionális hagyománya. Ráadásul az értelmiségiek többsége 1918–19-ben külföldre menekült.

A határok megváltoztatása, az új állam kialakítása politikai döntés volt. E politikai döntés azonban közvetlen következményekkel járt a kulturális életre is, hiszen az addig államalkotó nemzet irodalmárai hirtelen kisebbségi helyzetbe kerültek, s az irodalmi élet alapvető alkotóelemeitől elzárva találták magukat. Szellemi központok és intézmények – egyetem, akadémia, folyóiratok, irodalmi társaságok – nélkül maradtak,

amelyeknek kialakulása politikai, de egyéni érdekekbe is ütközött.¹ A csehszlovák állam hatóságai a magyar nyelvű sajtót is szinte teljes egészében megszüntették, a magyarországi behozatalt betiltották, az addig a Felső-Magyarország területén megjelenő lapok közül csupán néhány tudta megőrizni egzisztenciáját. (Turczel 1982b, 85. p.) Ennek oka leginkább az lehetett, hogy az 1867-es kiegyezés után fellendült sajtó nagy része a szlovák vidéken is a magyarosítás szolgálatában állt. Az új csehszlovák polgári állam azonban nem szabott gátat új lapok keletkezésének. Turczel a kor sajtójáról szóló tanulmányában az újonnan keletkezett lapok számát egy összehasonlítással jellemzi: „1920-ban Szlovákiában az akkori hat szlovák napilappal szemben kilenc magyar napilap jelent meg, és az 1918–1945 között keletkezett csehszlovákiai magyar lapok száma meghaladta a hatszázötvenet.” (Turczel 1982b, 85. p.) Ezt a számot azonban nem az erő, hanem sokkal inkább a gyengeség kifejezésének tekinti, hiszen a lapok többsége csak rövid ideig tudta magát fenntartani, anyagi és személyi okokból egyaránt.

A vidéki lapok megmaradtak a maguk vidéki színvonalán, az országos budapesti központi lapokat nem tudták helyettesíteni, ezért a színvonalas újságíráshoz szokott lakosság sokáig inkább a német vagy cseh és szlovák lapokat olvasta, mint az újonnan kiadott magyar kezdeményezéseket.

A korszak magyar sajtótermékeinek pontos adatfelvétele a mai napig nem készült el, ezért Filep Tamás Gusztáv is inkább csak szempontokat fogalmaz meg a további kutatásokhoz *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998* című összefoglaló mű második kötetében. Véleménye szerint Turczel Lajos résztanulmányai a legrendszeresebbek, amelyekre támaszkodni lehet. (Filep 1998, 331. p.)

Filep a két háború közötti sajtótermékek és a sajtó helyzetének rövid összefoglalása után megállapítja, hogy a *Prágai Magyar Hírlap* hasábjairól lenne a leghitelesebben rekonstruálható a kisebbségtörténet több mint másfél évtizedes szakasza – a lap megjelenésének ideje. Főként azért, mert különféle kisebb kilengései ellenére ez a alap nyújtotta a legobjektívebb tájékoztatást, s itt jelent meg a legtöbb, legtehetségesebb szerző írása. A lap első főszerkesztője és létrehozója Petrogalli Oszkár, a két magyar ellenzéki párt központi irodájának vezetője volt, annak struktúráját pedig Dzurányi László alakította ki. Szerkesztői és munkatársai közül felsorolja Gál Istvánt és Flachbart Ernőt, a neves kisebbségjogászt, Darvas Jánost, Győry Dezsőt, Neubauer Pált, Szvatkó Pált és a későbbi főszerkesztő Forgách Gézá. Publikált a lapban Balogh Edgár – a Sarló vezéralakja, aki itt kezdte közölni *Tíz nap Szegényországban* című kárpátaljai riportját (közlését a lap később leállította) –, Fábry Zoltán, Móricz Zsigmond, Schöpflin Aladár, egy ideig a szerkesztője volt Márai Sándor is. (Filep 1998, 351–352. p.)

„A PMH mint a legjobban kiépített ellenzéki lap, mindvégig támadta a cseh kormánypolitikát, hangoztatta az állam demokratikus alapelvei érvényesítésének hiányát

1 Lásd erről Turczel Lajos tanulmányát, amelyben kifejti, a belső egyéni torzalkodások is hozzájárultak ahhoz, hogy sokáig nem alakulhatott ki olyan társaság, könyvkiadó, folyóirat, amely az irodalmi élet felpezsdítésében segített volna. Egymás próbálkozásait kölcsönösen sikeresen elgáncsolták az irodalmi és közélet képviselői, s ezért a néhány megjelenő lap és folyóirat is csak tiszavirág-életű lehetett. (Turczel 2002, 9–17. p.)

a kisebbségek irányában, s gazdag kulturális és művelődéstörténeti, irodalmi betétlapokat szerkesztett, ahová a magyarországi írói elit is szívesen adott írásokat. Mellékletei és melléklapjai közé tartozott a Kis Magyarok Lapja, a Rádió, a Hét, valamint egy kulturális szemle magját képezhető Magyar Vasárnap című irodalmi melléklet, amiből ki is nőtt a sajnos csak két éven át megjelent Képes Hét című folyóirat.” (Filep 1998, 351. p.) A *Nagyasszony* című női mellékletet, amely később önálló hetilappá nőtte ki magát, Filep nem említi – alább kitérünk rá.

A csehszlovákiai szerzők irodalmi, de társadalmi témájú munkái – a kisebbség kérdései pl. – folyamatosan megjelentek a magyarországi és a romániai folyóiratokban is. „A szépirodalmi munkák mindig is keringáltak, s volt olyan író, költő, akik Budapesten hamarabb vált ismertté, mint odahaza. (Például Szenes Piroksa.)” (Filep 1998, 362. p.)

Filep Tamás Gusztáv kutatásai során egy filológiai gyöngyszemre is felhívja a figyelmet: „a két háború közti erdélyiség egyik legfontosabb szimbóluma – a gyöngyragyómotívum – a kassai Sziklay Ferencnek a kolozsvári Erdélyi Helikonban közölt írásából ered, amint azt Cs. Gyimesi Éva Gyöngy és homok című könyvében bebizonyította.” (Filep 1998, 362. p.)

Napilapok, (társadalmi-politikai, gazdasági, egyesületi, szakmai, érdekvédelmi stb.) hetilapok és időszaki lapok sokasága jelent meg, amelyeknek áttekintése nagyobb terjedelmet igényelne.

A sajtó meghatározó részét a politikai napilapok és hetilapok alkották; Turczel négy csoportba sorolja őket: kommunista (*Kassai Munkás*, *Munkás*, *Magyar Nap*), jobboldali ellenzéki párti (*Prágai Magyar Hírlap*), aktivista, vagyis kormánypárti (*A Reggel*, a második *Magyar Újság*) és független (*Kassai Napló*, *Kassai Újság*, pozsonyi *Esti Újság*, *A Nap*) lapokra.

A baloldali lapok a magyar emigráns baloldali írótól sok szépirodalmi anyagot és egyéb cikket közöltek. A hazaiak közül pl. Márai Sándor és Fábry Zoltán is a munkatársaik közé tartoztak. A *Magyar Nap* széles munkatársi gárdájába tartozott például Balogh Edgár, Barta Lajos, a magyarországi írók közül Féja Géza, Fejtő Ferenc, Illyés Gyula, József Attila, Tamási Áron. Két női nevet is felfedezhetünk itt: Prerau Margit és Szucsich Mária nevét.

A *Prágai Magyar Hírlap* (1922–1938) irodalmi rovatában találjuk Egri Viktor, Neubauer Pál, Sándor Imre mellett Szenes Erzsí nevét. A magyarországiak közül pedig Móricz Zsigmondot, akinek egyetlen év folyamán, 1927-ben húsznál több novellája és cikke jelent meg, és folytatásokban az *Úri muri* című regénye. (Turczel 1982b, 90. p.)

A *Reggel* hasábjain az emigráns írók közül is sokan szerepeltek: Barta Lajos, Kaczér Illés, Szucsich Mária. A *Reggel* megszüntetése utána a kormány a második *Magyar Újság*ot állította a helyébe, s ez Turczel szerint az egyik legszínvonalasabb kisebbségi napilap volt. A szerinte legjobb hazai újságíró, Dzurányi László volt a főszerkesztője, felelős szerkesztője pedig a publicistaként is kiváló Győry Dezső. (Turczel 1982b, 91. p.) Itt több női név is előfordul: Palotai Boris, Szenes Erzsí, Sz. Nagy Mici.

A *Kassai Naplót* (1921–1925) az emigránsok neve fémjelezte: Ignóus, Szende Pál, Barta Lajos. Itt vált ismertté pl. Márai Sándor, Győry Dezső, Komlós Aladár. A *Kassai Újság* miatt szűnt meg, amely bulvárlap volt, és példányszámát tekintve (10–15 ezer) messze túlszárnyalta a *Kassai Naplót*. Hasonló bulvárlap volt a pozsonyi *Esti Újság*, amely a 20–25 ezres példányszámot is elérte.

Az emigráció bécsi képviselői és a szlovákiai szerkesztőségekben elhelyezkedett írói (Hatvany Lajos, Kassák, Barta Lajos, Barta Sándor, Kaczér Illés) nemcsak az európai nivójú irodalmat jelentették, de ugyanakkor megteremtették a szintén európai nivójú szlovenszkói sajtót, mely egy időben, a legsötétebb magyarországi években, messze felülmúlta a pestit. (Turczel 1977)

Irodalmi lapok

A két háború közti időszak női szerzői, írói, költői, drámaírói, újságírói munkásságának feldolgozásával szinte senki sem foglalkozott. Turczel néhány tanulmányában az utókor számára újra felfedezi egy-egy író műveinek munkásságát, így Ásgúthy Erzsébet és Szenes Piroska érdemeit, másokat azonban csupán röviden említ, mint ahogy az utána következő kritikusok is. Így például Szenes Erzsébet, Szucsich Mária, N. Jaczkó Olga, L. Kiss Ibolya, Pozsonyi Wimberger Anna nevét, és akadnak olyan nevek is, amelyek a lapokban való gyakori szereplésük ellenére csupán az említés szintjén szerepelnek. E női nevek és életművek szerepe természetesen további feldolgozást igényel, és nem jelenthető ki, hogy mind ugyanolyan mértékű elismerést érdemelnek.

A szlovenszkói magyar írás és a nőírók

A korszak irodalmáraival, újságíróival kapcsolatban gyakran emlegetett dilettantizmus és az irodalmi kritika hiánya több okból fakadt.

A korszak írói, irodalmárai, kritikusai a helykeresésben arra is keresték a választ, hogy van-e szlovenszkói magyar tudat, vajon miért nem alakulhat ki az erdélyi transzszilvanizmushoz hasonlóan, miért nem jön létre olyan, az elszakadt és Szlovákiához került ország rész területére jellemző, az ott élő magyarok életfelfogását, életvitelét, sőt beszédét, stílusát kifejező irodalmi alkotás, regény, vers, dráma. Az „erdélyi gondolat”, a „kisebbségi humanizmus” közösségi morálja és politikai gyakorlata elvén elképzelt sorsközösség az erdélyi népek együttműködését jelentette. (Pomogáts 1984) A nagyrészt romantikus elképzelés mellett azonban azt is jelentette, hogy az erdélyi magyarság tudatosítva kisebbségi helyzetét, nem a nemzeti-nacionalista úton kívánt elindulni.

Gál Éva megállapítása szerint a csehszlovákiai magyar kisebbségnek nem volt egységes ideológiája, amelyre felfűzhetette volna a magyar irodalmat mint kultúraszervező és nemzetmegtartó erőt. Az erdélyi transzszilvanizmushoz vagy a vajdasági couleur locale-hoz hasonló eszméi alapot nem tudott teremteni. Talán a politikai tagoltság, s a Budapest-centrikusság miatt. A nemzeti ellenzék, a liberális gondolkodásúak és az elkötelezett szocialisták csoportjai nem tudták megtalálni a közös hangot. (Gál 2011)

Maga a transzszilvanizmus azonban Erdélyben is vita tárgya volt, hiszen nem mindenki értett egyet azzal, hogy csupán a valós vagy vélt helyi nemzeti jellemzőkre kell építeni az irodalmat. A szlovákiai irodalmárok egy csoportja megpróbálta meghatározni a helyi magyarság közös sorsát, s a közös szlovenszkói magyarságtudat kialakítására szólított fel, mint például Féja Géza, aki szerint szociológiai eszközökkel fel kell tárni a közös múlt értékeit, s ezekből kell az alkotóknak szintézist csinálniuk, amelynek erejével irányítani tudják a szellemi fejlődés rúdját. (Féja 1935, 96. p.) Szerinte 15 év

tanulságai után most már itt az idő a nagy célkitűzések vállalására és aszkétikus szolgálataira. (Féja 1935, 98. p.) Beszéde igaz és kemény beszéd, mint ma általában a férfi beszéde – jelentette ki.

A szlovenszkói élet ziláltságát pedig egy nő kötetén, mégpedig Szenes Piroska *Egyszer élünk* című regényén keresztül érzékelteti. Több váddal is illeti az írónőt: magyarországi milióbe menekül, s tendenciózus – de enyhítésképpen megjegyzi: lényegében kedves női elfogultságokkal vegyített – és íróilag kezdetleges korrajzot ad a műben. (Féja 1935, 99. p.) A budapesti egyetemen sohasem bántalmaztak lányokat – jelenti ki Féja, mert, mint írja, igazságérzete tiltakozik ez ellen az állítás ellen. (Féja 1935, 99. p.) Elfelejteti azonban, hogy Szenes Piroska a saját bőrén élte meg a zsidó lányok kétszeres (zsidó és nő) kiközösítését és megalázását a budapesti orvosi egyetemen. A Féja Géza szerint kínos könyv a Horthy-korszak antiszemita és nőellenes politikájáról nyújt reális és ijesztő képet, ezzel szemben Féja szerint a kívülálló, a végzetesen elfogult ember szemével nézi a kort, pontosabban az 1920-as évet, amelyben a történet nagy része játszódik. (Féja 1935, 99. p.)

Szenes Piroskát és a *Csillag a homlokán* című regényét, mivel a két háború közti időszakban jelent meg, a csehszlovákiai magyar irodalom saját szerzőjeként (műveként) kezelte. A könyv egy szlovák cseléd lány életét mutatja be gyermekkorától a férjhezmeneteléig. A téma feldolgozási módja miatt az írónőt Magyarországon hazaárulás-sal, Szlovákiában a szlovák nép megsértésével vádolták meg. (Fábrí 1996)

„A helyi színei a legerősebbek Szenes Piroska prózájának is – bár inkább tartozott a fővárosi irodalmi közeghez, mint a szlovenszkóihoz; könyvei is Budapesten jelentek meg. Már az 1927-es *Az utolsó úrban*, a saját hatókörében önálló mikrotársadalmat fölépítő birtokos lány történetében is feltűnő a nyelvhasználat és jellemfestés alapos volta az 1930-as, s a változások éveit egy tragikus sorsú szlovák cseléd lány történetében megragadó realista nagyregény, a *Csillag a homlokán* pedig egyszerre – Móricz Zsigmond és Kassák Lajos által is elismerten – az összmagyar széppróza élvonalába emelte az írónőt. Harmadik regénye, az *Egyszer élünk* (1935) naplóformában számol be az 1919 utáni magyarországi társadalmi visszarendeződési kísérletekről, előtérben két egyetemista, a keresztény úrifiú és a numerus clausus következményeit elviselni kénytelen vidéki zsidó lány kapcsolatával. Novelláiban – kötetben nyolc jelent meg belőlük, *Jedviga kisasszony* (1933) címmel – Szenes Piroska mind a lélektani nőányszok, mind a drámai szituációk iránt fogékonynak mutatkozott.” (Filep 1999, 58. p.)

A szlovenszkói tudat, a szlovenszkói regény, a szlovenszkói irodalmi köztudat, közvélemény megteremtése volt a cél; az irodalmon belül a hiányokat Kovács Endre sorolta fel. Véleménye szerint hiányzik az irodalmi tradíció, amelyre építeni lehetne, hiányzik a kritikai kéz, amely az írók helyes irányítását vállalná, hiányzik a kontaktus a világirodalom áramlataival, hiányzik a szlovenszkói könyvkiadás, az egészséges írói verseny és hiányzik az írók építő kedve, s ezért alkotásaik félalkotások. (Kovács 1936) A korszak irodalmától tehát egy ahhoz hasonló összetartó erőt várnak, mint a reformkorban, a nemzeti irodalom kialakulásakor.

Turczel a korszak irodalmát elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a novella volt az a műfaj, amelynek értéke éppen a szlovákiaiság megmutatásában, ábrázolásában nyilvánult meg. Sőt véleménye szerint a korszak legjobb novelláinak segítségével ki lehet alakítani a kisebbségi társadalom 1918–38 közötti kialakulásának, fejlődésé-

nek, osztálydifferenciáltságának képét. Szerinte ez a kép a történelmi valóságot elevebben, szuggesztívebben tükrözteti, mint a gyér számú történelmi feldolgozás és visszaemlékezés. (Turczel 1982a, 10. p.)

A korabeli novella és az egész irodalom egyik legfontosabb szempontjaként azt jelöli meg, hogy a humánus, a jóság, az emberi felelősség kérdése felfokozottabban jelenik meg, s a nemzetek, nemzetiségek közti együttélés témáját is reálisan mutatják be. (Turczel 1982a, 14. p.) Turczel ezt azzal magyarázza, hogy a csehszlovákiai haladó erők szinte büntudatot éreztek a magyarországi antidemokratikus viszonyok miatt, a mérleg másik oldalán azonban ott van az a tudat is, hogy idegen államba kerülve, a hatalmi viszonyok megváltozásával a magyar író lett a kisebbségi, és saját helyzetét tudatosítva, valószínűleg jobban meglátta a nemzetek közti ellenségeskedés értelmetlenségét.

Nincs ez másként a többi kisebbségi magyar irodalom esetében sem. Bori Imre ugyanazokat a kérdéseket teszi fel a jugoszláviai magyar irodalom történetét összefoglaló kötetében, amelyeket a szlovákiai magyar irodalom is rendszeresen feltesz önmagának 1919-től napjainkig: van-e, létezik-e, szükség van-e rá, hogy létezzen? (Bori 1998, 70–74. p.) Ugyanúgy jelen van a két világháború közti magyar kisebbségi irodalmak igénye: a vajdasági magyar regény megalkotása. Szenteleky Kornél kialakítja a „couleur locale”-elméletét, az úgynevezett regionális írók, ebben az esetben a lengyel Reymont, a norvég Knut Hamsun művei nyomán. (Bori 1998, 97. p.) A szlovákiai irodalomhoz hasonlóan itt is megállapítják a kritikusok, hogy ennek az írásmódnak a leginkább egy nőíró, Börcsök Erzsébet novellái felelnek meg, a *Vándor a Nišavánál* címűt egyenesen vajdasági novellának nevezik el, az új lélek és a tájhangulat megragadását értékelik benne, valamint a szerbek és a magyarok együttélésének pozitív kicsengését leírását. (Bori 1998, 99. p.)

A vajdasági magyar irodalom azonban elkönnyvelhette azt a sikert, amelyet a szlovákiai nem, hogy megszületett a vajdasági magyar regény, a bácskai regény, amelyet azonban paradox módon Molter Károly, az erdélyi irodalom képviselője írt meg. A *Tibold Mártonban* (1937) ugyanis a szerző bácskai gyermekkorának élményeit dolgozza fel.

A szlovákiai magyar regény megalkotásának terve nem vált valóra, amikor pedig 1938-ban megtörtént az újabb politikai fordulat, a dél-szlovákiai területek visszacsatolása, a *visszatért Felvidék adattára* című nagyszabású kiadványban összegezték az idegenben töltött időszakot a politika, a közélet és a művészetek területén a kötet szerzői. Ebben a kiadványban az irodalmi összefoglaló rész szerzője, Vass László leszögezi, hogy a mindenkor peremterületként tétélezett Felvidék a csehszlovákiai időszakban mindent megtett azért, hogy „megvédelmezze és megtartsa a magyar művelődés várát”. Külön buzdította a magyar nőket a magyar szellem, irodalom ápolására. Megjegyezte, hogy a száz évvel azelőtti aurorás irodalom is elsősorban a magyar nők, honunk szeszlelkű asszonyai áldozatkészségére számított. (Vass 1939)

Visszatérve a két háború közti korszak irodalmának kérdéseire és a női írókhoz, az egyes antológiákat, lapokat, folyóiratokat és köteteket is számba véve, a kor női írói közül Szenes Piroska és N. Jaczkó Olga neve fordul elő a leggyakrabban, talán éppen azért, mert témáikat a szlovák és a ruszin emberek életéből is merítik. Rajtuk kívül Wimberger Anna és Palotai Boris, valamint Ásgúthy Erzsébet a novelláival és egyéb prózájával szereplő író. A lírában Szenes Erzsébet, Ásgúthy Erzsébet, Prerau Margit, Urr Ida neve jelenik meg, a drámában pedig csupán egyetlen női név: Ásgúthy Erzsébet. Annak

ellenére, hogy a kor csehszlovákiai magyar drámaírói közül csak ezen egyetlen drámaíró nőnek a színdarabjai kerülnek bemutatásra, még hozzá Budapesten, egyik értékelő, összefoglaló munka sem tartja fontosnak erről szót ejteni, s drámái elemzéséről már egyáltalán nincs szó. Egyedül Turczel Lajos szentel Ásgúthy munkásságának nagyobb teret, de csupán az *Irodalmi Szemle* 1984-es évfolyamában, az író nő halálára írt nekrológjában, s három évvel később írt drámaírói egy méltató tanulmányt ugyanezen irodalmi folyóiratban. (Turczel 1987b) Ezzel az egy tanulmánnyal azonban újra a feledés homályába merül a költő, próza- és drámaíró alakja.

Szó esik még Dömötör Terézről, valamint a később induló Schalkház Saroltáról, Zsadányi Máriaéről, L. Kiss Ibolyáról. Ez utóbbi írónőnek kiemelt szerep jutott, mivel elbeszélései és regényei főként két témát kutatnak: a Szlovákia területén élt történelmi, irodalmi hősök életét, valamint a kor aktuális nemzeti-nemzetiségi együttéléssel kapcsolatos problémáit, amelyet például a *Túl a folyón* című regényében dolgoz fel. Történelmi, irodalmi témájú regényei, elbeszélései főhősei nagyrészt nők (például az *Erzsi tekintetes asszonyban* Madách feleségének sorsát írja meg), erre azonban nem tértek ki különösebben az elemzői.

N. Jaczkó Olga esetében megfogalmazódik, hogy a női írókkal ellentétben ért a szerkesztéshez, valamint hogy látásmódjában több a férfias, mint a nőies, ezért igazi művész, s talán ő hivatott megírni a szlovenszkói magyar „művet”, pontosabban a ruszinszkói falu, s az ottani hegyek regényét.² „...legjobb novelláiban kritikusan, de nosztalgikusan is ábrázolja a vidéki úri és értelmiségi réteg hagyományos életformáját, és felejthetetlen portrékat rajzol cselédekről és szerelembe bódult, meg nem értett asszonyokról. Sok írása viszont töredékes, vázlatos, nyelvileg ki nem értett.” (Turczel 1982a, 22. p.)

Szucsich Mária emigráns íróként és újságíróként élt Csehszlovákiában. Magyarul, németül publikált, folyóiratot szerkesztett, a *Lányok Lapját*. Sokoldalú munkássága ellenére elsősorban Barta Lajos feleségeként jelenik meg a kor irodalmának értékelésében. *Tavasztól télig* és *Egy lány felszabadul* (később *A lányok elindulnak* címen átdolgozott, bővített változatban jelent meg) című regényeiben kritikusan az önéletrajzi ihletettséget emelik ki.³

Szenes Erzsi versei a *Nyugatban* is megjelentek, s bírálatok is megjelentek róluk ugyanott. A korabeli szlovákiai magyar bírálók s hosszú évtizedeken keresztül utódaik is ugyanazt a jellemzést adták a költőnőről, a *Nyugat* kritikája alapján: „A női élet rezdüléseit, hangulatait színes és újszerű impresszionizmussal kifejező Szenes Erzsi a *Nyugatban* is teret kapott, de tehetségét Ignotus és Füst Milán gavallérosan túlértékelték.” (Turczel 1995, 23. p.)

A nőírók művei a vegyes értékelések ellenére megjelentek az antológiákban, folyóiratokban, s regényeiket is kiadták, bár értékelésük ugyanolyan egyoldalú volt, mint a példaként tekintett magyarországi vagy erdélyi irodalomban. Elsősorban a „női írást,

2 Csanda 1982. Idézi Gömöri Jenőt (*Tűz*, 1922, 33. p.): „Konstrukciója – a legfehérrholóbb erény női írónál – meglepően érett. (...) valami férfias erő dominálja női látásokkal átszőtt írásait.”

3 Turczel, Csanda, Fónod

női témát és kifejezési módokat” kérték számon műveiken, s ugyanez volt az, amit pozitívan értékelték, mint például Szalatnai Rezső is: „A női szív érzékenységeit és vágyait fejezte ki Palotai Boris, Ásgúthy Erzsébet, Wimberger Anna, s erotikus ernyedtséggel Szenes Erzsébet.” (Szalatnai 1994) S mindkét kisebbségi irodalomban megjelent a par excellence író, Kaffka Margit példájára, Erdélyben Berde Mária, Szlovákiában Szenes Piroška, akit kiemelten kezeltek, talán éppen azért, mert a *Nyugat*-ban is értékelték, s ismerték. „Nevét főleg *Csillag a homlokán* című regénye alapozta meg, melyet a magyarországi és a szlovák nacionalista sajtó is dühödten támadott. Egy novella kötetében van (*Jedviga kisasszony*, 1934), s ennek a legtöbb írása Kardos László megállapítása szerint „igazi novella, a műfaj ősi és eleven törvényei szerint konstruált olvasmány”. (Turczel 1982a, 22. p.)

Míg Szenes Piroškát Magyarországon is elismerték, a *Nyugat* is közölte írásait, s regényeit kiadták, Berde Mária nagyobb elszigeteltségben maradt az erdélyi kisebbségi irodalom képviselőjeként. Szenes Piroška nem vett részt a „szlovenszkói” irodalom-szervezői munkában, s nem foglalt állást az irodalmi vitákban sem – a kisebbségi társadalmi életbe nem kapcsolódott be, a budapesti polgári baloldali írókörnyezetben érezte jól magát (Turczel 1982a, 10. p.) –, bár az irodalmi vitákban való részvétel szinte egyik nőíróra sem jellemző a két világháború között. Az egyetlen kivétel Berde Mária, aki az erdélyi irodalom és irodalmi élet kialakításának és fenntartásának aktív résztvevője volt. Vallani és vállalni című írása (*Erdélyi Helikon*, 1928/8.) a helikonisták első és második nemzedéke közötti vita indító írása volt.

A korszak nőírói szinte minden műfajban alkottak: líra, próza (elbeszélés, regény, mese), dráma. Irodalmi recenziókat, kritikákat, újságcikkeket írtak. Voltak, akik több művészeti ágban is kipróbálták tehetségüket: Pozsonyi Anna például könyvillusztrációkat készített az első szlovákiai magyar tankönyvhöz.

A korabeli és későbbi értékelők, kritikusok között Turczel az, aki nem tesz különbséget női és férfi író között, ebben szinte még a magyarországi kritikusokat is megelőzi, akiknél az esetek legnagyobb részében megjelenik a „női” mint értékelési szempont, s általában nem pozitív értelemben. Turczel időről időre röviden feldolgozza egy-egy elfeledett nőíró életművét is, mint például Szenes Piroškáét (Turczel 1987a) és Ásgúthy Erzsébetét. (Turczel Lajos 1987b, Turczel 1995b)

A szlovákiai magyar irodalommal foglalkozó és azt értékelő művekre nem jellemző ez a hozzáállás. Nagy részük csak átveszi az elődök (Szvatkó, Zapf, Turczel) értékelését, és saját véleményét nem alkot, esetleg csak kiegészíti az előbbieket a politikailag elvárt értékelésekkel.⁴

A Nagyasszony

A korszak kimondottan nőknek szóló témáit a *Nagyasszony* fogalmazta meg, amely a *Prágai Magyar Hírlap* mellékleteként jelent meg, havonta egyszer 1926–1932 között. Már a melléklet elnevezése is utal a tervezett tartalomra, arra, hogy milyen értékeket kíván közölni, és az egyes cikkekből világosan kitűnik, hogy célja a nemzeti érzés, a

4 Csanda, Fónod

nemzeti hovatartozás erősítése, néha túlzottan erőltetett eszközökkel. 1927-től önálló lapként, a szlovenszkói és ruszinszkói magyar nők társadalmi és szépirodalmi folyóirata önmeghatározással, később váltva: társadalmi, szépirodalmi és háztartási lapként jelent meg, és a színvonal egyre inkább a mai értelemben vett „hagyományos női” lap kategóriájába sorolja.

A folyóirat szerkesztője Péchy Gáspárné Bartóky Mária. A lap a kezdetektől olyan irányvonalat képviselt, amely a nők „hagyományos” szerepére, feladataira fókuszált. A család, a kapcsolatok, a háztartás, az irodalom olvasása és szeretete, és mindezeket keresztül a nemzeti szellem erősítése, a nemzeti identitás megtartása.

A lap szerzői túlnyomórészt nők, nem hivatásos újságírók, időnként jelenik csak meg egy-egy író női irodalmi vagy ismeretterjesztő szövege, vagy egy-egy férfi írása. A *PMH*-ban és a többi „komoly” és számon tartott lapban publikáló elismert női és férfi írók, újságírók itt nem kapnak teret, de nem is kerül szóba, hogy a *Nagyasszonyban* publikáljanak.

A haladó női írók, újságírók tehát, ha megjelentetik írásaikat, inkább más lapban teszik ezt meg. A 19. század végének és a huszadik század elejének feminista írásmódja, amely legegységesebben *A nő és a társadalom* című folyóiratban fogalmazódott meg Bedy-Schwimmer Róza szerkesztése alatt, a két világháború közötti időszakban egyre inkább háttérbe szorult.

A *Nagyasszony* rovatai – szépirodalom, esszé, magyar nők munkája (a nőegyletek munkája, rendezvényei, magyar háziipar), háztartás, keresztretjvény, szerkesztői üzenetek, ismeretterjesztés – szintén azt mutatják, hogy a hagyományos női vonalat képviseli. A politikai kommentár, az aktuális politikai, gazdasági, társadalmi helyzet csupán periférikusan, bizonyos eseményeken, történéseken keresztül jelenik meg az írásokban.

A folyóirat réteglap volt, mint ahogy a címéből is kitűnik, a felső társadalmi réteget szólította meg, és ennek a rétegnek a női képviselőit szólította fel a nemzeti identitás megtartásáért való küzdelemre, de szigorúan a nőknek előírt családi, nőegyleti, jótékonykorsági kereteken belül.

A *PHM Nagyasszonya* rokonságban állt *A Magyar Asszony* című lappal, amely Tormay Cécile segítségével kelt életre. A nemzeti kérdés a női egyenjogúsági küzdelmet háttérbe szorította, ill. látszólag kiemelte a nőt, de mint a nemzeti érték őrzőjét, amivel még inkább hagyományos béklyóiba szorította vissza: a családi élet, a háztartás, a gyermeknevelés, önálló, saját élet és választás nélkül.

Összefoglalás

A több száz rövidebb-hosszabb életű újság, folyóirat, kiadvány feltérképezése nagy feladat. A kutató itt csupán kisebb részkutatásokra támaszkodhat, főként a nők, a nőírók szerepét és szereplését tekintve. Az eddig tanulmányozott anyagok alapján úgy tűnik, a nőírók szerepe a politikai, közéleti és kulturális médiákban ugyanolyan jelentős volt, mint az irodalomban, ennek ellenére azonban általában a második vonalba sorolták őket, mára pedig senki sem tud tevékenységükről. Ezért is tartom fontosnak a kutatás folytatását, és további médiák elemzését.

Irodalom

- Bori Imre 1998. „Van-e vajdasági magyar irodalom?” In uő: A jugoszláviai magyar irodalom története. Újvidék, Fórum.
- Csanda Sándor 1982. *Első nemzedék*. Bratislava, Madách, 123. p.
- Elek Tibor 2008. Az önmétaforák születése és alkonya. Esszé a kisebbségi ideológiákról, lét-szimbólumokról. In uő: *Magatartások és formák. Magyar irodalom Erdélyben tegnap és ma*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 173. p.
- Fábri Anna 1996. *A szép, tiltott táj felé. A magyar írók története két századforduló között. (1795–1905)*. Budapest, Kortárs, 196. p.
- Féja Géza 1935. A szlovenszkói magyar tudat. *Magyar Írás*, 4. évf. 10. sz., 94–100 p.
- Filep Tamás Gusztáv 1998. Szempontok a (cseh)szlovákiai magyar sajtó első két korszakának történetéhez. In Filep Tamás Gusztáv–Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. II. kötet. Oktatásügy, közművelődés, sajtó*. Budapest, Ister.
- Filep Tamás Gusztáv 1999. A (cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede. In Filep Tamás Gusztáv–Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. III. kötet. Irodalom, tudomány, könyvkiadás, színház, képzőművészet, ének, zene, tánc*. Budapest, Ister, 1999.
- Gál Éva 2011. Kisebbségi ideológiák és magatartásmodellek a határon túli magyar közösségekben I. *Irodalmi Szemle*, 54. évf. 3. sz. 34–40. p.
- Kovács Endre 1936. A szlovenszkói magyar irodalom sorsa. *Magyar Írás*, 5. évf. 7. sz. 22. p.
- Pomogáts Béla 1984. A nemzetiségi irodalom hőskora 1919–1944. In Záhony Éva: *Romániai magyar szépirodalom a két világháború között. 1919–1944. (Bibliográfia) I*. Budapest, OSZK, 7. p.
- Szalatnai Rezső 1994. Magyar magatartás és irodalom Csehszlovákiában. In uő *Magyar magatartás és irodalom Csehszlovákiában. Cikkek, tanulmányok, kritikák. Válogatta, a szöveget gondozta és a bevezető tanulmányt írta Tóth László*. Pozsony, AB-ART, 205. p.
- Turczel Lajos 1977. Hőskor és dilettantizmus. In uő: *Portrék és fejlődésképek*. Bratislava, Madách, 129. p.
- Turczel Lajos 1982a. Novellairodalmunk 1919 és 1938 között. In uő: *Hiányzó fejezetek*. Bratislava, Madách, 8–24. p.
- Turczel Lajos 1982b. Két háború közti sajtónk alakulása és megoszlása. In uő: *Hiányzó fejezetek*. Bratislava, Madách, 84–119. p.
- Turczel Lajos 1987a. Szenes Piroska. In uő: *Tanulmányok és emlékezések*. Bratislava, Madách, 81–89. p.
- Turczel Lajos 1987b. Egy alig ismert írónők. Ásgúthy Erzsébet írói pályája. *Irodalmi Szemle*, 30. évf. 10. sz. 1072–1081. p.
- Turczel Lajos 1995a. Vázlatos felmérés két háború közti irodalmunk értékviszonyairól. In uő: *Visszatekintések kisebbségi életünk első szakaszára*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
- Turczel Lajos 1995b. Egy alig ismert írónők. In uő: *Visszatekintések kisebbségi létünk első szakaszára*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 53–65. p.
- Turczel Lajos 2002. Magyar írószervezkedési kísérletek az első Csehszlovákiában. In uő: *Visszatekintések a szlovákiai magyar kisebbségi lét első szakaszára*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 9–17. p.
- Vass László 1939. A Felvidéki magyar irodalom. In Csátár István–Ölvedi János (szerk.): *A visszatért Felvidék adattára*. Budapest, Mahr Ottó és Tsa. Rákóczi Könyvkiadó Vállalat, 171. p.

LILLA BOLEMANT

FEMALE ASPECTS IN THE HISTORY OF THE HUNGARIAN LITERATURE AND JOURNALISM IN (CZECHO)SLOVAKIA (1919–1938)

When searching for its identity, Hungarian literature and journalism in (Czecho)Slovakia between the two world wars had taken more directions. Among the authors of the era we can find many women as well, who were recognized in their time but their work was later forgotten. This short study sums up the findings of the first period of a research, the aim of which is to explore the work of female writers and journalists and to set them up in the history of literature and journalism of the era.

NYELVI JOGOK

1.

A kisebbségi és nyelvi jogok helyzete Szlovákiában

Jogsegélyszolgálat 2009–2011

Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2013

PÜSPÖKI NAGY PÉTER

Lehetőségek és választások*

A második világháború viharos időszakának vége felé, 1944. április 19-én születtem az 1972-ben Pozsony II. városkerületébe inkorporált Pozsonypüspökin egy a Monarchia korára jellemző régi polgári család első gyermekeként.

Hatodikos koromtól kezdve bontakozott ki bennem a történelem iránti érdeklődés, noha ez nem volt kizárólagos. Ekkor fedeztem fel a német nyelvű családi könyvek közt az egykötetes Brehm-lexikont az állatok világáról, forgattam a növényhatározót és elmerengtem a Ferenc József kori színes könyvmatos gombahatározó rejtelmében, amely egyik kötete az ehető, a másik meg a mérges gombákat tárgyalta.

Rengeteget olvastam. Az ókortörténeti könyvek értékeire történelem-tanítónóm, Sandtner Józsa néni által ajánlott és kölcsön adott olvasmányok vezettek rá. A plébánia könyvtára akkor még gazdag volt a magyar és magyar nyelvű egyháztörténeti szakirodalomban. Ennek révén ismerkedtem meg a XIX. századi magyar történetírás kiváló alkotóinak számos művével. Sőt ekkor keltette fel érdeklődésemet a héber és az arám nyelv, amely titkaival először egy XVIII. századi latin nyelvkönyv révén kezdtem ismerkedni.

Lelkes és ismételt olvasója voltam Gvadányi Pölöskei nótáriusának, Vörösmarty Mihály, Arany János verseinek és Kölcsey Ferenc társadalomtudományi írásainak, amelyek ma is megbecsült kötetei a könyvtárnak. Elolvastam Jókai Mór összes regényét, némelyiket többször is. Kora ifjúkori olvasmányaim közül nem hiányoztak Verne és May könyvei sem. Ma is meghökkének azon, hogy végigolvastam a Révai Lexikon húsz kötetét.

Az alfától ómegaig elolvasott könyvek közé tartozik még a Borovszky Samu szerkesztette Pozsony vármegye története és főképpen Ortvy Tivadar Pozsony város történetének többször is elolvasott hét könyve.

---

* Tisztelettel köszöntjük a hetvenéves Püspöki Nagy Pétert. Az eredetileg a Pályakép című rovatunkba szánt beszélgetés helyett a szerző saját maga által a folyóiratunk számára megrajzolt arcélét választottuk – ezt ugyanis a magunk (Végh László és Csanda Gábor) eredeti szándékánál is tudományosabban felfogott pályaképének találtuk. Rövidített, szerkesztett változat. A dolgozat teljes egészében Püspöki Nagy Péter születésnapján kerül föl a Fórum Kisebbségkutató Intézet honlapjára.

Írástörténeti érdeklődésem is ekkor kezdődött, nyilván nagy hatással volt rám a Tóra pergamentekercsre kézzel írott veretes héber betűinek szépsége. A heraldika iránti érdeklődésem is erre az időre nyúlik vissza, amikor pusztán esztétikai érdeklődésből fakadóan a Borovszky-monográfia egyszínű címereinek sokaságáról készítettem festett színes változatot. Sőt az oklevélolvasás első kísérletei is idáig nyúlnak vissza, mert az Ortvaznál közölt hasonmásokat az általa mellékelte teljes szövegű átírások segítségével próbálgattam elolvasni.

Ezek voltak azok az alapok, ahonnan a későbbi történéspályám indult.

1. Az érettségítől az egyetemi tanulmányaim befejezéséig és az első doktorátusig (1961–1972). Az első könyveim és az első találkozások a személynek szóló lehetőségekkel és a választás szükségszerűségével

1961. június 12-én érettségiztem Pozsonyban a Duna utcai magyar gimnáziumban, amelyet akkoriban Általános műveltséget nyújtó 11 éves középiskola érettségivel néven neveztek hivatalosan.

Akkoriban január és február folyamán folytak a szokásos jelentkezések a felsőbb szakiskolákra, főiskolákra és egyetemekre. Én is jelentkeztem a pozsonyi Comenius Egyetemre. Erről majd alább a második szakaszban lesz szó.

Márciusban egy váratlan meghívást kaptam egy egyhetes külföldi továbbtanulásra vonatkozó tájékoztatásra egy a Kis-Kárpátokban fekvő üdülőbe.

Amint az a helyszínen kiderült, a Nemzetközi Kapcsolatok Moszkvai Állami Intézete (később Egyeteme), a Московский Государственный Институт Международных Отношений (Университет) által nyújtott továbbtanulási lehetőségről volt szó, teljes körű állami ösztöndíjjal. Mintegy tízen-tizenketten lehettünk ott.

Rendkívül korrekt, tárgyilagos tájékoztatást kaptunk egyrészt az intézet céljáról, másrészt a tanulmányi követelményekről. A nekünk felkínált lehetőség a tanulmányok elvégzése után egy esetleges Moszkvában maradást sem kizárva a csehszlovákiai karrierdiplomata szolgálatba való belépést tette volna lehetővé.

A diplomáciai szolgálat lehetősége meg a határozottan igényes követelményeket támasztó tanulmányok témaköre és a szigorú intézményi fegyelem számomra egészen is vonzóak voltak. Az ajánlat ezen felül még körültekintő is volt, mert a tényleges megkezdésük előtt egyéves intenzív orosz és angol nyelvi felkészítést is magába foglalt.

Azt nem árulták el, hogy az egész Szlovákiából milyen alapon válogattak össze minket. Ez utólag lett számomra érdekessé, mert – amint az a következő szakaszból kiderül –, a rólam készült kádervélemény kifejezetten rossz volt és a továbbtanulásomat kizárta.

A választ nem azonnal kérték, lehetőséget adtak a mérlegelésre. Noha – mint említettem, az ajánlat számomra vonzó volt – végül nem jelentkeztem.

Döntésemben a szüleim nem befolyásoltak. Akkor azonban még időben felette közel volt, hogy a helyi pártbizottság nem ajánlotta a gimnáziumnak, hogy a tanulmányi eredményeim alapján járó ösztöndíjban részesítsenek, édesapám politikai okokból volt raboskodása sem sülyedt a feledésbe, hiszen nagymértékben járult hozzá édes-

anyám súlyos szívbajához, ami sűrűen jelenlévő probléma volt. Mindez összességében nem támogatta azt az elengedhetetlen erkölcsi bizalmat, ami az igenlő döntéshez nélkülözhetetlen volt.

Akkor még nem sejtettem, nem is tudtam, amit a később szerzett sokrétű, részben történetkutatói tapasztalataim fényében felismerhettem, hogy a fasiszta rendszerek és kemény diktatúrák kivételével az aktuális politikai propaganda kívánalmi szerint mozgó vulgus felett lehetnek olyan magas szintű személyiségek, csoportok és intézmények, amelyek céljai, törekvései és magatartása annak ellenére is bizalomra érdemes, ha azt a széles társadalmi viszonyok nem látszanak igazolni.

Ezért, ha a mai ismereteim fényében, de akkor kellene újfent dönteni, lehet, sőt valószínű, hogy másképpen döntöttem volna. Ezt azonban senki ne tekintse sajnálkozásnak, mert nem az.

Ez az első választásom volt eddigi életem számos választása közül annak a kettőnek az egyike, amely helyessége nem egyértelmű.

A gimnázium rettegett attól, hogy teológiai tanulmányokat fogok folytatni. Ezért mindent megtettek annak érdekében, hogy az egyik csinos és kedves osztálytársnőmmel, egy régi pozsonyi család sarjadékával összeboronáljanak.

Én meg azt fontolgattam, hogy jogász vagy történész legyek-e. Végül győzött bennem a történelem iránti vonzalom. Benyújtottam tehát a jelentkezésemet a Comenius Egyetem Bölcsészkarára Pozsonyban. A felvételi vizsgára annak rendje és módja szerint meghívtak.

A meglepetés ezután jött. A felvételi vizsgán nem történelmi ismereteket felmérő kérdéseket tettek fel nekem, hanem azt firtatták, hogy a „burzsoá-klerikális” múltú családból eredő szemléletemet miképpen fogom tudni összhangba hozni a marxizmus-leninizmus szellemével. Erre azt válaszoltam, hogy a nagy tudású és tehetséges leendő egyetemi tanáraink bizonyára majd meggyőznek az igazukról. Úgy tűnik, sem a nagy tudásukban, sem a tehetségükben nem bíztak, mert postafordultával megkaptam az elutasító határozatot.

Mind az elutasítás, mind a feltett kérdések felháborították a már említett volt gimnáziumi osztályfőnökömet és egyben történelemtanároimat, Hopko Jánost. Az illető tanszéken volt egy földije, aki minden köntörfalazás nélkül elmondta, hogy az egyetem igen rossz kádervéleményt kapott a családomról, ezért eleve eldöntötték, nem vesznek fel.

Ez volt számomra az első tanulság arra nézve, hogy ugyanabban a társadalmi rendszerben az alacsonyabb és magasabb rendű intézmények és vezetői meg munkatársaik értékrendje nem azonos. A kimagasló hírnevű moszkvai Nemzetközi Tanulmányok Intézetében való továbbtanulásnak a rossz kádervélemény nem lett volna akadálya, míg a pozsonyi egyetem akkori politikai motivációkkal terhelt körülményei között akadályt képezett.

Az elutasítás nem választás volt, hanem helyzet, amelyet meg kellett oldani. A rossz kádervélemény minden tekintetben korlátokat jelentett. Akkor még érvényben volt a haladéktalan munkavállalás büntetőjogi következményekkel járó kötelezettsége. Ezért átmenetileg a helyi földműves-szövetkezet alkalmazottjaként raktári munkás lettem.

A Szent Cyrillről és Metódról elnevezett Hittudományi Kar részéről jelzést kaptam, hogy ha egy évet fogok dolgozni a földműves-szövetkezetben, akkor munkásnak tekintenek majd és fel fognak venni.

Az esztendőtt arra használtam fel, hogy a 7–8. osztályos koromban magánszorgalomból megkezdtem, majd a gimnáziumban tantárgy keretében szerzett latin nyelvi ismereteimet elmélyítsem, mert a Hittudományi Karon akkoriban a fő tárgyakat még latinul adták elő.

A teológiai tanulmányaimat a mondott római katolikus Hittudományi Karon 1962 szeptemberében kezdtem meg. A kar és a vele szorosan egybekapcsolt papi szeminárium kis közösség volt. Az öt évfolyamban összesen ötven hallgatót képeztek egész Szlovákia számára.

Az oktatás, mint említettem, a fő tárgyak esetében latin nyelven folyt. Én már jó latitudással érkeztem, így számomra nem okozott gondot, hogy a hagyományos teológiai képzés első két évében a skolasztikus filozófia alaptárgyait, a logikát, kritikát, ontológiát ne csupán hallgassam, hanem értsem is. A bibliai ismeretek segédtudományait, a latin, ógörög, héber, arab és ógyházi szláv nyelvet meg a bevezetést a bibliai alapismeretekbe már szlovákul adták elő. Az említett nyelvek tanítása a latin kivételével inkább tájékoztató bevezetés volt.

A skolasztikus, vagy tomista filozófiát az említett keretek közt kiváló tudású professzor, az 1971-ben elhunyt ThDr. Jozef Straka adta elő, aki Rómában a Gregorianum Egyetemen szerezte meg a teológiai magisteriumot és a doktorátust, amely a jezsuiták kezében volt.

Hazatérte után a pozsonyi, akkoriban autonóm római katolikus Teológiai Karon a tomista filozófia professzora lett, ilyenként ismertem meg. Nagy tudású, jóindulatú és korrekt professzor, igazi ortodox tomista szellemiségű ember volt. Nem szerették, mert nem viselte el a magolást, sőt ha kellett, a tanártársaival is szembeszállt.

Általa ismerkedtem meg a tomista filozófus, Aquinói Szent Tamás (1225–1274) tanításával, akiről tudni kell, hogy a párizsi egyetem professzora volt és ő emelte be Arisztotelész filozófiai rendszerét a keresztény filozófiába. Ekkor lettem Aquinói mester kései tanítványává, és ma is az vagyok. Világos logikája, kritikája és ontológiája alapozta meg a történettudományi eredményeimet is.

Több más teológiai professzorról is fontos említést tennem, akiknek mind emberi, mind szakmai tekintetben sokat köszönhetek. Ezek közé tartozik Alojz Martinec, az ószövetségi bibliai tudományok, Alojz Miškovič, az ószláv nyelv, az egyháztörténet és az egyháztörténeti segédtudományok professzora és nem utolsósorban a theologia moralis tanára, Cyril Dudáš.

Az akkori viszonyok közt széles körűnek mondható kapcsolataim alakultak ki több külföldi katolikus egyházi központtal. Személyes baráti kapcsolatba kerültem az akkori berlini érsek, Alfred Bengsch bíboros jogtanácsosának teológus fiával, egy belga teológussal, akiről még szót ejtek, egy-két ausztriai és német püspökséggel, sőt vatikáni kapcsolataim is alakulni kezdtek. Kutatóként pedig jó kapcsolatba kerültem az Esztergomi Érsekséggel, és barátokra találtam a Pannonhalmi Főapátságon is.

Az említett helyekről, kiváltképpen néhány osztrák és német püspökségtől, sőt Vatikánból is értékes teológiai szakirodalom bő sorozatát kaptam, köztük a

Gregorianum meg a madridi pápai egyetem kiadványait, kézikönyveit, amelyek gyakran heti-kétheti sűrűséggel postán érkeztek. Nem csupán a teológiai ismereteimet mélyítették el, hanem nagymértékben megalapozták azokat az elengedhetetlen ismereteket, amelyek nélkül az európai térség egyetemes középkori történetét, a közös vallási, jogi és kulturális alapokat, azok hatását az egyes államokra nemzeti nézőpontból vagy egyáltalán nem, vagy csupán torzan lehet felismerni.

A biblikum és a dogmatika kifinomult és sokoldalú szakirodalma olyan szövegfilológiai szempontrendszert nyújtott, amelyet eredményesen tudtam és tudok felhasználni a történeti forráselemzésben is.

Mint fontos értéket meg kell említenem a retorika gyakorlati és elméleti oktatását, amely ma szinte minden kelet-európai egyetem képzéséből hiányzik.

Teológiai tanulmányaim befejezését négy teljes tanév elteltével a papi békemozgalom szélsőséges korifeusai akadályozták meg. Formálisan 1966. november 12. napján, amint azt a következő szakaszban vázolólok fel.

Az 1951-ben megalapított csehszlovákiai papi békemozgalom, amelyet az 1968. év eseményei söpörtek el, lényegében a kommunista és elvi szinten ateista államhatalom meg a papság egy részének elvtelen kollaborálását jelentő szervezet volt. A II. vatikáni zsinat idején (1962. 10. 11. és 1965. 12. 8.) és azt követően intenzív tevékenységet fejtett ki annak érdekében, hogy a papságot Róma hűségétől és a helyi püspökök iránti engedelmességtől eltántorítsa és végső, még csak sejtethető célként, valamiféle új nemzeti egyházat hozzon létre.

Ezekbe a törekvésekbe nem csupán a felszentelt papságot igyekeztek több-kevesebb sikerrel bevonni, hanem az e tekintetben meglehetősen tájékozatlan teológiai hallgatókat is meg kívánták nyerni.

Ezeket az eseményeket megelőzve kezdett beérni a XXIII. János pápa által megkezdett, majd VI. Pál pápa által folytatott vatikáni „keleti politika”, azaz nyitás Moszkva felé, amelynek gyakorlati megtestesítője és motora Agostino Casaroli bíboros államtitkár volt. A nyitás már 1964-ben Magyarország és Vatikán közt részleges egyezményhez vezetett. Ez eredményezte a vallásgyakorlatra vonatkozó törvény elfogadását Moszkvában, valamint a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását.

Moszkva rendelkezésére a Varsói Szerződés tagállamai engedélyezték, hogy a Vatikán megbízottja a moszkvai útja kapcsán minden teológiai kart és papi szemináriumot meglátogathasson. A megbízott az említett belga teológus volt. A pozsonyi teológiai kar és papi szeminárium vezetői nyugtalanul várták a látogatását.

Megrökönyödésükre a megbízott velem kívánt találkozni. Letagadták, hogy az épületben vagyok. A találkozó a kánonjogi szeminárium könyvtárában, ahol könyvtáros voltam, akaratuk ellenére megvalósult.

A következő napon az Állambiztonsági Rendőrségen találtam magam. Az elsőt több kihallgatás követte. Számomra ezek megrázó események voltak, hiszen e tekintetben teljesen tapasztalatlan voltam. Végül a kihallgatótiszt elmondta, a Teológiai Kar vezetői azzal jelentettek fel, hogy én lennék a Vatikán rezidense és rádióadót kaptam a megbízottól nagy csokoládétáblának álcázva. Hozzátette, hogy ha rádióadóm lett volna, azt előbb fedezte volna fel a szolgálatuk, mint a Teológia vezetői.

A provinciális békepapság nem volt tájékozott a Vatikán és Moszkva közti nyitás komolyságáról, és ahelyett, hogy ennek irányába haladtak volna, földhözragadt provinciális szervilizmusban éltek.

Miután a teológushallgatók előtt presztízsem volt, a kari vezetés a kar titkára révén sorozatosan egyre nagyobb ajánlatokat tett, ha támogatni fogom a papi békemozgalmat. (Kezdetben jól jövedelmező, kevés feladattal járó káplánságot a Dómban, majd ezen felül mentesítést a katonai szolgálattól, végül teológiai doktorátust és tanári állást a karon.)

Annak reményében, hogy az ígéretes karrier talán „józan belátásra” bír, kari békepapi konferenciát szerveztek, amelyen egy általuk előre elkészített maszlagot kellett volna felolvasnom.

Fel is olvastam egy hasonló terjedelmű, kb. tíz soros szöveget, de nem azt, amit fel kellett volna olvasnom. Elmondtam, hogy a béke eszméje szent, mindenkinek törekednie kell rá, de oly módon, hogy ezen a címen ne szakítsanak el a római pápa főségétől és ne helyezték mellékvágányra a megyés püspököket, mert ilyen célokban soha nem fogom támogatni őket. A konferenciának nyomban vége szakadt, hallatlan zűrzavar keletkezett, a rektor másnap sokszorosan megfenyegetett.

A karácsonyi szünetben principálisom, Dr. Horváth Károly közölte velem: „Többé be ne tedd a lábad a Teológiára, ki vagy rúgva, az Isten sem segít rajtad!” Az Isten mégis megsegített. Ekkor még meggondolták magukat.

A nyári szünet elején, amikor már a teológusok otthon voltak, a rektor meg a dékán rendeztek egy kizárási komédiát, amelyen megállapították, hogy reménytelenül javíthatatlan vagyok. Ennek alátámasztására hamis tanút is hoztak, egyik hallgatótársamat, aki azt az ostobaságot adta elő, hogy arra akartam rávenni, szökjön Romániába! Meg is jutalmazták érte egy jövedelmező sinecurával, feladatokkal nemigen járó beosztással.

Röviddel ezután a titkosszolgálat egyházi ügyekkel foglalkozó egyik tisztje találkozóra hívott az egyik kávéházba.

Előadta, lehetővé teszik, hogy útlevéllal, amelyet egy-két nap múltával kiutazóvízzel ellátva megkaphatok, Rómába utazzam. Azt is elrendezik, hogy anyagi gondjaim se legyenek. Szabad kezet kapok abban, hogy mely katolikus egyetemen fogok tanulni Rómában, szabadon részt vehetek bármiben. Törekedjem arra, hogy minél sikeresebb legyek. Aláírni semmit sem kért, azt azonban kikötötte, ha a nyári szünetekre hazalátogatok, menjünk el többször közös ebédre.

Az ajánlat meggyőződésem szerint komoly volt, és álltak volna íratlanul is a szavukat. Gondolkodási időt is kaptam. Az ajánlatot azonban erkölcsi okok miatt nem fogadtam el. Többé nem találkoztunk.

A Teológiai Karon történeletről természetesen a püspökömet, ThDr. Lazík Ambrust – aki felvett a klerikusi rendbe (ezt az egyházi hivatalok viselésére feljogosító alsó rendet az új egyházi törvénykönyv eltörölte) – részletesen tájékoztattam egy hosszabb latin nyelvű feljegyzésben.

ThDr. Lazík Ambrus püspök úr magához kéretett. Hosszabb beszélgetés keretében elmondta, hogy a helyzetbe egyszerűen nem tud beavatkozni, mert a teológián hatalmaskodó békepapak semmibe veszik. Miután nem volt magasabb egyházi rendem, szabad belátásomra hagyta a továbbiakat.

A Teológiai Kar döntését természetesen megfellebbeztem. Az iskola- és művelődésügyi megbízotti hivatal (Poverenictvo SNR pre školstvo a kultúru PŠK) egyik osztályának, az Egyházügyi Hivatalnak akkoriban nagyhatalmú vezetője, Belánsky magához rendelt.

A beszélgetésünk értelmes volt. Elmondta, hogy ha kívánom, felveszi a telefont, elrendeli, hogy a kizárásomat felejtsek el, s mivel a rendelkezését nem lehet megszegni, folytathatom a tanulmányaimat. Figyelmeztetett azonban: tudatosítsam, hogy fél éven belül újfent meg fog ismétlődni a helyzet, mert jellemtelen emberekről van szó.

Ajánlotta, gondoljam meg a döntésemet. Mivel a helyzetelemzése helytálló volt, közöltem vele, civil egyetemen kívánom folytatni a tanulmányaimat. Azt mondta, ha bármilyen szakra jelentkezem a Komenský Egyetemre, fel fognak venni.

Többé nem találkoztunk. 1966. november 12. napján kézbesítette a posta a fellebbezést elutasító határozatot. A teológiai tanulmányaim ezen a napon befejeződtek.

Érdeklődésként jegyzem meg. A következő tavasszal, 1967 tavaszán jelentkeztem a Comenius Egyetem Bölcsészkarára a levéltárban szakra. Felvettek.

Később a tanszékvezetőm, néhai Alexander Húščava professzor, akivel szinte baráti kapcsolatba kerültem, elmondta, hogy noha a felvételi vizsgán kiválóan megfelelttem, a határozat politikai okok miatt, teológiai tanulmányaimra tekintettel nemleges volt.

A levéltárani tanszék ekkor váratlanul minisztériumi ellenőrzést kapott, és a kiküldött bizottság súlyosan kifogásolta az elutasító határozatot. Arra hívták fel a tanszék figyelmét, hogy egy tehetséges induló fiatalembernek pusztán azért, mert korábban teológiai tanulmányokat folytatott, nem szabad megtörni a karrierjét. Az elutasító végzést megsemmisítették és helyette a felvételemről kaptam értesítést.

Ne feledjük, ez 1967 tavaszán történt, egy évvel 1968 előtt. A nagyhatalmú állami tisztviselő önzetlenül állta a szavát. Lelkében nyilván ő is tudta, a régi rendszeren változtatni kell. Nem tudtam már neki megköszönni. Köszönetemet most rovom le.

Ezt követően különféle mendemondák kaptak lábra, amelyek szerint sutba vágtam a reverendát, mert szerelmes lettem.

A valóság az, hogy a később nejemmé lett Szilviával két nappal azt követően találkoztam, amikor már kézhez kaptam a kizárást véglegesítő végzést, azaz 1966. november 14-én. Ezután még hat év telt el, amíg házasságot kötöttünk.

A történetírás, mint az a fentiekből kiderül, régi érdeklődésem volt. Teológus koromban kezdtem meg a rendszeres forrásfeltárást, Püspöki történetének megírását.

A Pozsonyi Városi Levéltárhoz kapcsolódik majdani professzorommal, Alexander Húščavával történt első találkozásunk.

A tudományos történeti mű felépítését, kellékeit, a tények, események vizsgálatának módszereit és egyéb csínját-bínját nagy példaképem, Ortvy Tivadar Pozsony város története című művéből elemeztem ki. Szerencsés volt a példakép-választásom, mert az alapul vett könyvét, amely vagy száztíz éve látott napvilágot, ez ideig még senki felül nem múlta és még soká nélkülözhetetlen forrásmű lesz. Így lesz ez annak ellenére, hogy időközben számos új régészeti és kora középkori, vagy ha úgy tetszik, 1000 előtti időből való új és becses ismeretre tettünk szert. Ortvy Tivadar munkái révén a régiségből a praktikus tanítóm volt.

A tudományos alkotás szellemi követelményeit másik virtuális mesteremtől, Aquinói Szent Tamástól, a párizsi egyetem említett professzorától tanultam meg. Sokat foglalkozott különféle írásaiban az alkotás kérdéseivel és körülményeivel. Ő ismerte fel, hogy a valódi mű először az alkotója lelkében, szellemében formálódik ki. Amíg ott meg nem érik, teljessé nem válik, nem szabad kivetíteni, mert csupán torzó lesz, de könnyen lehet, hogy az sem. A kivetítés sokféle lehet. A festő lefesti a belső képet, a szobrász például kőbe vési azt, és addig munkálkodik rajta, amíg az anyagi alkotás a szellemi képnek a legjobban megfelel. Ha meg valaki írja a művét, akkor előbb ismernie kell azok tudását, akik a témával foglalkoztak. Minél áthatóbban meg kell ismernie a leírandó dolgokat, majd össze kell hasonlítani a korábbi ismeretekkel, fel kell ismerni, hogy azok miben és mennyiben helyesek, miben pontatlanok vagy rosszak, annak okát kell adni, bizonyítékkal alátámasztani és levonni a következtetéseket. Természetesen mindebben maradéktalanul választ kell adni a ki, mikor, kivel, miért, hogyan és mi célból kérdésekre. Ha ezt mind megtettük, elkészült az új mű, és annak jónak is kell lennie.

Püspöki mezőváros történetét a fentiek szellemében írtam le. Az új történeti felismerések sorát alapoztam meg vele. Ilyen a Limes Romanus valódi helye a szlovákiai Duna-szakaszon, amelyet még most is sokan a Nagy-Duna mai vonalán szeretnének látni. Időközben kétségtelenné vált, hogy a Csallóköz északi oldalán húzódott. Ebben fogalmaztam meg a Frank Birodalom avar tartományának alapvető kérdéseit és jutottam el addig, hogy az a tény, hogy Püspöki az esztergomi érsekek ősi birtoka, de mégsem Érsekfalva, feltárandó kérdés. Későbbi kutatásaim folytán tártam fel, hogy az Esztergomi Érsekséget egy országos joghatóságú Esztergomi Püspökség (963–1000) előzte meg. Más írott bizonyítékok mellett erre utal az érsekség hét ősi Püspöki nevezetű birtokának ez a névalakja is.

Kutatásaimról tudomást szerzett néhai Mandli Imre, a Helyi Nemzeti Bizottság elnöke, egyébként akkoriban igen befolyásos politikus, s megkeresett azzal, hogy szívesen megjelenteti a könyvemet magyarul és szlovákul is.

Támogatásával és személyes kapcsolataim keresztül ismertem meg először a könyvnyomtatás nyomdai rejtelmét. Mivel a képanyagot már én szerkesztettem tipográfiai tekintetben is, indult el a könyvtipográfia iránti érdeklődésem, amely odáig fejlődött, hogy később könyveim nyomdai tipografizálását kizárólag magam végeztem.

Néhai Mandli Imrében egy végtelenül becsületes embert ismertem meg, aki a köz szolgálatát önzetlenül végezte.

Első könyvem két kiváló személyiség lektorálta. Szakmai tekintetben a szlovák középkortudomány kimagasló alakja, későbbi professzorom, Richard Marsina. Magyar stilsztika tekintetében pedig néhai Turczel Lajos, aki kigyomláta az első munkám nyelvi pongyolaságait.

Püspöki mezőváros története magyar változata azon a héten került nyomdába, amikor megkezdtem tanulmányaimat a Comenius Egyetemen. Kevesen mondhatják azt, hogy doktori disszertációjukat azt megelőzően készítették el, mielőtt szakmai tanulmányaikat megkezdtek az egyetemen.

Mint már említettem, a világi egyetemi tanulmányaimat 1967 szeptemberében kezdtem meg a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészkarán a levéltártani tanszéken. A tan-

szék vezetője a nagy szakmai tekintéllyel bíró Alexander Húščava professzor volt, akiről fentebb már megemlékeztem.

Máig emlékszem az első évfolyamot záró paleográfiavizsgára. A jelentkezett hallgatók közül senki sem jött el. A professzor meg boldog volt, hogy valaki ott van, így reggel nyolctól délután egyig „vizsgáztatott”. Azon túl, hogy végig megbeszéltük a paleográfiakönyvében foglaltakat, sok mindenről esett szó.

Röviddel ezután magához hívott és közölte, hogy nyolc félév teológia után méltánytalan ismét első évfolyamban kezdeni, de a teológiai tanulmányok beszámítására nincs mód. Ezért felajánlotta, hogy ha egyetértek vele, felterjeszt rendkívüli tantanterv engedélyezésére, s így tudományos szakirányú, azaz nem történelemtanári oklevelet kaphatok. Ajánlatának azért örültem és azért fogadtam el, mert ezzel hajdani, még a gimnázium végén megfogant szándékom valósulhatott meg, hogy medievista legyek. Az egyetemi tanács elfogadta professzorom felterjesztését, rendkívüli tanulmányi tervet kaptam tudományos szakirányra és egyúttal mindezt az egyetemi diploma minimális feltételét jelentő négy év alatt szerezhettem meg.

Közben 1968-ban megjelent Püspöki mezőváros története című könyvem nyomtatásban, a következő évben annak szlovák változata. 1968-ban jelent meg az Irodalmi Szemlében az első tudományos tanulmányom, a kifejezetten paleográfiai témájú Felsőszemerédi rovásemlék. Ezek alapján Húščava professzor a tanszéken bejelentette, hogy a diploma megszerzése után tanársegédje leszek. Rendeztünk is ennek címén egy kisebb zsúrt.

A dolgok azonban másképpen alakultak. Húščava professzor 1969 augusztusában meghalt. Egyik-másik, a tanszéken dolgozó oktató erős konkurenciát látott bennem, főként az 1970-ben megjelent Dunaszerdahely város címere c. könyvem és a Limes Romanus tanulmányom után.

A történelem segédtudományaiból az akkor még létező „doktor filozofie”, PhDr. minősítést 1972-ben, egy évvel az egyetemi diploma megszerzése után a szokásos szigorlatok és védés után megkaptam.

2. Feleségemről, Szilviáról

Első találkozásunkról, két nappal a teológiáról történt eltávolításom után, már említést tettem.

Találkozásunk és megismerkedésünk spontán egymásra találás és abból fakadó, hosszasan érlelődő szerelem és házasság lett. Ami minket összekötött, az kizárólag a kölcsönös személyes vonzalom volt.

Léva mellett egy kis faluban, Zsemléren született. Mint később kiderült, 1945 előtt egy a társadalmi felvirágzás küszöbén álló mezőgazdasággal foglalkozó családban.

A lévai magyar gimnáziumban érettségizett. Ezt követően tanulmányait az akkoriban még Agrártudományinak nevezett Egyetemen, Nyitrán folytatta közigazdaságtan szakon.

Ha a szükség úgy hozta, Ő volt a titkárnóm, ő gépelte tisztába a kézirataimat, bizonyos területeken kisegített a kutatásban is. Végül pedig ő volt kézirataim első szigorú lektora. Nem csak a stílisztikára, az értelmes mondatszerkezetekre ügyelt, hanem éles szemmel vette észre mondandóm érdemi, tartalmi réseit. Ügyelt arra, hogy szövegeimben véletlenül se maradjon olyan felesleges állítás, megjegyzés, amely indokolatlanul,

vagy nem alapos szükségből másokat kellemetlenül érintene. A tapintatosság és a nagyvonalúság ugyanis a lelkéből fakad.

Lehet, feltűnik a következetesen használt múlt idő. Sajnos súlyos betegségem miatt (a gerincvelőmben a nyaki részen nagyméretű tumor keletkezett) – amely több mint tíz éve jelentkezett –, minek következtében fokozatosan mozgásképtelenné váltam, végül 2008-ban nyaktól lefelé teljesen béna lettem. Ez az oka annak, hogy utolsó könyvem dátuma 2002. Az alkotómunka folytatásához most kezdek visszatérni.

Életemnek ebben a nehéz szakaszában nem csak fizikai értelemben volt támogatóm. Neki köszönhetem, hogy lelkemet is óvta és segített abban, hogy a legnehezebb időszakokban is a szakmai érdeklődésem fennmaradhatott, és ma már visszatérhetek a tudományos alkotáshoz.

Mindezt így leírni igen könnyű, de ő látott el testi esetlenségemben, nem hagyott magamra soha. A hosszú kórházi hónapok alatt is reggeltől estig velem volt. Nem terhelte aggodalmaival és félelmeivel, hogy megmaradok-e. Ezeket a lelki szenvedéseket csak azok tudják felfogni és megérteni, akik azt valamilyen módon átélték.

Az életünk szép és nehéz napjaiban egyaránt nagyszerű hitvesnek bizonyult. Szó szerint valósította meg a feleségnek azt a bibliai eszményét, amelyet a Példabeszédek Könyve oly szépen ír le [31, 10–31.].

Ezért Szilvia számomra az Isten áldása, és remélem, hogy a Gondviselő még hosszú ideig megtart minket egymásnak szeretetben és egészségben.

3. Tudományos pályafutásom első hivatásos szakasza: és ami körülötte volt (1971–)

Fentebb már említettem, hogy hajdani tanárom, Alexander Húščava professzor, aki a történelem segédtudományainak önálló képzési ággként elismert szlovákiai megalapítója, tanársegédként kívánt alkalmazni a tanszékén, a Levéltárban és Történelem Segédtudományai Tanszéken (Katedra archívnickva a pomocných vied historických) a pozsonyi Comenius Egyetemen. Nyilvánosan bejelentett szándéka közbejött váratlan halála miatt nem valósult meg.

A már említett két könyvem (Püspöki mezőváros története, 1968 és Dunaszerdahely város címere, 1970), az önálló magyar és szerzői fordításban megjelent szlovák változatra tekintettel négy könyvem (Podunajské Biskupice. Monografia starších dejín, 1969 és Erb mesta Dunajskej Stredy, 1970), illetve a két egészen új tudományos eredményeket hozó tanulmányom (a Felsőszemerédi rovásemlék, 1968 és a Limes Romanus na Slovensku, 1970) már ismertté tették a nevemet. Ezek megfelelő számú és nagyságrendű megbízást hoztak, illetve helyeztek kilátásba.

A szocialista Csehszlovákiában érdekes módon még jogi értelemben is (rendes és részletes törvényi rendelkezések formájában) élt a Monarchia ausztriai részeiből Csehországon át ide származott szabadfoglalkozású tudományos kutatói státus. Ezt a státust minősített kutatók bizonyos szakmai feltételek teljesítése esetén nyerhették el.

Noha ez a státus a művelt világban mindennapos, bevett és elismert dolog, Magyarországon, ahol az akadémiázus szinte hatóság, soha nem létezett intézményes formában. (Az ott divatozó szabadúszónak semmi köze ehhez a státushoz.) Érdekes

módon Szlovákiában a polgári társadalomnak ezt a régi intézményét a rendszerváltás után törölték el, kihalásos formával.

Én a tudományos kutatás meg a tudományos véleménynyilvánítás nem korlátozható szabadságának a híve vagyok. Ez valójában alapvető emberi jog és a fejlett országok alkotmányai is garantálják ezt a szabadságot, a Szlovák Köztársaság is.

A szabadfoglalkozású tudományos kutatói státust megfelelő közjogi garanciák esetén jobbnak tekintetem, sőt – ha még létezne – ma is jobbnak tartanám az intézeti státusoknál. Ezekben ugyanis az előmenetelre is kiható tekintélyelvűség meg a hallgatólagos elvárások sokasága, a háttérbeli klikkérdések befolyása, elismerjük vagy sem, korlátozza a tudomány szabadságát.

A másik oldalon tény, hogy a fizetett kutatói státus kellő simulékonyság esetén szinte kockázatmentes, nem jár megélhetési gondokkal, sem igazi teljesítményi és eredménykövetelményekkel, amelyek általában is lazák.

A szabad státusban működő tudományos kutató, noha semmi esetre sem vállalkozó, sok tekintetben a vállalkozási feltételekhez, kockázatokhoz és bizonytalanságokhoz hasonló helyzetekkel találja magát szemben.

Családom régi hagyományainak megfelelően vállaltam a szabadság árát.

Akkoriban a kinevezés a tudományos kutató esetében a Tudományos Kutatók és Egyetemi Oktatók Szakszervezete Országos Elnökségének (az ÚVSOZ pracovníkov školstva a vedy) és a Szlovák Tudományos Akadémia Elnökségének közösen gyakorolt hatásköre volt. 1971. július 1-jei hatállyal megkaptam a szabadfoglalkozású tudományos kutatói tevékenységemet lehetővé tévő kinevezést „samostatný vedecký pracovník” besorolásban. Szó szerint önálló tudományos dolgozót jelent, ami tartalma szerint a magyarországi terminológiában tudományos főmunkatársnak felel meg.

1971. július 1. napjával tehát megkezdtem a szabadfoglalkozású tudományos kutatói pályafutásomat.

Az első általam felfedezett új római felirattöredék Püspöki mezőváros történetéhez kapcsolódik.

A templom padlásterében fennmaradt felirattöredék az ún. cursus honorum típusú feliratok közé tartozik, amelyek valamely magas rangú tisztviselő életpályáját tartalmazzák. A töredékből kiderül, hogy a felirat készítésében szerepe volt a helyi igazgatás képviselőinek (quattuorviri I.D.), a környező birtokok tulajdonosainak, vezetőinek és az iparosok testülete főnökének. A szakma örömmel fogadta az új emléket.

A következő római kori írott dokumentum, egy katonai pecséttel ellátott cseréptöredék véletlenül került elő mintegy hat-hét méteres mélységből a szövetkezet által folytatott kavicsbányászat közben a mogyorósi út külső részén.

A kétsoros katonai pecsét felső sora letörött, az alsó az első betű kivételével, amelyből csak az alsó töredék maradt meg, ép és jól olvasható. A töredékbetű alsó része egyértelműen a C maradéka. Ennek alapján a pecsét alsó sorát C[ohors] II Ital[icorum] VOL[untariorum]-nak kell olvasni. Ennek jelentése az Itáliai önkéntesek második cohorsa, azaz százada. A pecsétes cseréptöredéket fényképpel és olvasattal 1970-ben a Limes tanulmányomban tettem közzé a Comenius Egyetem évkönyveinek Historica sorozatában.

Már a Püspöki mezőváros történetének írásakor, 1967/1968-ban, miután az érseki palota kertjében fennmaradt Alexander Severus császár korában, 230-ban készült mérföldkő mellé újabb felirattöredék társult, meg kellett vizsgálni, vajon Püspöki térsége a birodalom területéhez tartozott-e.

A Carnuntumtól, Felső-Pannónia fővárosától (ma Deuts-Altenburg és Petronell Ausztriában) számított, a mérföldkőn szereplő távolsági adat ugyanis Püspöki mai kataszterébe esik.

Ekkor, főként Claudiosz Ptolemaiosz – Kr. u. 120 táján készült világtérképe szerint – szélességi és hosszúsági adatai alapján, a Duna vonala a mai Kis-Duna medrében haladt. A birodalmi világi és katonai közigazgatásáról a IV. századból ránk maradt jegyzékben, a Notitia Dignitatumban pedig Felső-Pannóniában két olyan tribunusi (katonai parancsnoki) székhellyel rendelkező katonai állomás is szerepelt – Arrianae és Carratena (~Carobensis) –, amely nem található a Carnuntum–Brigetio (Ószőny) és a Carnuntum–Sabaria (Szombathely) közt haladó római országúton. Az egyikük Püspöki kataszterében feküdhett.

Ezek az objektív tények feljogosítottak arra, hogy 1968-ban felvessem, majd később további leletek és tények fényében pedig részletesen bizonyítsam, hogy a mai Csallóköz térségében a Római Birodalom határvonala a Kis-Duna mentén halad, azaz a birodalmi határsáv előbb 7,5, később 15 km mélységig e vonaltól északra húzódott, ami számos más római kori lelet és néhány felirat eredetét is megvilágítja.

Ezeket a kérdéseket főképpen Püspöki mezőváros történetében (1968), a Limes Romanus na Slovensku-ban (1970), Quintus Atilius és családja sírfelirata Boldogfán (1981), a Boldogfa könyvében (1981), a Csallóköz vízrajzi képének története Strabón Geógraphikájától IV. Béla koráig (1985), Dunaszerdahely kiadatlan története I. kötetében (1979) és A Csallóköz neveiről szóló könyvében (1988, 1991) újabb és újabb tényeket felszínre hozva feltártam. A kérdés legfrissebb, rövid, de fontos összegezése a Pozsonypüspöki írásos említése 1221-ben és ami körülötte van c. tanulmányomban (2011) található.

Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék, egy tényre szeretnék rámutatni. A birodalmi határ új helyének a kérdését a rajta fanyalgók nem vizsgálták meg soha. Így arra az egyszerű tényre sem figyeltek fel, hogy a Csallóköz térségében a Nagy-Duna medre 7–15 méterrel magasabban fekszik, mint a Kis-Dunáé. A víz pedig, ameddig a fizika törvényei érvényben maradnak, nem felfele, hanem lefelé folyik. Ha Pozsonynál a XVII. századtól kezdve nem építettek volna egyre kiterjedtebb gátakat és zsilipeket, a fő Duna ma is ott folyrna. Ezt még a XIX. században is tudta minden tájékozott ember.

Pozsony város új, szép kivitelezésű és gazdag képanyaggal ellátott, kizárólag szak kutatók által írt története első kötetében van egy rövid közlés. Püspökön a III. dülőben római katonai táborot találtak és szakmai publikációja előkészületben van. Többet én sem tudok.

Ez a katonai tábor pusztá létével minden egyébként nem indokolt kétséget elsöpör, mind Püspöki római kori településtörténete, mind a Limes Romanus fekvése, mind a birodalmi határsáv helyzete tekintetében. A boldogfai és az érsekújvári, a komáromi meg a celemantiai (izsa-leányvári) leletek helybeli származását megerősíti. Ez a lelet a hetvenéves születésnapom alkalmából fontos, a már három-négy évtizeddel korábban közölt tudományos eredményeim hitelesítését jelentő szép ajándék.

Arról említést tettem, hogy már az alapiskola 6–8. osztályaiban tanulva Borovszky Samu vármegyétörténetében található fekete-fehér címerrajzokról színes változatokat készítettem. Ennek révén szinte tudat alatt formálódott ki bennem a címerek esztétikájának, szerkezetének, tartalmának, mondanivalójának és üzenetének megismerése. Ez olyan folyamat lehetett, mint amikor a csecsemő beszélni tanul a szülőktől és a családi környezettől. Ily módon, tankönyv nélkül is, mélyen a lelkembe szívva, megtanultam a heraldika nyelvét.

Ezen a nyelven akkor szólaltam meg, amikor Dunaszerdahely Város Tanácsa pályázatot írt ki a város címere megalkotására. Édesanyám hívta fel a figyelmemet a pályázatra és vetette fel, vegyek részt rajta. Ekkor már a Comenius Egyetemen a Levéltártudomány és a Történelem Segédtudományai Tanszék hallgatója voltam.

Nem tartozott a követelmények közé, de tanulmányt is készítettem hozzá, lényegében azt, amely 1970-ben könyv alakban is megjelent. Ez spontán felismerése volt annak, hogy a címerrajzot tartalmazó pályaművet heraldikai és történeti tekintetben is megfelelően alá kell támasztani. A pályázat anonim volt, a bírálóbizottság nem ismerte az eredményhirdetés előtt a pályázók nevét. Megnyertem a pályázatot.

Lényegében már ekkor kialakult a heraldikai könyveim szerkezeti és tartalmi felépítése.

Már Szerdahely esetében spontánul felismertem, hogy olyan címet kell készíteni, amelynek egyedi és szép rajza van, tartalmi tekintetben kötődjék a város múltjához, és ami igencsak lényeges: a város polgárainak olyan üzenetet nyújtson, amelyet el tudnak fogadni és meg tudnak szeretni. Ez maradéktalanul sikerült is. Ugyanis egy bizottsági határozattól senki sem fogad a szívébe semmit, ha maga a címer nem vonzza őt.

Fontosnak tartottam és a felismerést ma is helyesnek tudom, hogy a szép címerhez grafikai változatosság kell, amit a tiszta mértani, azaz heraldikai elemek meg egy figurális alakzat harmóniája biztosít legjobban. A figurális alakzat esetében pedig az ún. beszélő címerkép a legjobb, azaz olyan címerábra, amely a város nevét mutatja rajzos formában.

Ékes példa erre Rózsahegy szép címere, amely megalkotója a címerpajzsot egy rózsavirág heraldikai rajzával töltötte ki, amely szívéből egy nyílhegy állt ki.

Heraldikai rajzon az olyan rajzolatot értjük, amelyet egyszerűen mondva színes papírból ollóval ki lehet vágni. Ha ezt nem lehet megtenni, a címerrajz kétségtelenül rossz.

Érdekes módon a XIX. század második fele óta meglehetősen helytelenül „rovásírásnak” aposztrófált, véleményem szerint Hunyadi Mátyás udvarában megalkotott magyar, később székelynek tekintett írás paleográfiai és írástörténeti vizsgálatába egy véletlen vitt bele.

Húščava professzor első vagy második paleográfiai előadása után, 1968 szeptemberében egy új hallgató kollégámtól, Mayer Mariántól kaptam egy fényképet, amelyen egy gótikus templomkapu köszemöldökén ismeretlen jelekből álló írás volt látható. Elmondta, hogy a Nyitrai Régészeti Intézetben, ahol nagybátyja is dolgozott, már évek óta semmire sem jutottak vele. Ez volt a felsőszemerédi gótikus templomportálé felirata.

Megszemlélve a fényképet azonnal láttam, hogy a jelek Bél Mátyás De litteris Hunno-Scythicis (Eszmefuttatás a hun-szkíta írásbeliségről) c. 1718-ban Lipcsében ki-

adott könyvében közölt ábécé alapján olvashatók. A könyvét ugyanis teológus koromban figyelmesen áttanulmányoztam.

A feliratot elolvastam, sőt az Irodalmi Szemlében vállalták a közlését. A Szemle októberi számában meg is jelent.

Olvasatom, és vele a felirat híre futótűzként terjedt. Soha meg nem számoltam, hány helyen írtak róla. Jelentőségét az mutatja, hogy néhai Pais Dezső professzor, a magyar nyelvtudomány kimagasló személyisége találkozót kért. Ezt követően 1971-ben megjelent a tanulmányom a Magyar Nyelvben, a magyar nyelvtudomány egyik legjelesebb szakfolyóiratában, sőt önálló kiadásban, a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványsorozatában is. A Nyelvtudományi Társaság a tagjává választott, Pais Dezső professzor ezt követően haláláig atyai pártfogóm és támogatóm lett. Ő vezetett be a magyar nyelvtudomány nagyjainak és részben más jeles tudósok körébe.

A felsőszemerédi rovás emlék c. tanulmányomban, amely klasszikus paleográfiai tanulmány, már utaltam rá, hogy a felirat fényében nem székely, hanem egyetemes magyar írásról kell beszélnünk.

Ezt követte sorban több e körben készült tanulmányom. Köztük a máig sok kutatót izgató A magyar rovásírás eredetéről szóló tanulmányom a Magyar Nyelvben, 1977-ben. Ebben ugyanis paleográfiai és más korabeli bizonyítékok alapján kimutattam, hogy a rovásírásnak nevezett írás nem ősi örökség, hanem Mátyás király udvarában keletkezett historizáló írás, amely első hiteles emléke a felsőszemerédi templom portálján 1482-ből ránk maradt, az építőmester nevét és az évszámot őrző felirat: „1482 Kúrakó János mester”. Egyszersmind rámutattam arra is, hogy a mesterséges művészírás megalkotói részben valamilyen régi írás ábécéjét is felhasználhatták, így például a kazáriai türköknek nevezett magyarokét, vagy az avarokét. Ugyanis Szent Cirill és Metód az ószláv nyelvű Biblia-fordítás jogosságának alátámasztására az ún. velencei disputában 862-ben mindkettőre hivatkozott.

Ez a tanulmányom a mai napig elevenen hat a kérdéssel foglalkozókra, mégpedig aszerint, hogy a paleográfia, epigráfia és más történeti tények higgadt vizsgálata, vagy a romantikus ősi múlt fontosabb-e számukra. Tévedésbe ne essünk, az utóbbiak közé nem csak lelkes rovásrajongók, hanem jeles kutatók is tartoznak aszerint, hogy 1977 előtt miket írtak, vagy melyik aktuálpolitikai irányzat hívei ma.

Természetesen bizonyos kérdésekről később is írtam. Például 1981-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelem Segédtudományai Tanszéke által a magyar írásbeliség 800 éve tárgyában megrendezett konferencián 1981-ben A „rovásírás” helye és szerepe a magyar művelődés történetében c. előadásomban. Ebben arra mutattam rá, hogy Thuróczy János latin nyelvű, 1488-ban két kiadásban is megjelent A magyar krónikájának két vonatkozó szakaszát a XIX. és XX. századi elvárások szerint idomítva magyarázzák félre.

A Rovásírásos emlékeink olvasásának és egy ismeretlen írásrendszer megfejtésének elvi kérdései c. tanulmányomban a felette elburjánzó olvasatok tarthatatlanságát mutattam ki különféle paleográfiai és a rejtjeles szövegek desifrázolásánál is alkalmazott egyik-másik kritérium fényében. A tanulmány a nyíregyházi Jósa András Múzeum 1972–1974 évjelzés alatt sokkal később látott napvilágot. A „rovásírás” rajongói természetesen nem kedvelik.

Az általam felvetett kérdések máig erős mozgásban tartják mind a szakmai, mind a műkedvelő közönséget. Vannak, akik a felsőszemerédi rováslelőket igyekeznek elfelejteni, mert máig a legrégebb hiteles és datált emléke lévén e humanista írástálmánynak nem illik bele a székel-írás ősiségét valló elképzelésekbe.

1976-ban jelent meg az Irodalmi Szemlében Az ősi Nyitra a kortársak híradásai és a történészek elképzelései alapján c. tanulmányom. Ebben mutattam rá először arra, hogy a hagyományos történetiszemlélet és a források közt nincs összhang.

A kis tanulmányom hatalmas visszhangja lett. Peter Ratkoš, a korszakkal foglalkozó történész a pozsonyi Akadémián dörgedelmes vitairatban kísérelt meg sárba tipor- ni. Az Irodalmi Szemle akkori főszerkesztője nem tájékoztatott a vitairatról, amelyet csak a közlése után láttam, sőt a válaszom közlését is indok nélkül megtagadta.

Helyette először Chicagóban, majd New Yorkban jelent meg 1985-ben A tények erejével címen, majd értesítemem nélkül ki tudja hányszor.

Az ősi Nyitra... jelentőségére utal, hogy a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 1977-ben külön vitát rendezett a kérdésben, ahol mindenki jelen volt, aki e területen a szlovák tudományban mérvadónak számított.

Zárt ajtók mögött a prágai Akadémia is vitát rendezett a kérdésben, ahol azt érdeklődéssel fogadták.

Ezt követte a Nagymorávia fekvéséről szóló tanulmányom, amely először Budapesten a Valóságban 1978-ban, a pittsburghi Duquesne University kiadásában 1982-ben angolul, New Yorkban 1985-ben ismét magyarul, végül szerbül jelent meg.

A tanulmány alapvető szakmai kérdéseket tisztáz Nagymorávia időben változó kiterjedéséről, kezdeteiről a szerbiai Morava folyó mentén. Tisztáztam annak a felfogásnak a keletkezését, amely szerint ősi fészke az északi Morava folyó vidéke lett volna. Ez a cseh történetiszemlélet a „translatio regni”, az ország, a királyság áthelyezése XIV. századi eszméjének a terméke, amely szerint Szvatopluk királysága, királyi méltósága került átvitelre Csehországba.

Néhány nyugati kutató kivételével a szövegemet többnyire el sem olvasták. Magyarországon azt hirdették, tagadom Szvatopluk hatalmát Szlovákia mai területének középső s nyugati részeiben, az északi Morva folyó meg Csehország részein és nem ismerem el Szent Metód érseki főhatóságát a mai Szlovákia területén. Pedig a fordítottja az igaz, amit még térképvázlaton is szemléltettem. A szlovák marxista történészek, akiknek nem tetszett, hogy bizonyos részkérdésekben rámutattam az állításaik történeti forrásokkal ellentétes pontjaira, úgy igyekeztek kikerülni a korrekciót, hogy kijelentették, én csupán az amerikai Boba Imre professzor epigonja vagyok. Vonatkozó munkáimat nem adták ki szlovákul, mert kiderült volna, hogy semmilyen tekintetben nem vagyok Boba követője, aki Nagymoráviát kizárólag Sirmium (Sremska Mitrovica) környékére tette, sőt vele szemben határozottan azt támasztottam alá, amit fentebb már mondtam Szvatopluk országáról. [Vö. Boba Nagymoráviája magyar fordításához írt előszavammal.]

A szlovák történetírás mai és korábbi marxista képviselői számára éppen úgy, mint a magyar történetírás számára az egyházigazgatás, a kánonjogtörténet ismeretlen terület. Fogalmuk sincs az egyházi közigazgatás alapelveiről, történeti és jogi változásairól. Emiatt Szent Metód sirmiumi székhelyű pannóniai érsekségéről csupán zavaros

elképzelésekkel bírnak. Az ilyesmit nehéz elismerni, emiatt mélységesen hallgatnak a vonatkozó tanulmányaimról. Ilyen a Sainth Methodius of Thessaloniki, The Archbishop of Sirmium: The location of Great Moravia in light of territorial formation of the 'Diocesis Panniniarum' between 295–900 A.D., amely Pittsburghban hangzott el a Duquesne University XVI. History Forumán. Magyar kivonata a Nagymorávia fekvéséről New York-i kiadásában. E körbe tartozik a Kievtől Kalocsáig címen 2005-ben megjelent Boba Emlékkönyv számára írt nagy tanulmányom, a Bizánc és Róma IX. századi balkáni joghatósági konfliktusának antik közigazgatási alapja: a Nagy Constantinus-féle Praefectura Illyrici Occidentis (324–441).

Paradox módon a mai szlovákiai történészek közt én képviselem Szvatopluk király voltát.

Nagymorávia történetének a szemlélete az elmúlt harminc-negyven év alatt gyökeresen megváltozott. Noha vannak még a régi felfogásnak kitartó képviselői, kiváltképpen Magyarországon, de Boba Imre, az amerikai Charles R. Bowlus és a német Martin Eggers munkássága nyomán ma már idehaza sem bűn azt vallani, amit 1977-ben felvettem. Remélem, ehhez a folyamathoz én is hozzájárultam.

4. Szakmai pályafutásom második szakasza: oktatómunkám az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarán (1987–)

1987-ben meghívást kaptam az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi karára a Levéltár és Történelem Segédtudományai Tanszékre.

A meghívás háttérében, amint az fokozatosan kiderült, az állt, hogy a tanszéknek két ok miatt volt szüksége tanerőre. Egyrészt avégett, mert az egyetemi előírások értelmében a meglévő oktatói létszámhoz docensre volt szükség, de az ott működő adjunktusok közül még senki nem volt készen a kandidátusi cím megszerzésére, ami akkoriban a docensi kinevezés feltétele volt.

Másrészt Magyarországon nem volt a történelem segédtudományaiból doktori képzés, emiatt a Történelem Segédtudományai Tanszék léte forgott veszélyben, mert a működéshez e területen minősített szakértőre is szükség volt.

Munkásságom Magyarországon hosszú ideje ismert és elismert volt. A konferenciák sokaságán keresztül pedig a szakma képviselői személyesen is ismertek. Az sem volt titok, hogy a Komenský Egyetemen Pozsonyban Húščava professzor iskolájában PhD. minősítést szereztem a történelem segédtudományaiból.

Kandidátusi minősítem még nem volt, de tudták, hogy Pozsonyban, a Madách Kiadóban nyomdában van már a Piacok és vásárok Magyarországon I. 1000–1301. Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig c. könyvem. A kézirat alapján megindult a kandidátusi minősítési eljárás, amit sikeres védelemmel fejeztem be 1988-ban. Ennek eredményeképpen az akkori gyakorlatnak megfelelően két oklevelet kaptam: a történelemtudományok kandidátusáét és az új PhD. diplomát. Az egyetemi docensi kinevezést 1990. február 1. napján kaptam meg.

Az egyetemen igen sokrétű munkásságot folytattam. Meghívásom céljának megfelelően megalapítottam a teljes körű latin paleográfiai képzést hat félévben. Szinte egy idő-

ben indítottam a kánoni jogtörténet képzését négy félévben. Nemsokára ezekhez kapcsolódott az egyetemes írástörténet két félévben. Alapfeladataim mellett szükség szerint oktattam kronológiát, diplomatikát, sőt oklevélolvasást is.

Ezen túlmenően aktív munkatársa lettem az MTV Kánon: vallás és kultúra tudományos ismeretterjesztő sorozatának, amely nyolcvanhat meghaladó adásából 69-nek voltam különféle címen a résztvevője, ötletgazdaként, műsorvezetőként, előadóként, sőt forgatókönyv-íróként is 1990-ben és 1991-ben. A sorozat sikerét az bizonyítja a legjobban, hogy sok alkalommal ismétlésre került, sőt egyes tételei még alkalmasint most is felbukkannak valamilyen televízióban.

Egyéb történeti, köztük egy hétrészes írástörténeti ismeretterjesztő filmjeimmel együtt 106 televíziós filmben voltam a fenti módon munkatárs.

Munkásságomat méltányolták is, mert – az ELTÉ-n ötödikként – 1993-ban elnyertem az iskolateremtő, nemzetközileg is ismert és elismert egyetemi oktatóknak adományozni szokott legmagasabb miniszteri díjat, a Szent-Györgyi Albert díjat.

Az ismertetett oktatói és tv-beli munkásságomon túl aktív résztvevője voltam a tudományos közéletnek, amit azoknak a konferenciáknak a sorozata jelez, amelyeken előadóként részt vettem.

1996 novemberében a Holocaust Emlékbizottság rendezésében én voltam az 1100 éves együttélés. A magyar és a magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában c. tudományos konferencia szakmai szervezője.

Néhány nappal a konferencia előtt megjelent nálam valaki a tanszékcsoportból és közölte velem, ha megtartom a konferenciát, nem lesz jövőm az ELTÉ-n. Én a konferenciát, ők meg a közlésüket tartották meg. Ez azonban már egy másik történet.

Annyit azonban meg kívánok jegyezni, hogy tettükkel olyan körbe emeltek fel, ahova semmilyen szavazással belépni nem lehet, csak „kiérdeemelni”. Abba a sorba kerültem, amelyet ezek a nevek fémjeleznek: Marczali Henrik, Morgenstern marcali rabbi fia, akit azt követően menesztettek a Királyi Egyetemről, az ELTE jogelődjéről, amikor nagyszerű munkával vagy másfél kötetet írt meg a Magyar nemzet története millenniumi tízkötetesében; Szekfű Gyula, aki miután le merészelt írni, hogy a darutollas nemzeti viselkedésben járó honatyák kuruc ősei éppen olyan rablók voltak, mint a labancok, zajongott az országgyűlés és meg akarták fosztani egyetemi tanárságától, Hóman Bálint miniszter befolyása mentette meg. (Igaz, a miniszterek sem egyformák.) Végül e körbe tartozik a nagy tudású Kumorovitz Bernát professzor, egyebek közt a pecséttan kézikönyvének a szerzője, akit szerzetesi volta miatt űztek el az ELTÉ-ről az 50-es évek elején, és talán nyolcvanhárom éves volt, amikor az Akadémia rehabilitálta. Én vissza nem vonható kitüntetésnek tekintem, hogy a nagy történészek eme sorába kerülhettem.

Az ELTE-beli és az azt követő korszakomban a történelmi segédtudományok eszköztárával elért eredményeim alapvető és új, a magyar középkorról vallott korábbi tudományos szemléletek több lényeges módosítását követelik meg.

E körben kiemelem a kánoni jogtörténet körébe tartozó két munkámat. Nevezetesen a Szent István király egyházszervezete – Előzmények, kánonjogi és politi-

kai háttér (Bp. 1988), meg A Székesfehérvári Prépostság és bazilika előzményei és szerepe az alapítás első századában a kánoni jog tükrében (Székesfehérvár, 1996) címet viselőt. Ezekhez több további lényeges tanulmányom kapcsolódik, amelyekben a magyarországi kereszténység kezdeteit jelentő, 963 és 1000 közt működő országos hatáskörű Esztergomi Püspökség létét és működését derítettem ki.

Itt utalnék röviden a Piacok és vásárok kezdetei c. könyvem eredményei közül, amelyek a vásártartást érintő korai forrásaink, oklevelek, törvények és elbeszélő források új gazdasági szempontokat is fegyelembé vevő diplomatikai vizsgálatából támadtak, csupán egyre.

Bebizonyítottam, hogy az ún. tihanyi alapítólevél hamisítvány. Természetesen nem a magyar szavakat hamisították bele, hanem a későbbi birtokadományokat, mégpedig meglehetősen gyatrán.

Ehelyütt szeretném megemlíteni a vallástörténeti tanulmányaim közül a következő kettőt:

1. Zsidóság a korai Árpád-korban. A magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hitvitától IV. Béla zsidó privilégiumáig. (Bp. 2001) címűt, amelyben számos egyéb mellett a Kazár Birodalom felekezeti toleranciájára vonatkozó adatok érdemelnek említést, de a csupán jegyzetbe szorított felismerés is, amely arra mutat rá, hogy az Árpád felmenői közt két eltérő néven, hol Előd, hol Levedi néven emlegetett személy csupán a név héber alakjának az LVD-nek kétféle olvasata. A kazár krónikákat ugyanis héberül írták, amint azt József kazár király egyértelműen elmondta. Más szóval ez azt jelenti, hogy Anonymus mester és a többi elveszett krónikakompozíció egyik alapja a héber nyelvű kazár krónikák sorozata.

2. A reformáció feltűnése az Esztergomi Főegyházmezge területén. A Dunáninnyi Református Egyházkerület előzményei és kezdetei 1592–1623 (Limes, Tatabánya, 2001/3. mell.), amelyet, noha jelentős vonatkozásokat tartalmaz a Csallóköz és Somorja vidékére, földijeim még hallomásból sem ismerik.

Visszaemlékezésemet a két utolsó könyvem adataival zárom:

1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában (Holocaust Emlékalapítvány, Bp. 2001.) Amelyhez Göncz Árpád köztársasági elnök úr írt előszót, s amelyet én szerkesztettem.

Szent Gellért püspök-vértanú élete és műve. (Belvárosi Főplébánia. Bp. 2002.) Amely egy kimagasló szent élettörténete kapcsán a magyar kereszténység és egyház-szervezet kezdeteit új megvilágításba helyezi.

Munkásságomban mindig az az eszme vezérelt, amelyet régi, még a rendszerváltást évekkel megelőzően nyomtatásban is megjelentetett jelmondatom tartalmaz: „Servo veritati, quia Deus est, amo Deum quia misericors est” – Szolgálom az Igazságot, mert Isten az Igazság, szeretem az Istent, mert Ő az Irgalmasság.

Cs. Nagy Lajos: Medvesalja magyar nyelvjárasi atlasza. Nagykapos, Luminosus, 2011, 798 p.

Kétszer tört fel a szlovákiai magyarok torkán a sóhaj: De profundo clamavi – A mélységből kiáltok hozzád, Uram: 1920-ban és 1945-ben, mindkétszer nagyon, de a II. világháborút követő magyarüldözések idején feneketlen mélyről; mélyebbre pár évvel korábban csak az európai zsidókat taszították. Őket a halálba, minket csupán Csehországba és Magyarországra vittek a szereplvények. Értelmiségünket szinte az utolsó szakemberig elvesztettük. Csak négy-öt év múlva láthatott hozzá néhány jól-rosszul fölkészült ember az alapok lerakásához. Épülni kezdtek a falak, s pár éve már ingatag egyetemünk is van, három karral. A házat magyarországi szakemberek segítségével nélkül nem tudtuk volna fölépíteni.

E pillanatban két olyan férfi – két magyarországi nyelvész – tartózkodik körünkben,* aki sokat tett értékeink föl kutatásáért és mentéséért, egyúttal szakembereink fölkészítéséért, hogy a munkát folytatni tudják. Vörös Ottó tanár úr 1997–2005 közt vendégeskedett a pozsonyi magyar egyetem tanszékén, Cs. Nagy Lajos pedig 2011 szeptembere óta teszi ugyanezt, ugyanott. Vörös Ottó törzshelye a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola, Cs. Nagy Lajos tanár úré a Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

Maradunk, hisz ez a tisztem, utóbbi kutatónk, Cs. Nagy Lajos bemutatásra váró könyvénél, a *Medvesalja magyar nyelvjárasi atlasza* című, 47+750, együtt 798 oldalas monográfiájánál. A 750 oldal, amelyből hiányzik a lapalji számozás, a megvizsgált és térképvázlatra vitt szavak számát mutatja. A könyv első 47 oldala az előszóé, a célterület népességének történelmi statisztikájáé, az anyaggyűjtés módjának leírásáé, a gyűjtők és adatközlők névjegyzékéé, az utóbbiaké falvak szerinti bontásban, a válogatott szakirodalomé, a

betűrendes címszójegyzéké, illetve a szlovák és az angol rezüméé.

A könyv a szerző nélkül nem születhetett volna meg, de az anyaggyűjtésből és a szavak lejegyzéséből Cs. Nagy tanár úr nyitrai egyetemi hallgatói is nagyban kivették részüket. Speciális kiképzésük is a professzor úr műve, s csak remélhetjük, telve bizalommal, hogy volt hallgatói a maguk helyén végre fogják hajtani ugyanezt a leletmentő missziót. Ugyancsak ezt várjuk el Vörös Ferenc nyitrai tanítványaitól a felvidéki magyar települések család- és utónévállományának vonatkozásában, valamint településeink szinkron és diakron, különös súllyal történelmi földrajzi névállományának földolgozásától a főképp Nyitrán, Telekiné tanárnő által kiképzett, az ő mintájukat követő szakemberektől. Mindhárom nyelvészeti ágban születtek korszerű tudományos és hallgatói munkák, amelyekre építeni lehet. Egyetemeink hallgatósága egész Dél-Szlovákia településeiről toborzódik, s oda széled szét. Jó esélyt kínál ez a körülmény a honi és a vendégtanárok alapozó munkájának befejezésére. Múzeumaink, intézeteink, honismereti szövetségünk, kiadóink az ő közbenjárásukkal a honi és magyar pénzforrások legalább a bemutatott tervek egy részét támogatni fogják. Tapasztalatom, hogy a jó kéziratokból előbb-utóbb könyvek születnek.

Azért is ajánlom Cs. Nagy tanár úr monográfiáját különös szeretettel az olvasók figyelmébe, mert szívemnek kedves ez a határral kettészelt vidék. Somoskő, Ajnácskő, Várgede, Fülek vára védte falvait, s ez adja történelmi-költői romantikáját. Írt rólok Petőfi és Tompa Mihály, s aki forgolódt a Mátra gerincei közt hullámzó, termő lankákon, nem vonhatja ki magát varázsuk alól. Osztálytársaim, barátaim születtek ott, a hidegkúti Mag fiúk, a péterfali Tózsér, a két tajti bajtárs Trencsénben, az egyházasbásti Mede István, debreceni vendégtanárunk, Kovács István, és hidegkúti menyecske lett megboldogult feleségem unokahúga, Nagy Anett. Ők pergetik a világ egyik legcsodálatosabb mézét, s házuktól úgy kétszáz méterre húzták meg Trianonban a két ország határát.

A tizenkét település teljes szóanyagát lehetetlen volna felgyűjteni és főképp egy könyvben tálni, de a monográfiában szereplő

* A szöveg a könyv pozsonyi bemutatójára íródott.

törzsszavak a változatokkal sok szórákozató tanulsággal szolgálnak. Csak a legfőbbet említtem: a 12, egymástól alig néhány kilométerre fekvő falu mennyi hangsorban nevezi meg ugyanazt a fogalmat. A falvak népe nyilvánvalóan befelé élt, s változatokat fejlesztett ki. A macska csikar vagy karmol, olykor egy-egy településen belül is így vagy úgy, aztán a macska nyāvog, nyāvikol, nyivākol, májúkol, illetve dorombol, duruzsol, bögőzik, brügőzik, muzsikāl, morog, morgátyúzik. A falvak hangállománya azonos: a labiális ā, az illabiális ǎ, a ly, a nyílt hosszú ē (méhē), illetve az *ej* kettőshangzó (*mei*hek). Tüzetes számba vételük nem az én tisztem, összesítésük-rendezésük a szerzőre és recenzensére, Vörös Ottóra vár. Csak egy záró ötlet: érdemes volna megvizsgálni, miként viszonyul a medvesalji falvak tájnyelve egyfelől a szomszédos magyarországi palócságéhoz, másfelől a hanvai Igó Aladár reliktuumszerű gömői idiómájához.

Köszönöm az egész felvidéki magyar közösség nevében, hogy Cs. Nagy Lajos professzor úr szakembereket nevel számunkra, hogy a gyakorlati kutató munkába is bevonja őket, köszönjük hitvesének, hogy részt vett az anyag föltárásában, s hogy a tanár úr asztalunkra tette ezt a minden tekintetben súlyos monográfiát. Kísérje életét, egész családjáét és további munkáját az Úr bő áldása. Tanár úr, köszönöm, köszönjük.

Koncsol László

Csernicskó István: Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010), Budapest, Gondolat Kiadó, 2013, 575 p.

Kárpátalja területe az elmúlt másfél évszázadban számos államalakulat részét képezte. Ennek hatásai természetesen megmutakoztak a nyelvhasználatban is, hiszen az állami hovatarozással együtt változtak az államnyelvek is. Az említett időszak (1867–2010) nyelvpolitikájának alakulását és annak a helyi lakosság nyelvi és identitástudatára gyakorolt hatásait vizsgálja a közelmúltban *Államok, nyelvek, államnyelvek* címmel megjelent nagyszabású munkájában Csernicskó István, a

Hodinka Antal Intézet vezető nyelvésze, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola rektorhelyettese.

A kötet hét nagy fejezetből és számos alfejezetből áll. Az *Előszó*ban a szerző a munka megírásának okairól, előzményeiről és nehézségeiről, valamint az önmagával kötött kompromisszumokról szól.

A *Bevezetés* két alfejezetre oszlik. A *Probléma felvetése* c. részből megtudhatjuk, hogy a vizsgált időszakban Kárpátalja mely államalakulatokhoz is tartozott. Emellett ismeretetésre kerül a terület etnikai és nyelvi helyzete is. A szerző hangsúlyozza, hogy a terület etnikai sokszínűsége ellenére relatíve magas az egy nyelvűek aránya. A következő részben történelmi és népszámlálási adatok alapján kerül bemutatásra a kárpátaljaiak nyelvtudása. E fejezetből megtudhatjuk például azt is, hogy a 18–19. század során elsősorban a magyar nyelvi asszimiláció érvényesül. A 20. század során ez a nyelvi helyzet teljesen megváltozott. Ugyanakkor a szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy az egyes népszámlálások alkalmával más és más kérdések vonatkoztak az egyének nyelvtudására, s ez valószínűsíthetően a kapott eredményeket is nagymértékben befolyásolta. Emellett hangsúlyozza azt is, hogy a kárpátaljaiak többsége esetében nem lehet „klasszikus” két nyelvűségről beszélni. Viszont e személyek egy nyelvű beszélőként való definiálása sem helyénvaló. (23–49. p.)

A *Nyelvpolitikai célok és törekvések a mai Kárpátalja területén (1867–1991)* c. fejezet első alfejezetében arra kapunk választ, hogy mi a nyelvpolitika, illetve hogy szükség van-e a nyelvpolitikára. Ezt követően pedig a mai Kárpátalja területének nyelvpolitikai korszakait ismerhetjük meg. Csernicskó István megjegyzi azt is, hogy a nyelvpolitikai korszakhatárok meghatározása igencsak nehéz feladat, s hogy a régió nyelvpolitikájának a bemutatása nem lehetséges az egyes államalakulatok egészére kiterjedő nemzetiségi, nyelvi és nyelvpolitikai törekvések érintése nélkül. Az egyes nyelvpolitikai korszakok létrehozásánál a szerző a történettudományi periodizációt veszi alapul. (53–60. p.)

A következő alfejezet az 1918-ig terjedő nyelvpolitika bemutatásával foglalkozik. A

korabeli Magyarország nyelv- és nemzetiségpolitikai helyzetét a magyar nyelv dominanciája jellemzi. A magyar nyelv volt a törvényhozás, a hivatalok, a közigazgatás, a bíraskodás és az oktatás hivatalos nyelve, viszont a törvényeket a többi közösség nyelvén is közzé kellett tenni, s a községi tisztviselők a községbeliekkel való érintkezésben azok nyelvét voltak kötelesek használni. 1879-ben minden magyarországi népiskolában, 1883-ban a nemzetiségi középiskolákban, 1891-ben pedig a nem magyar nyelvű óvodákban is kötelezővé tették a magyar nyelv oktatását. 1907-től magyarul kell oktatni azokban az iskolákban, ahol a magyar tanulók száma eléri a 20%-ot. 1908-tól az ún. „hazafias tárgyak” (történelem, földrajz, állampolgári ismeretek) oktatása is magyar nyelvűvé válik. A rendelkezések eredményeképp az 1880-as és az 1910-es népszámlálás közötti időszakban 9,7%-al nőtt a magyarok aránya. A kisebbségek asszimilációját szolgálták a magyar hangzású utónevek anyakönyveztetését, illetve a településnevek magyarosítását elrendelő törvények is. (61–74. p) A továbbiakban a helyi szláv lakosság nyelvi problémáival ismerkedhetünk meg, melyek forrása egyrészt a magyar állam által képviselt asszimilációs politika, másrészt pedig a helyi szláv lakosság és értelmiség saját nyelvi fejlődésüket érintő egységes elképzeléseinek a hiánya volt. A ruszin lakosság nemzeti és nyelvi felemelkedését gátolta az is, hogy a túlnyomórészt mélyszegénységben élő lakosság nem rendelkezett sem értelmiségi, sem pedig iparos osztállyal. A helyi görög katolikus papság sem beszélte a helyiek nyelvvaltoztatát, s így természetesen nem is lendíthette elő a népi kultúra fejlődését. A ruszin írásbeliség az egyházi szláv nyelv regionális elemekkel elegyített, kodifikálatlan változatára épült. A magyar kormányzat tankönyvek és szótárak készítésének a támogatásával járult hozzá a nyelvi fejlődéshez. Viszont szorgalmazta a cirill írásmódról a latinra való áttérést is, mellyel az egyre inkább kibontakozó orosz hatást kívánta ellensúlyozni. A helyi szláv lakosság helyzetének és az identitásuk alakulásának alaposabb megértése végett rövid kitekintés keretében ismertetésre kerül a szomszédos területek (Galícia és Bukovina)

helyzete is, hiszen e területek egyfajta példaként funkcionáltak a magyarországi szláv lakosság számára (61–110. p.)

A harmadik alfejezet Csehszlovákia nyelvpolitikai törekvéseit mutatja be. Elsőként a politikai háttér felvázolása történik meg: a Podkarpatszka Rusz a saint-germain-i egyezmény szerint a köztársaság autonóm területe, mely törvényhozó hatalommal bír a nyelvhasználat, az oktatás- és vallásügy terén, valamint a helyi közigazgatás kérdéseiben. A köztársaság hivatalos nyelve a csehszlovák lett. Az 1923. június 8-án elfogadott 137/1923. számú törvény minden iskolában kötelezővé tette az államnyelv oktatását. Ugyanakkor az állam azokon a területeken, ahol a kisebbség száma elérte a 20%-ot, előírta a kisebbségi nyelvek használatát is. Ennek megfelelően Kárpátalja területén is két- és háromnyelvű feliratok jelentek meg. A szerző azonban felhívja a figyelmet arra is, hogy a járásbíróságok kialakításánál, valamint a mesterségesen létrehozott cseh kolóniákkal a kisebbségi területek feldarabolására törekedtek. Hasonló célokot szolgált az is, hogy az 1921-es népszámlálás során már nem az anyanyelv, hanem a nemzetiség került rögzítésre, s így 80 ezer, többségében magyar ajkú zsidó külön kategóriába került, aminek következtében jelentősen visszaesett a magyarok aránya. A nyelvi irányzatok című részben a szláv lakosság nyelvi problémái, pontosabban az egyes irányzatok (ruszofil, ruszinofil és ukranofil) polémiái és az általuk támogatott nyelvek standardizációs folyamatai, valamint a hivatalos nyelvvé tétel kérdésköre kerül bemutatásra. (111–156. p.)

A következő alfejezetben az 1939–44 között funkcionáló *Kárpátaljai Kormányzóság nyelvpolitikai helyzetével* ismerkedhetünk meg. A kormányzósághoz azok a kárpátaljai szláv többségű vidékek tartoztak, amelyek nem lettek bekapcsolva a magyar vármegyerendszerbe. A magyar hatóságok már 1938 novemberében elrendelték a magyar ajkúak anyanyelven történő oktatását, valamint a magyar nyelv tantárgyként való bevezetését a nemzetiségi iskolákba. Ugyanakkor a nemzeti-ségileg vegyes lakosságú vidékek magyar tannyelvű polgári iskoláiban heti két órában oktatni kellett a lokális kisebbség nyelvét is. A

6200/1939. sz. miniszterelnöki rendelet szerint a kárpátaljai területen az állam hivatalos nyelve a magyar és a magyar–orosz (ruszin), s előírja azt is, hogy a hivatalokhoz utóbbin is lehet fordulni, s hogy ilyen esetekben a választ is ezen a nyelven kell kiadni. Az állami intézmények feliratait és a hivatalos okiratok is két-nyelvűek lettek. Az állami alkalmazottak kötelesek ismerni a második államnyelvet is, s ehhez tankönyveket is biztosít az állam. Ugyanakkor elrendelték azt is, hogy a nem magyaros hangzású település- és családnevek magyarosításra kerüljenek. A magyar állam saját érdekeit szem előtt tartva véget vet a szláv nyelvi irányzatok vetélkedésének, s egyértelműen a ruszin mellett áll ki, amely egyfajta védműként is szolgál számára az orosz hatással szemben. A ruszin erkölcsi, politikai és anyagi támogatást is élvezett. Létrejött a Kárpátaljai Tudományos Társaság, mely nyelv-tanok (Marina-féle, Harajda-féle), történelmi, néprajzi és politikai vonatkozású írások segítségével járult hozzá a ruszin nyelvnek a többi szláv nyelvtől való elkülönüléséhez és fejlődéséhez. (157–192. p.)

Az ötödik alfejezetben *A Szovjetunió nyelvpolitikája* kerül bemutatásra. A fejezet első része a szovjet-ukrajnai nyelvi helyzet felvázolására tesz kísérletet. Ebből kiderül, hogy bár a Szovjetunióknak nem volt hivatalos államnyelve, s elvben minden tagköztársaság nyelve egyenlő volt, de az orosz gazdasági, politikai és hadászati okokból is privilegizált helyzetet élvezett, s így a nemzetek közötti érintkezés nyelvéné, vagyis egyfajta „lingua franca”-vá vált. A nemzetiségi nyelveken megjelenő sajtótermékek, rádió- és tv-adások az állami propaganda terjesztését szolgálták. A látszólagos nyelvi egyenlőség erős oroszosítási politikával társult. 1954-től minden iskolában már az első osztálytól kezdődően kötelezővé vált az orosz nyelv oktatása, a nem ukrán tannyelvű iskolák programjából pedig kikerült az ukrán nyelv. A következő részben a szovjet nyelvpolitika kárpátaljai vonatkozásait ismerteti a szerző. A helyi, korábban állami támogatást élvező ruszin lakosságot adminisztratív módszerekkel ukránná nyilvánították és az ortodox hitre való áttérésre kényszerítették (a görög katolikus egyházat betiltották). A többi kisebbségek

képviselőit munkatáborokba való elhurcolással próbálták megfélemlíteni. A nemzetiségi lakosság többségét az orosz nyelvű értelmiségiek betelepítésével igyekeztek megszüntetni. Ennek következtében nőtt az orosz nyelv szerepe, s egyre több orosz vagy oroszul is oktató iskolát nyitottak. A helyi magyarságot az oktatás révén is megpróbálták a magyarországiaktól elválasztani, Kárpátalján a dőlt betűs írást, míg Magyarországon a zsinórirást oktatták. (193–233. p.)

A harmadik fejezet *A Független Ukrajna nyelvpolitikai törekvéseit* tárgyalja. A szerző az ország nyelvi helyzetét ismertelve megjegyzi, hogy az alkotmányban államnyelvként definiált ukrán nyelv minden tekintetben az orosz nyelv szerepeinek az elnyerésére törekszik. Ezt viszont nagymértékben akadályozza a Szovjetunióban szerzett állami és társadalmi pozícióit megőrző orosz lakosság. Ez pedig akár az ország nyelvi és politikai kettészakadásához is vezethet. Kitér a két nyelv aktív egymásra hatása folytán az orosz nyelv szó-készletén alapulva létrejött, jelenleg alacsony presztízzsel bíró nyelvváltozat, az ún. szurzsik ismertetésére is. A nyelvpolitikai aspektusok c. részben az ukrain nyelvek használatára vonatkozó dokumentumok (Ukrajna Alkotmányának vonatkozó cikkelyei, Ukrajna Nyelvtörvénye, valamint a különböző nyelvpolitikai rendeletek) kerülnek bemutatásra. Emellett részletesen ismerteti a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját érintő vitákat és a ratifikáció körüli bonyodalmakat. A következő alfejezetben a kisebbségi nyelvhasználat jogi kereteit mutatja be a szerző, melyet elsősorban a nyelvek használatára vonatkozó ukrain dokumentumok és a szomszédos országokkal kötött együttműködési szerződések befolyásolnak. Ezt az igazságszolgáltatás, a közigazgatási eszközök, a kulturális tevékenység és kulturális létesítmények, a gazdasági és társadalmi élet, valamint az oktatás során alkalmazható és alkalmazott nyelvhasználati rendelkezések alapos elemzése követi. A továbbiakban a kárpátaljai nyelvi helyzet sajátosságainak és nyelvpolitikai vonatkozásainak az ismertetése következik. Bemutatásra kerül a régió legnépesebb kisebbségeinek (magyar, román, szlovák,

cigány, német) nyelvi és oktatási helyzete, majd az őket a 2008-ban bevezetésre kerülő független érettségi vizsgák miatt ért negatív diszkrimináció is. Ezt követően a településnevek változásairól és az abban nyújtott magyarországi támogatásokról is szól. A következő alfejezetben a ruszinok és a ruszin nyelv kapcsán megjegyzi, hogy Ukrajna a Szovjetunió hagyományait követve nem ismeri el sem a ruszin nemzetiséget, sem a ruszin nyelvet. Cserniczkó István a független Ukrajna politikai vezetésének nyelvpolitikai játszmáit áttekintve megjegyzi, hogy a nyelvi helyzet rendezésének kérdése általában csak a választási kampányok során kerül előtérbe, s a rendezés ígérete is általában csak politikai kampányfogás. A magyarság nyelvi helyzetének javítására szolgáló alternatívaként említi a Tisza-melléki járás létrehozásának tervét. A fejezet zárásaként az autonómia létrehozásának jogi lehetőségeit ismerteti. (238–351. p.).

A következő fejezet *A nyelvpolitika hatása a nyelvoktatásra, nyelvvelsajátításra*. A nyelvpolitika és a nyelvoktatás kapcsolatáról szólva megjegyzi, hogy az egymást követő államalakulatok rendre más és más oktatáspolitikát képviseltek, melyek révén folyamatosan változtak az oktatandó nyelvek is. Részletesen ismerteti a ruszin nyelv korabeli oktatási helyzetét (a Szovjetunió és Ukrajna ugyanis nem ismeri el), valamint az 1991-től államnyelvi funkciót betöltő ukrán nyelv kisebbségi iskolákban való oktatásának a hiányosságait. Ezt követően a nyelvoktatás színvonalának javítása érdekében tett lépések kapcsán megjegyzi, hogy az állam ez irányú intézkedéseinek a hiányában a feladat megoldásával helyi szakmai és civil kezdeményezések próbálkoznak. Majd egy 11 pontból álló ajánlást fogalmaz meg a kisebbségi iskolákban folyó államnyelvoktatás hatékonyabbá tételére. Az államnyelven való tanulásról és annak hatásáról szólva megjegyzi, hogy a Magyarország által folyósított oktatási-nevelési támogatások odaítélésének a mechanizmusa (vagyis, hogy azok a tanulók is megkaphatják, akik ukrán tannyelvű iskolába járnak, de részesülnek anyanyelvi oktatásban is) még inkább hozzájárul a kisebbségi iskolákat érintő tanulói létszámcsökkenéshez. Végezetül felteszi a kérdést, hogy mi áll az

ilyen nyelv- és oktatáspolitikai háttérben. (356–429. p.)

Az ötödik fejezet *A kárpátaljai nyelvpolitika tágabb kontextusait* vizsgálja. A különböző államok nyelvpolitikájának a közös vonásait elemezve megjegyzi, hogy „a nyelvpolitika valódi törekvése nem a szimmetrikus többnyelvűség kialakítása, hanem az államnyelv pozícióinak erősítése, a kisebbségek alacsony szintű, asszimilációs célú kétnyelvűségének a kialakítása, mely hosszabb távon nyelvcserehez vezet”. (441. p.) A kárpátaljai és a többi határon túli magyar kisebbség nyelvi helyzetének összevetése során a szerző számos hasonlóságot figyel meg, melyek elsősorban abból adódnak, hogy az ausztriai magyarság kivételével mindegyik közösség szovjet befolyás alá tartozott, s hogy nyelvhasználati lehetőségeik elsősorban a privát szférára és a kulturális életre korlátozódtak. Ezt követően részletesen ismerteti a határon túli magyar kisebbségeket érintő magyarországi nyelv- és támogatáspolitikát is, külön kitérve a 2010-ben elfogadott kedvezményes honosítási törvény jelentőségére. Felhívja viszont a figyelmet arra is, hogy a Magyarországgal létesített jogi kapcsolatok (munkavállalás, tanulás, vagy épp a honosítás) során a kárpátaljai magyaroknak számos névhasználati akadállyal is szembe kell nézniük. A problémák lehetséges megoldására ajánlásokat is megfogalmaz. Kiemeli, hogy a határon túli magyarság nyelvének megőrzéséhez és fejlődéséhez a Magyar Állam koncentrált nyelvpolitikája mellett a magyar nyelv használati lehetőségeinek a kiszélesítésére van szükség, vagyis arra, hogy a magyar nyelv regionális nyelvi státuszt kapjon, s hogy a közigazgatásban való alkalmazásához szükséges feltételek is biztosítva legyenek. (433–471. p.)

A hatodik fejezet az *Esélyek és lehetőségek a kárpátaljai magyar nyelvi helyzet befolyásolására*. A legfontosabb célként Cserniczkó István itt az anyanyelvi iskolahálózat megőrzését jelöli meg, mégpedig olyan formában, hogy az a központosított oktatási rendszer részeként is közvetíteni tudja a speciális kisebbségi értékeket. Hiszen „az anyanyelvi oktatás nélkül a magyar nyelv funkcionális visszaszorulása és tévesztése elkerülhetet-

lenné válik” (480. p.), ami a közösség asszimilációjához vezet. Viszont arra is figyelmeztet, hogy az anyanyelvi oktatás csak akkor szolgálhatja az integrációt, ha az államnyelv oktatását is hatékonyan el tudja látni. Ennek hiányában a szegregáció eszközévé válhat. (475–499. p.)

A hetedik *Összefoglaló* fejezetben röviden újra áttekintésre kerül a vizsgált korszak államainak a nyelvpolitikája. A ruszin nyelv kérdése kapcsán kitér a nyelv és nyelvjárás elkülönítésének a nehézségeire is. Zárszóként megjegyzi, hogy a régióban az „esetleg kialakuló etnikai vagy nyelvi konfliktusok könnyen tovább gyűrűzhetnek”, s hogy ennek elkerülése végett is fontos a nyelvi, nemzetiségi és felekezeti kérdések megfelelő rendezése. (530. p.)

A fentebb bemutatott nagyszabású munka már a címében is sokat ígér, de az ígérteknél jóval többet ad az olvasónak. A vizsgált korszak nyelvpolitikájának bemutatása mellett mindig igyekszik az eseményeket a nemzetközi tendenciákkal egybevetni, párhuzamba állítani, s ahol lehetséges (pl. a kárpátaljai magyar tannyelvi oktatási intézményekben folyó államnyelvtanítás hatékonyabbá tétele kapcsán), ott ajánlásokat is megfogalmaz. A kötet értékét tovább növelik a benne szereplő dokumentumok, térképek és táblázatok, valamint a gazdag irodalomjegyzék is.

Gazdag Vilmos

Csernicskó István: Államok, nyelvek, államnyelvek: nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010). Budapest, Gondolat Kiadó, 2013, 575 p.

Azt a régiót, melyet ma Kárpátaljaként ismerünk, számos legenda övezi, noha a különböző tudományterületek meglehetősen nagy tudáskészletet halmoztak fel róla, s ezek az ismeretek folyamatosan gyarapodnak. A mindössze 12 800 négyzetkilométeren legalább kilenc nyelvvél (ruszin, ukrán, magyar, jiddis, cigány, német, román, szlovák, orosz), három írásrendszerrel (latin, cirill és héber) találkozhatunk. Csernicskó István legújabb monográfiája, amely *Államok, nyelvek, államnyelvek:*

nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010) címmel 2013-ban jelent meg a budapesti Gondolat Kiadó gondozásában, az ebben a régióban alkalmazott nyelvpolitikai törekvések történetét mutatja be csaknem 600 oldal terjedelemben. A szerző a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola oktatója, az intézményen belül működő nyelvészeti kutatóműhely, a Hodinka Antal Intézet alapító vezetője, a szociolingvisztikai kutatások úttörője Kárpátalján, a kárpátaljai magyar társasnyelvészeti iskola létrehozója.

A terjedelmes kötet jól áttekinthető részekre tagolódik, ábrák és képek sokasága segíti a megértést, a tájékozódást, s azt is, hogy az olvasó újabb és újabb lendületet kapjon az olvasás folytatásához. A szerző végigvezeti az olvasót Kárpátalja nyelvpolitika-történetén a 19. század utolsó harmadától napjainkig, és közben szinte megtanítja megérteni ennek a kis földrajzi területnek azokat a sajátosságait, amelyek a mindenkori hatalom képviselői számára központi kérdéssé tették a hivatalos és a vernakuláris nyelvek kezelését ebben a periférikus, gazdaságilag erősen elmaradott, ám stratégiailag mégis fontos régióban.

Az előszóban a szerző megfogalmazza azokat a dilemmáit, melyek a kötet tervezése, szerkesztése közben merültek fel benne, és sorra veszi azokat a kompromisszumokat, amelyeket meg kellett kötnie ahhoz, hogy megszülessen a könyv. Ily kompromisszum volt például a kutatás földrajzi és időbeli kereteinek kijelölése. A vívódó szerző, aki semmilyen elemzést, kutatást nem tart lezártnak, hanem egy szakasznak – jelentőségét pedig ítélje meg a felhasználó –, üdítő és külön figyelemre méltó jelenség.

A kötet tárgya a ma Kárpátaljaként ismert régiónak többé-kevésbé megfeleltethető területre 1867 és 2010 között vonatkoztatott különböző állami nyelvpolitikai gyakorlatok bemutatása. Az olvasó számára megdöbbentő lehet, hogy bár számos nemzetiség és nyelv él hagyományosan a mai Kárpátalja területén, az itt élők jelentős része csak anyanyelven kommunikációképes. A legutóbbi, 2001-es ukrán census adatai szerint például a kárpátaljaiak 63%-a vallotta egynyelvűnek magát. A világ országaiban megszokott gyakorlatokkal ellen-

tétben a mai Kárpátalján nincs igazi közös nyelv: „egyetlen olyan nyelv sincs, melyet – kortól, lakóhelytől, iskolázottságtól és nemzetiségtől függetlenül – mindenki ismerne a régióban.” (37. p.) S hogy mi ennek az oka? A bevezető fejezet azzal zárul, hogy a szerző azt ígéri: ennek is utánajár könyvében.

A következő fejezetekben – miután megismerteti az olvasót azzal, mi is a nyelvpolitika, s meggyőzően érvel amellett, hogy a nyelvpolitikát nem lehet kikerülni – a 19. század utolsó harmadától a 20. század utolsó évtizedéig, a Monarchiától a Szovjetunió felbomlásáig mutatja be a régióban alkalmazott nyelvpolitikai törekvéseket. Az egyes történelmi korszakok történéseinek bemutatása azonos logikát követ. Előbb az adott ország főbb nyelvpolitikai jellemzőit ismerjük meg röviden, majd konkrétan a vizsgált régióban érvényesített eseményeit, törekvéseit, a mögöttük álló ideológiai, társadalmi, gazdasági és politikai célokat tárja elénk.

A dualista Magyarországon a jogszabályok korabeli viszonylatban nemzetközi mércével is kedvező nyelvi jogokat biztosítottak a kisebbségek számára, ám a gyakorlatban a magyar nemzet térnyerése, a magyar nyelv pozícióinak erősítése, a kisebbségek asszimiláció felé terelése volt hangsúlyos. A Csehszlovák Köztársasághoz került régióban a kisebbségi nyelvek nyilvános használatára akkor nyílt mód, ha egy bírósági közigazgatási egység területén belül a kisebbség képviselői elérték a 20%-os arányt. Ahol a kisebbségek aránya meghaladta a 75%-ot, a járási képviselő-testületek dokumentumait nem volt kötelező államnyelven is kiadni, csak ha ezt valamelyik képviselő szükségesnek tartotta.

Amikor a vidék 1938-ban részben, 1939-ben pedig teljesen visszakerült Magyarországhoz, a régióban érvényesített nyelvpolitika legfőbb célja a terület megtartása volt. Ezt a stratégiai célt szolgálta a szomszédos szláv nyelvektől önálló ruszin irodalmi nyelv gondolatának pártfogolása, az önálló ruszin nemzeti identitás erőteljes támogatása, a hivatalos kétnyelvűség bevezetése, a helyi szláv művelődésre fordított kiemelt állami figyelem.

Ezt követően a szovjet birodalom nyugati idegvégződése lett Kárpátalja, az itt élők pedig

a szovjet népek családjának tagjaivá váltak. A soknemzetiségű Szovjetunióban az orosz nyelv volt a domináns, a nemzetek közötti érintkezés nyelve, első nyelv az egyenlők között. A szovjet módra értelmezett internacionalizmusban és nyelvi egyenjogúságban a kisebbségi nyelvek az eszközei voltak annak, hogy a társadalom valamennyi szegmenséhez eljussanak a mindent uraló kommunista párt ideológiai útmutatásai, propagandaanyagai, az orosz pedig a társadalmi érvényesülés egyik legfontosabb eszközévé vált.

A soron következő fejezet az 1991 és 2010 közötti két évtized ukrainai nyelvpolitikájának áttekintése. Az alapos elemzés bemutatja, miért is oly összetett a területét, gazdasági nehézségeit, nemzetiségi és nyelvi problémáit a Szovjetuniótól örökölt Ukrajna nyelvi helyzete. Az is kiderül a fejezetből, hogy bár számos kisebb-nagyobb korszakhatár különíthető el a vizsgált perióduson belül, az ukrainai nyelvpolitika fő célja mindvégig a konfliktusok elkerülése, illetve elkenődése, a status quo fenntartása volt, s ezt szolgálta az ország második elnöke, Leonyid Kucsma által „kétirányú vektor” politikának nevezett nyelvpolitikai irányvonal is, melynek lényege, hogy mindenki kap gesztusokat, hogy aztán valójában ne történjék semmi érdemleges. A narancsos forradalom után hatalomra jutott erők ezzel a gyakorlattal szakítottak, amikor az ukránosítást tették meg legfőbb nyelvpolitikai céljuknak, nem törődve az ország közel felének ellenállásával.

A történeti szempontú nyelvpolitikai összefoglalót követően foglalkozik a szerző a nyelvpolitikának a nyelvoktatásra, a nyelvsajátításra gyakorolt közvetlen és közvetett hatásaival. Itt kapunk válaszokat azokra a bevezetőben felvetett problémára, hogy miért nincs közös nyelv ma Kárpátalján, és miért van az, hogy a kárpátaljai magyarok túlnyomó többsége nem, vagy csak alig beszél annak az országnak az államnyelvét, melynek polgára. Cserniczkó úgy látja, hogy az elmúlt közel másfél évszázad állam- és államnyelváltásainak, az épp aktuális államnyelv oktatásának megszervezése körüli problémáknak, illetve az elavult nyelvpedagógiai szemléletnek és módszereknek a következménye ez az áldatlan állapot.

A kötetnek egyik nagy erőssége, hogy a szerző nem elégszik meg a pusztá leírással: kutatási eredményeit megpróbálja kontextusba helyezni, nemzetközi összefüggésrendszerben láttatni, s kísérletet tesz arra is, hogy összevetésekkel érzékeltesse, miben más vagy épp mely téren hasonló a régióban az egyes korszakokban alkalmazott nyelvpolitika elmélete és gyakorlata más korszakokhoz, országokhoz, nyelvpolitikákhoz képest. Képet kapunk arról is, milyen a kárpátaljai magyar közösség nyelvpolitikai helyzete, összehasonlítva a Magyarországgal szomszédos országokban élő más magyar kisebbségek helyzetével. Azért is figyelemre méltó ez a fajta többdimenziós megközelítés, mert hozzájárulhat ahhoz a ködoszlató munkához, amely ki akarja ragadni Kárpátalját az említett legendai környezetből, és kizárólag tudományos mércével mér. Ezt erősíti, hogy a szerző igen széleskörűen tájékozott és tájékoztat az által, hogy a magyar nyelvű szakirodalom mellett angol, német, orosz, ukrán, ruszin, cseh és szlovák forrásokat, szakirodalmi munkákat is felhasznál. A kárpátaljai magyar társadalomtudományokban szokatlan módon Cserniczkó nem törekszik kizárólagos értelmezésre, hanem árnyaltan, több szempontból próbálja körüljárni a szűkebb és tágabb térség egyik legkényesebb problémáját: a nyelv és a nyelvpolitika kérdéskörét.

Legalább ennyire szokatlan az is, hogy az elemzés végén – annak ellenére, hogy a subjektív előszó részben arról szól, miért nem készit majd ilyet a szerző – Cserniczkó összefoglalja, hogyan látja a kárpátaljai magyar közösség nyelvi helyzetének kedvező irányba történő befolyásolásának esélyeit és lehetőségeit, milyen problémákat és feladatokat lát e téren. A szerző elsősorban az oktatásban látja azt a kitörési pontot, melynek átszervezése, hatékonyabbá tétele révén a kárpátaljai magyar közösség képes lehet szembenézni a 21. századi kihívásokkal. Nem politikolja el azonban azt sem, hogy számos politikai, strukturális és szakmai problémát kell(ene) leküzdeni ahhoz, hogy a magyar oktatási vertikum valóban magas színvonalon és hatékonyan szolgálja a közösség érdekeit Kárpátalján.

A monográfia talán legizgalmasabb része a befejező fejezet. A cím (*Összefoglalás*) kissé

megettévesztő. A fejezet ugyanis nem csupán szintézisbe foglalja mindazt, amit az előző 500 oldalon olvashattunk, hanem további értelmezési kereteket nyújt, párhuzamokat von, tanulságokat fogalmaz meg. Nyelv és politika összefüggéseinek, a nyelv társadalmi beágyazottságának, a nyelvre rakódott és különböző célokat szolgáló ideológiáknak, a nyelvpolitika elméleti és gyakorlati oldalának olyan összefoglalása ez a kötet rész, amely bármely magyar egyetem, főiskola nyelvpolitika és szociolingvisztika kurzusán kötelező olvasmány lehetne.

A kötetet záró körülbelül 700 tételes bibliográfia igazolja, hogy a szerző alaposan tanulmányozta kutatási témájának szakirodalmát, nem meglepő hát, hogy a szemfüles olvasó apróbb hibákat találhat benne.

Az 575 oldalas kiadvány olvasását nagyban megkönnyíti a szerző igazán olvasmányos stílusa, a számtalan helyen előre- és visszautaló jegyzetelés, a sok-sok térkép, táblázat, ábra, és persze azok az illusztrációk (fényképek, korabeli dokumentumok, levelezőlapok, postai bélyegek, hivatali bélyegzők, űrlapok, nyomtatványok), amelyek alátámasztják, szemléltetik a szerző állításait. Dicséretes, hogy a kötetből nem spórolták ki a név- és tárgymutatót.

Az egyes történelmi korszakokat jellemző ellentmondásosság, a problémás és vitás kérdések tárgyilagos hangvételű, hiteles dokumentumokra támaszkodó, az okokra mélységeiben rávilágító bemutatása és az interdiszciplináris elemzés mellett ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a cigányokról és a roma nyelvvaltozatokról, valamint a zsidókról és a jiddisről viszonylag kevés szó esik a kötetben.

A különböző történelmi államoknak a régió területéhez kapcsolódó (direkt és indirekt módon kifejtett) nyelvpolitikájának alapos áttekintése arra döbent rá az olvasót, hogy a politika nyelvekre, nyelvhasználatra vonatkozó hatását komolyan, súlyához mérten kell tanulmányozni. A nyelvpolitika és a mögötte álló ideológiák figyelmen kívül hagyása visszafordíthatatlan károkat okozhat a kisebbségi közösségek nyelvhasználatában, oktatásában, nyelvük és kultúrájuk megőrzésében. A hatalomgyakorlásnak, az autonómia illúziójá-

nak és az asszimilációs törekvéseknek a különböző megvalósulásait történelmi koronként és államonként ismerhetjük meg Cserniczkó István kötetében, amely hasznos olvasmánya lehet számos szakterület művelőinek: a nyelvpolitikával, a kárpátaljai többnyelvűséggel és nyelvtanítással foglalkozó kutatóknak éppúgy, mint a ruszinok nyelvi és nyelvpolitikai helyzetével foglalkozó szlavistáknak, vagy éppen a nemzeti identitással, Kárpátalja múltjával foglalkozó történészeknek.

Bátyi Szilvia

Tamáška Máté: Kassa-vidék településképei. Pozsony, Kalligram, 2013, 496 p. Tamáška Máté: Falvak az uradalmak helyén. A megszünt nagybirtok telepes községeinek építészete 1945 után. Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2013, 240 p.

2013-ban Tamáška Máté két könyvvel jelentkezett. S bár más és más a téma, a két könyvben közös, hogy a szerzőt az érdekli, hogyan épül ki, milyen hatások eredményeként alakul ki egy vidéki település, főleg annak többrétegű épített öröksége.

A budapesti szakember az első könyvben egy kiválasztott régiót (a Kassa-vidék mintegy 44 települését) vizsgálta, a másodikban pedig az Országos Földbirtokrendező Tanács (OFT) iratai alapján az ún. telepes falvak több száz falusi települését mérte fel gyakorlatilag egész Magyarországon. S miközben Tamáška Máté bejárta, felmért, lerajzolt és lefényképezett rengeteg mindent, aközben mindkét könyvének szöveges részeiben bámulatosan komplex szempontrendszert alkalmazott a kutatáshoz. A vizsgált kistelepülések alaprajzát, utcáit, tereit és különféle funkciójú épületeit társadalom- és gazdaságtörténeti, szociológiai, építészeti, statisztikai és még számos egyéb szempont alapján elemzi, egyebek közt interjúk, fotósorozatok, házfelmérések, szociográfiai interjúk által – vagyis mindkét könyvében olyan összetettségben látatja a vizsgált tájat, amilyenre szerintem csak kevesen képesek.

A könyvekben számos új fogalommal és megközelítéssel kell megismerkednünk: „A

településkép vizsgálatában egy templom, egy kastély vagy egy más épület művészi értéke másodlagos kérdés ahhoz a szerephez képest, amelyet mint térhatároló elem a külső tér tagolásban betölt.” A második könyvnek, ha lehet, még látványosabbak a tanulságai: „A kutatás során azt a mélyreható település- és tájszerkezeti átalakulást kellett leírni és megérteni, amely során a nagybirtok szórt majorsági rendszere zárt falvakká alakult át.” Roppant érdekesek azok a részek, amelyek új kontextusba helyezik a második könyv központi fogalmait, úgymint az „uradalmi falut” (itt élt az Illyés Gyula-i puszták népe), az „új községeket” és az „új gazdákat”, miközben ez utóbbiak közül a korabeli magyar társadalomtervezők eleve kizárták a megbízhatatlannak tekintett svábokat és cigányokat.

A második világháború végén az OFT településfejlesztési célja kétségtől a magyar falu modernizálása volt, miközben a tulajdonviszonyok átalakulása (valójában a régi tulajdonosok eltűnése) radikálisan átszabta a hagyományos településstruktúrát is, olyannyira, hogy a projekt bevalott célja az volt, hogy a településfejlesztés végeredményeként mintafalvak keletkezzenek. A folyamatból nem hiányzott sem a történeti folytonosság, sem a (nem szervezett) társadalmi ellenállás. Az előbbi igazolja az a ma már nem meglepő tézis, hogy „a szocialista mezőgazdaság számára nemcsak az egykori nagybirtok épületei, de egész települési rendje is ideálisnak bizonyult”. A társadalmi ellenállást, pontosabban a központi tervezők szándékainak kollektív legyőzését pedig jól mintázza, ahogy a falusi lakosság ellenszegült a merev kockaház-szemléletnek úgy, ahogy az a népi építészetben régóta ismerős volt: az új ház mellé kinti nyári konyhát, a (nagy)ház mögé pedig egyre kisebb és kisebb (s egyre csúnyább) épületeket biggyesztettek (ez a Csallóközben is nagyon jól ismert jelenség).

A szerző nem kerüli meg, bár elég óvatosan fogalmaz a tekintetben, hogy mi lett az eredménye ennek a (ahogy a cseh szakirodalom mondja) társadalmi-szociális mérnökségnek. Jó lett volna többet olvasni arról, hogyan függött össze a társadalom- és faluépítés a kommunizmus korabeli lakásépítéssel. E témakörön belül

remek a kifejtése annak, hogyan helyeződött építészeti-funkcionális hangsúly a szociális középületekre (községház, kultúrház, egészség-ház), amely „épületekkel megpróbálták kiváltani a templom dominálta hagyományos faluképet”. A társadalmi-szociális mérnökség határozott és előre kigondolt voltát, a történeti-politikai erőtéri kontextusát mi sem bizonyítja jobban, mint az eredetileg birtokrendezés (ez itt erős eufemizmus) céljával létrehozott OFT sorsa: az OFT, amely mögött Veres Pál és a Nemzeti Parasztpárt állt, néhány éven belül kiszorult a hatalomból, és maga is a szovjetizálás áldozatává vált.

Tamáaska Máté mindkét 2013-as könyvében a hangsúly azon van, hogyan alakult a falusi tér, ebből következően hogyan fejlődött

a népi, a kisvárosi, a városkörnyéki stb. településkép. Mindkét könyvből nemcsak azt látjuk, hogy Tamáaska Máté milyen sokoldalú szakember, aki a történettudománytól az építészetiig otthonosan mozog több tudományterületen, hanem azt is, hogy egy olyan tudományos szemlélet reprezentánsa, aki mindezeket a jelenségeket át akarja látni, s igényli, hogy a jelenségek a maguk komplexitásában, egyszerűen, egymás mellett jelenjenek meg a vizsgálat során. Milyen tanulságosak a szerző szavai: „A múlt idősíkjai nem egymástól elkülönülve, hanem meglehetősen összevisszaságban, egymást újra meg újra keresztező formációkban jelennek meg.”

Vajda Barnabás

Számunk szerzői

Bajcsi Ildikó (1985)

doktorandusz (Eszterházy Károly
Főiskola, Eger, Magyarország)

Bátyi Szilvia (1985)

nyelvész (Pannon Egyetem, Veszprém,
Magyarország)

Bilász Boglárka (1986)

doktorandusz (Comenius Egyetem,
Pozsony, Szlovákia)

Bolemant Lilla (1964)

irodalom- és genderkutató, a Madari.sk
webportál főszerkesztője, a Fórum
Kisebbségkutató Intézet munkatársa
(Pozsony, Szlovákia)

Cserniczkó István (1973)

nyelvész (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai
Magyar Főiskola, Beregszász, Ukrajna)

Gazdag Vilmos (1984)

doktorandusz (Eötvös Loránd
Tudományegyetem, Szláv
Nyelvtudományi Program, Budapest,
Magyarország)

Huszár Ágnes (1949)

nyelvész (Pécsi Tudományegyetem, Pécs,
Magyarország)

Kegyes Erika (1967)

nyelvész (Miskolci Egyetem BTK, Modern
Filológiai Intézet, Miskolc, Magyarország)

Kerényi Éva (1981)

történész-muzeológus, doktorandusz
(Gömör-Kishonti Múzeum, Rimaszombat,
Szlovákia; Eötvös Loránd
Tudományegyetem, Budapest,
Magyarország)

Koncsol László (1936)

helytörténész, szerkesztő, irodalomtörté-
nész, kritikus, költő, műfordító (Pozsony,
Szlovákia)

Lanstyák István (1959)

nyelvész (Comenius Egyetem, Pozsony,
Szlovákia)

Liszka József (1956)

etnológus (Fórum Kisebbségkutató
Intézet Etnológiai Központja, Komárom,
Szlovákia)

Püspöki Nagy Péter (1944)

történész, heraldikus (Pozsony,
Szlovákia)

Lucia Satinská (1986)

nyelvész (Ludovít Štúr Nyelvtudományi
Intézet, Szlovák Tudományos Akadémia,
Pozsony, Szlovákia)

Vajda Barnabás (1970)

történész (Selye János Egyetem,
Komárom, Szlovákia)